

+ + Editör: Dr. Pınar Doğanay + + + + + + + + + +

Alanında Uluslararası Araştırmalar XI

Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler

OCAK
2023

Editör:

Dr. Pınar Doğanay

Sosyal Beşeri ve İdari Bilimler

Alanında
Uluslararası Araştırmalar XI

EĞİTİM
yayınevi

SOSYAL BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER ALANINDA ULUSLARARASI ARAŞTIRMALAR XI

Editör: Dr. Pınar Doğanay

Genel Yayın Yönetmeni: Yusuf Ziya Aydoğan (yza@egitimyayinevi.com)

Genel Yayın Koordinatörü: Yusuf Yavuz (yusufyavuz@egitimyayinevi.com)

Sayfa Tasarımı: Eğitim Yayinevi Grafik Birimi

Kapak Tasarımı: Eğitim Yayinevi Grafik Birimi

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Yayıncı Sertifika No: 47830

E-ISBN: 978-625-6408-30-2

1. Baskı, Ocak 2023

Kütüphane Kimlik Kartı

SOSYAL BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER ALANINDA ULUSLARARASI ARAŞTIRMALAR XI

Editör: Dr. Pınar Doğanay

210 s., 165x240 mm

Kaynakça var, dizin yok.

E-ISBN: 978-625-6408-30-2

Copyright © Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Eğitim Yayinevi'ne aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre kitabı yayımlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik/mekanik yolla, fotokopi yoluyla ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

EĞİTİM

yayinevi

Yayinevi Türkiye Ofis: İstanbul: Eğitim Yayinevi Tic. Ltd. Şti., Atakent mah. Yasemen sok. No: 4/B, Ümraniye, İstanbul, Türkiye

Konya: Eğitim Yayinevi Tic. Ltd. Şti., Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
+90 332 351 92 85, +90 533 151 50 42, 0 332 502 50 42
bilgi@egitimyayinevi.com

Yayinevi Amerika Ofis: New York: Eğitim Publishing Group, Inc.
P.O. Box 768/Armonk, New York, 10504-0768, United States of America
americaoffice@egitimyayinevi.com

Lojistik ve Sevkiyat Merkezi: Kitapmatik Lojistik ve Sevkiyat Merkezi, Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
sevkiyat@egitimyayinevi.com

Kitabevi Şubesi: Eğitim Kitabevi, Şükran mah. Rampalı 121, Meram, Konya, Türkiye
+90 332 499 90 00
bilgi@egitimkitabevi.com

İnternet Satış: www.kitapmatik.com.tr
+90 537 512 43 00
bilgi@kitapmatik.com.tr

 kitapmatik
internet kitapçısı

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	V
ÇERMİK ŞELALELERİ (DIYARBAKIR) VE DOĞAL ORTAM ÖZELLİKLERİ	7
Kemal KIRANŞAN	
İLGİ NOKTASI VERİLERİ KULLANILARAK KENTSEL ULAŞIMDA BİSİKLET ÖNCELİKLİ BÖLGELERİN BELİRLENMESİ: ESKİŞEHİR ÖRNEĞİ	27
İlker ATMACA, Saye Nihan ÇABUK	
TÜRKİYE’NİN MAKROEKONOMİK TÜKETİM FONKSİYONUNUN ARDL SINIR TESTİ İLE TAHMİNİ (2010-2020).....	45
İlkay BADURLAR	
YÜKSELEN PİYASA EKONOMİLERİNDE AR-GE HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME: YENİ NESİL TESTLERDEN KANITLAR	63
Dilek ATILGAN	
GİRİŞİMSSEL PAZARLAMA BOYUTLARININ ÖNEM DERECESİNİN ANALİTİK HİYERARŞİ SÜRECİ (AHS) İLE BELİRLENMESİ	75
Hilal UYGURTÜRK	
TÜRK SİVİL HAVACILIK SEKTÖRÜNDE DÖNÜŞÜMCÜ VE ETKİLEŞİMCİ LİDERLİK TARZLARI İLE ÇEVİKLİK İLİŞKİSİNİN ANALİZİ	93
Fatih KARAMAN	
SİBER GÜVENLİK VE BİLGİ GÜVENLİĞİ KONULARINDA ÇALIŞAN FARKINDALIĞI	113
Fatih Çağatay BAZ, Kadir ULUDAĞ	
TOPLUMSAL DEĞİŞİMİN KAVRAMSAL, KURAMSAL VE NEDENSEL FAKTÖRLER AÇISINDAN SOSYOLOJİK ÇÖZÜMLEMESİ	133
Musa YILMAZ	
GELENEKSEL VE MODERN TOPLUMLARDA DEĞERLER BAĞLAMINDA KUŞAKLARARASI İLİŞKİLER	151
Merve TEMİZER GÜNEŞ	

**TÜRKİYE’DE LİSANS DÜZEYİNDE VERİLEN TURİZM EĞİTİMİNİN
KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ: 2016-2017 İLE 2021-2022 EĞİTİM
ÖĞRETİM DÖNEMLERİ ÖRNEĞİ 167**
Oğuzhan DÜLGAROĞLU

**DİJİTAL HABER YAYINCILIĞI PERSPEKTİFİNDEN MAHREMİYET KAVRAMI:
İNGİLTERE’DE YAYIN YAPAN HABER SİTELERİ ÜZERİNDEN BİR
DEĞERLENDİRME 181**
Burak ÖZYAL

**İNSAN ODAKLI SAĞLIK HİZMETİ PERSPEKTİFİNDE SAĞLIKTA DÖNÜŞÜM
PROGRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ 195**
Harun KIRILMAZ, Ayhan DURMUŞ

ÖNSÖZ

Eğitim yayınevi tarafından e-kitap olarak hazırlanan “Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar XI”, isimli bu eser, birbirinden değerli bilim insanlarının katkısı ile hazırlanmıştır. Sosyal Bilimler Alanındaki önemli bir boşluğu dolduracak nitelikte olan bu eserin ortaya çıkmasında emek veren değerli bilim insanları başta olmak üzere, bu eseri siz kıymetli okuyucular ile buluşturan Eğitim Yayınevi ve kıymetli çalışanlarına teşekkürü borç bilirim.

Editör

Dr. Pınar Doğanay

Şubat 2023/AKSARAY

ÇERMİK ŞELALELERİ (DİYARBAKIR) VE DOĞAL ORTAM ÖZELLİKLERİ

Kemal KIRANŞAN¹

GİRİŞ

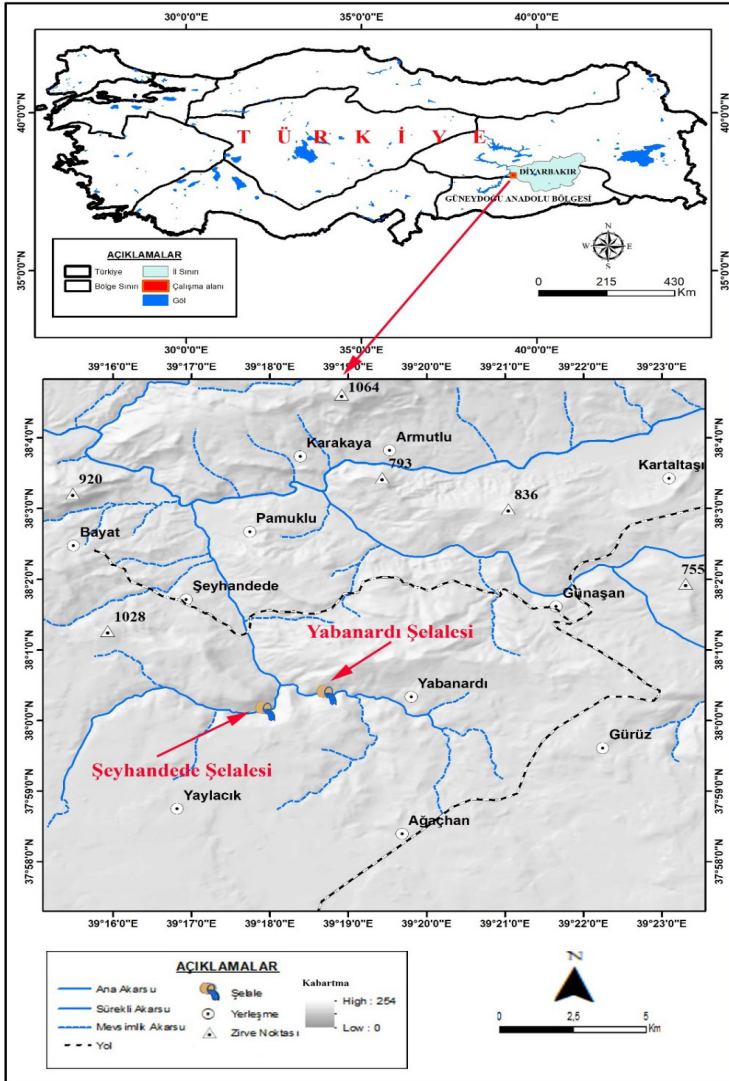
Çoğunlukla kırsal bölgelere has olan manzaralar ve doğal yaşam alanları geçmişten günümüze insanları her zaman kendine çeken mekânlar olmuşlardır. Şelaleler, mağaralar, volkanik ve karstik oluşumlar, jeolojik oluşumlar ve göller bu mekânların başında gelen sahalara örnek olarak verilebilir. Manzara ve doğal yaşam alanları içerisinde özellikle sular ve su kaynakları medeniyetin simgesi olduğu gibi sağlıklı bir hayatın da temel kaynağı durumundadır. Şelale, büyük çağlayan manasında olup çavlan, çağlak, gürlevik, gürleyik, su düşen, su uçu, şarlak gibi kelimelerle aynı anlamda da kullanılmıştır (İzbrak, 1992: 295). Şelale, akarsu yatağında çeşitli nedenlerle oluşmuş eğim kırığından suların kısa veya uzun mesafede düşmesiyle oluşan bir görünüm olarak tanımlanmaktadır (İzbrak, 1971: 48). Yabancı literatürde ise şelale kavramının karşılığı olarak “Cataract ve Cascade” terimleri kullanılır. Büyük şelale için “Cataract”; küçük şelale için “Cascade” kelimeleri tercih edilir (Wilson ve Moore, 2003: 30-31).

Şelalelerin oluşmasında önemli bir faktör olan eğim kırıklıklarının meydana gelmesinde çeşitli etkenler rol oynar. Akarsu yatağının litolojik yapısı (sert, dirençli kayalar), yatak ve çevresinde tektonizma ve faylanmanın etkisi, geriye aşındırma sırasında direnç farklılığına bağlı eğim kırıklıklarının oluşması, lav akıntıları ve heyelanlar gibi nedenlerle oluşan eğim kırıklıkları gibi nedenler şelale oluşumunda etkili olmaktadır. Eğim kırıklıklarının büyüklüğü ve küçüklüğü, eğim derecesi, enine ve boyuna gelişim göstermesi gibi nedenler şelale tipini belirlemektedir (Erinç, 2010). Şelalelerin etraflarına yaydıkları doğal gürültünün miktarı, şelalenin yüksekliği, eğim ve akarsuyun debisi ile doğru orantılı olarak artmaktadır. Bu özellik şelaleleri çekici kılan en önemli faktörlerin başında gelir (Doğanay ve Zaman, 2013: 311). Dünyada şelaleler hakkında yapılan araştırmalar önemli oranda olduğu halde Türkiye’de şelalelere olan ilgi daha az durumdadır. Son yıllarda çalışmaların

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Bingöl Üniversitesi Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, kkiransan@bingol.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-6024-4571>

hızlanması bu konuda umut verici olmaktadır (Doğanay, 1990; Doğanay, 1994; Doğanay, 2000; Ceylan, 2000; Doğanay ve Zaman, 2001; Atayeter vd., 2007; Polat vd., 2012; Uzun vd., 2005;).

Çalışma sahasını oluşturan Çermik Şelaleleri, Şeyhandede ve Yabanardı şelalelerinden oluşmaktadır. Şeyhandede ve Yabanardı Şelaleleri ve çevresi Tarım ve Orman Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü tarafından 7 Aralık 2021 tarihinde tabiat parkı olarak tescillenmiştir. Şeyhandede ve Yabanardı Şelaleleri, Çermik ilçe sınırları içerisinde yer alır. Diyarbakır'a bağlı olan Çermik ilçesi, Doğu Anadolu Bölgesi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni birbirinden ayıran sınırın hemen kuzeyinde yer alır (Şekil 1).

Şekil 1: Çermik Şelaleleri (Diyarbakır) ve Çevresinin Lokasyon Haritası

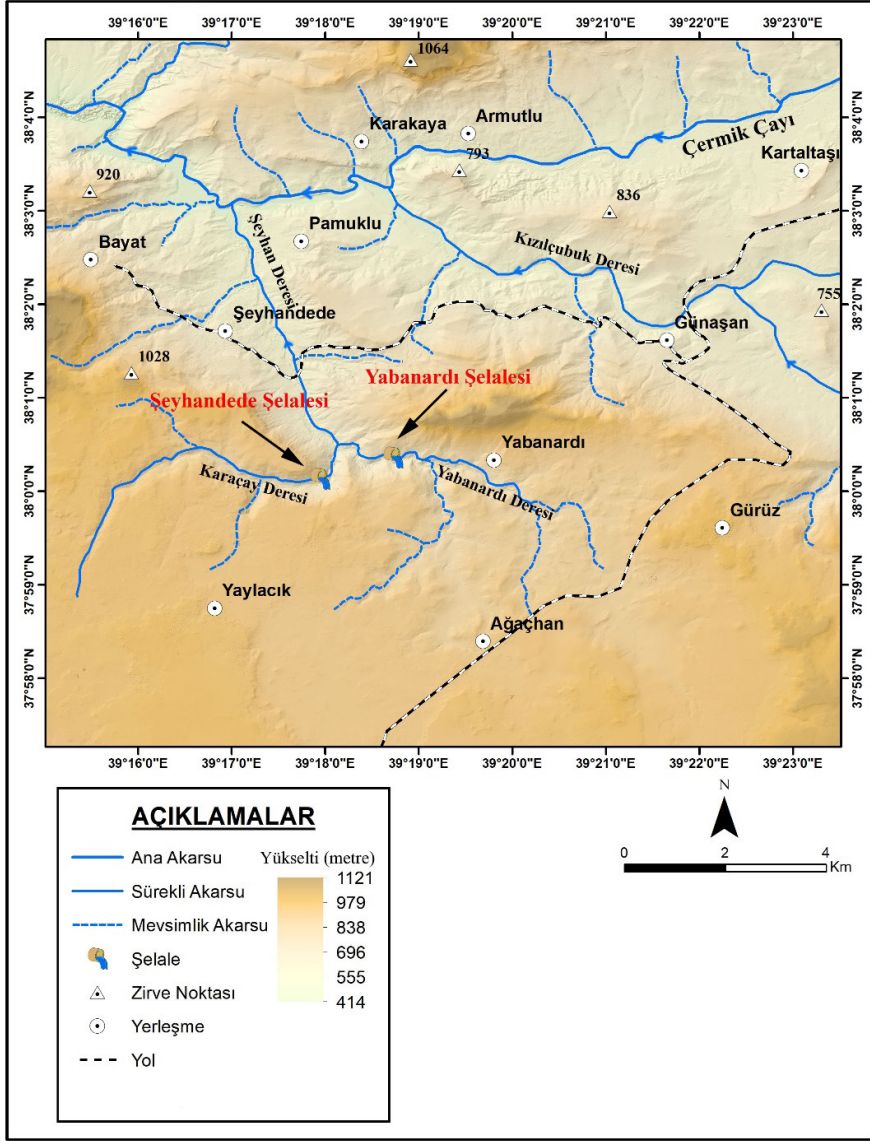
MATERYAL VE METOD

Literatürde Çermik (Şeyhandede ve Yabanardı) şelaleleri ile ilgili bilimsel bir araştırma bulunmamaktadır. Bununla beraber yerel medyada ve internet ortamında şelaleler hakkında bazı bilgiler yer alır. Bu çalışmanın amacı Çermik (Diyarbakır) ilçesinde yer alan Şeyhandede ve Yabanardı şelalelerinin oluşumu ve doğal ortam özelliklerinin ortaya konularak bu şelalelerin literatüre kazandırılmasıdır. Bu amaçla çalışmada literatür kaynakları, 1/100.000 ölçekli jeoloji haritaları, 1/250.000 ölçekli diri fay haritaları, 1/25.000 ölçekli topografya haritaları, 5*5 m çözünürlüklü Sayısal Yükselti Modeli (SYM) verisi, Google Earth görüntüleri ve arazi verileri kullanılmıştır. Veriler değerlendirilirken Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS), jeomorfolojik yöntemlerden faydalanılmıştır. Sahanın lokasyon, jeoloji, tektonik, eğim, fiziki, hidrografya ve jeomorfoloji haritalarının hazırlanmasında CBS yazılımları (Arcgis), ofis yazılımları (excel) ve grafik yazılımlarından (Adobe photoshop) yararlanılmıştır. 1/100.000 ölçekli jeoloji ve 1/250.000 ölçekli diri fay haritaları CBS (Coğrafi Bilgi Sistemleri) yöntemleri ile sayısallaştırılarak sahanın jeoloji ve tektonik haritaları oluşturulmuştur. 1/25.000 ölçekli topografya haritalarından CBS teknikleri ile sahanın sayısal akarsu, yerleşme ve fay gibi veriler elde edilmiştir. 5*5 m çözünürlüklü SYM verisi ile CBS teknikleri kullanılarak kabartma, eğim, fiziki, hidrografya, jeomorfoloji haritaları ile çeşitli topografik profiller oluşturulmuştur. Eylül ayında saha çalışmaları yapılmış ve sahanın jeolojik, jeomorfolojik ve hidrografik özellikleri yerinde incelenmiştir. Arazide saha ile ilgili fotoğraflar çekilmiş ve şelalelerin bulunduğu noktaların koordinatları GPS ile alınmış ve CBS programlarına aktarılmıştır. Elde edilmiş tüm jeoloji, tektonik, fiziki, eğim, deprem, akarsu haritaları, literatür verileri ve arazi gözlemleri CBS programlarında birlikte değerlendirilerek çalışma sahasının genel coğrafik özellikleri belirlenmiştir.

ÇERMİK ŞELALELERİ (DİYARBAKIR) VE DOĞAL ORTAM ÖZELLİKLERİ

Çermik şelalelerini kuzeyinde coğrafik olarak Güneydoğu Toroslar sisteminde olan Maden Dağları, doğusunda Karababa ve Hazartaş Dağları, güneyinde Karacadağ Volkanik Kütlesi, batısında ise Fırat Nehri ve Atatürk Baraj Gölü bulunur. İdari olarak da kuzeyinde Çüngüş, doğusunda Ergani, güneyinde Siverek ve batısında ise Gerger ilçeleri yer alır. Çalışma sahasının topografik özellikleri ve yükselti durumu değişkenlik gösterir. Sahanın güneyi daha sade ve az engebeli bir topografyaya sahip iken, kuzey, doğu ve batı kesimler ise nispeten engebeli ve akarsularla derin yarılmış bir topografik durum gösterir. En yüksek noktalar sahanın kuzey kesimlerinde bulunur. Sahanın güney kesimleri Karacadağ Volkanik Kütlesi'ne ait lav örtüleri tarafından örtüldüğü için daha sade bir durum gösterir. Sahanın kuzey, doğu ve batı kesimlerinde ise tektonizmanın aktif olmasından dolayı saha doğrudan atımlı faylar, ters faylar ve bindirme fayları tarafından yoğun şekilde deforme olmuştur. Bunun sonucu olarak sahanın topografik durumu daha engebeli ve yarılmış bir karakterdedir (Şekil 2).

Çalışma sahasının iklim özelliklerinin değerlendirilmesinde sahaya en yakın istasyonlar olan Çermik, Siverek ve Ergani ilçelerinin verileri kullanılmıştır. Yıllık ortalama sıcaklık değerleri Çermik'te 16.1 °C, Siverek'te 16.5°C ve Ergani'de ise 15.9 °C'dir. En sıcak aylar Temmuz ve Ağustos (30°'nin üstünde) aylarıdır. En soğuk ay ise Ocak ayıdır (Tablo 1). Yıllık toplam yağış değerleri ise Çermik'te 768.7 mm, Siverek'te 502.5 mm ve Ergani'de ise 775.8 mm'dir (Tablo 2). Çalışma sahası, Siverek'e yaklaşık 30 km, Çermik'e 20 km ve Ergani'ye ise 50 km mesafededir. Bu uzaklıklara göre çalışma sahası Çermik ilçesine daha yakın bir konumda bulunur. Çermik'e daha yakın olması, topografik şartlar ve yükselti açısından Çermik ile benzerlik göstermesi ve ayrıca Akdeniz'den gelen nemli hava kütlelerinin geçiş yolu üzerinde bulunması gibi nedenlerle çalışma sahası sıcaklık ve yağış şartları açısından en çok Çermik ilçesine benzerlik göstermesi yüksek olasılıktadır. İklim sınıflamasına bakıldığında Çermik ve çevresinde Erinç sınıflamasına göre Yarı nemli, De Mortonne'ye göre Yarı-Kurak Nemli arası Thornthwaite'a göre ise Yarı Nemli 3. Derecede mezotermal iklim tipi etkili olmaktadır (<https://www.mgm.gov.tr/iklim/iklim-siniflandirmalari.aspx?m=CERMIK>).

Şekil 2: Çermik Şelaleleri (Diyarbakır) ve Çevresinin Fiziki Haritası

Tablo 1: Ergani ve Çermik İlçelerinin Aylık Ortalama Sıcaklık Değerleri (1975-2004)

İstasyonlar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Ort.
Ergani	2,4	3,4	7,9	13,7	19,3	25,7	30,6	30,1	25,1	17,7	9,9	4,4	15,9
Çermik	3	4	8,6	14,3	19,5	26,1	30,8	30,1	24,7	17,7	9,9	4,8	16,1
Siverek (1963-2015)	3,5	4,7	8,9	14,2	19,9	26,2	30,6	30	25	18,2	10,7	5,6	16,5

Kaynak: (Durmuş, 2009; Aykanat, 2019).

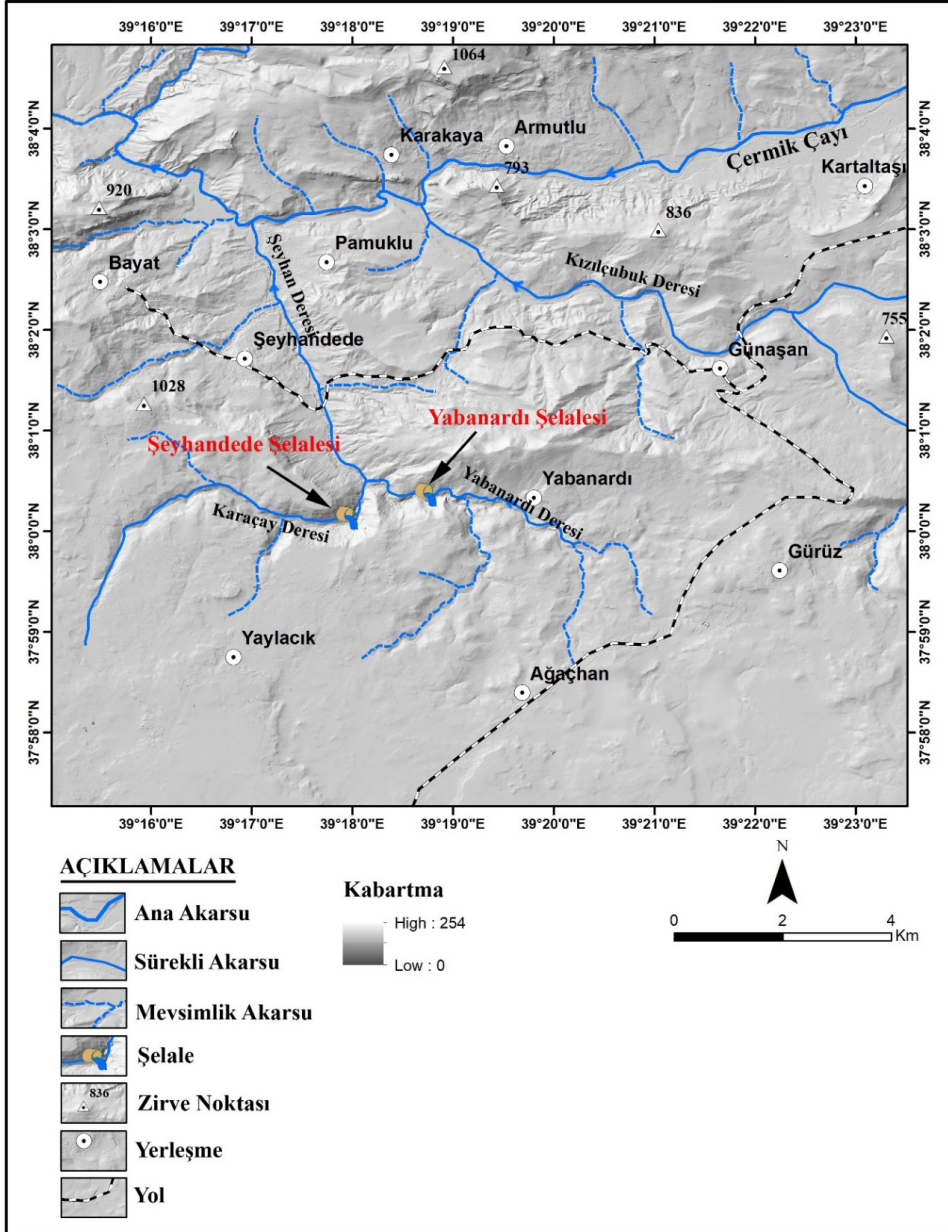
Tablo 2: Ergani ve Çermik İlçelerinin Yıllık Toplam Yağış Değerleri (1975-2004).

İstasyonlar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Ort.
Ergani	115,9	121,2	106,7	87,2	54,1	12,2	0,7	1,2	3,2	50,3	93	130,1	775,8
Çermik	122,9	119,8	102,6	82,3	48,9	9,8	1,7	1,2	2,5	52,8	94,3	130	768,7
Siverek (1963-2015)	75,2	69,6	74,8	56,8	37,4	8,9	1,4	1,1	4,9	40,5	56,4	75,5	502,5

Kaynak: (Durmuş, 2009; Aykanat, 2019).

Sahanın hidrografik özelliklerine bakıldığında saha akarsu ağı ve kaynak suları bakımından zengin sayılır. Sahadaki akarsular ve kaynak suları, yaz ayları haricinde diğer aylarda önemli oranda kar ve yağmur suları ile beslendiği için önemli oranda su akışı göstermektedirler. Sahada yer alan akarsuların büyük çoğunluğu sürekli akış gösterirler. Eylül ayında yapılan arazi çalışmasında akarsuların yataklarında su bulundurduğu ve akışa sahip olduğu görülmüştür Sahada yer alan en önemli ana akarsuyu Çermik Çayı meydana getirir. Çermik Çayı, kaynağını Güneydoğu Torosların güney eteklerinden alan Sinek ve Seyhan Derelerinin birleşmesi ile oluşur. Yaklaşık olarak 30 km uzunluğunda olup batıda Fırat Nehri'ne bağlanmaktadır. Çalışma sahasında bulunan diğer önemli akarsular Şeyhan ve Kızılçubuk dereleridir. Şeyhan Deresi, sahanın batısında bulunur ve Karaçay ve Yabanardı derelerinden meydana gelir. Güneyden kuzeye doğru bir akış göstererek Çermik Çayı'na bağlanır. Sahada yer alan Şeyhandede ve Yabanardı şelaleleri Şeyhan Deresi havzasında bulunur. Şeyhandede Şelalesi, Karaçay Deresi'nde, Yabanardı Şelalesi ise Yabanardı Deresi üzerinde yer alır (Şekil 3).

Çermik şelaleleri ve çevresinin jeolojik özelliklerine bakıldığında otokton ve allokton birimler ile volkanik örtü birimleri olmak üzere 3 litolojik birim bulunur. Otokton birimler Güneydoğu Anadolu Otoktonu ile temsil edilir. Güneydoğu Anadolu Otoktonu, Arabistan Levhası'nın kuzey kısmına karşılık gelmektedir. Bu otokton, Paleozoyik'ten Kuvaterner dönemine kadar olan süre içerisinde gelişmiş olan platform tipi çökel birimlerden oluşur. Otoktonun kuzey kenarına Üst Kretase ve Miyosen sonlarında allokton birimler yerleşerek otoktonu kuzeyden sınırlamıştır (Keskin, 2011). Çalışma sahasında bulunan başlıca otokton birimler, Üst Kretase-Paleosen yaşlı Antak Formasyonu, Eosen-Oligosen yaşlı Midyat Grubu (Gaziantep Formasyonu) ve Orta-Üst Miyosen yaşlı Şelmo Formasyonudur. Bu birimler, çalışma sahasının kuzeyinde yüzeylenirler. Çalışma sahasında yer alan allokton birimler Üst Kretase sonlarında bölgeye yerleşmiş olan Koçalı-Karadut Napları (Koçalı ve Karadut karmaşıkları)'dır (Keskin, 2011). Bu birimler de çalışma sahasının kuzeyinde yüzeylenirler (Şekil 4).

Şekil 3: Çermik Şelaleleri (Diyarbakır) ve Çevresinin Hidrografiya Haritası

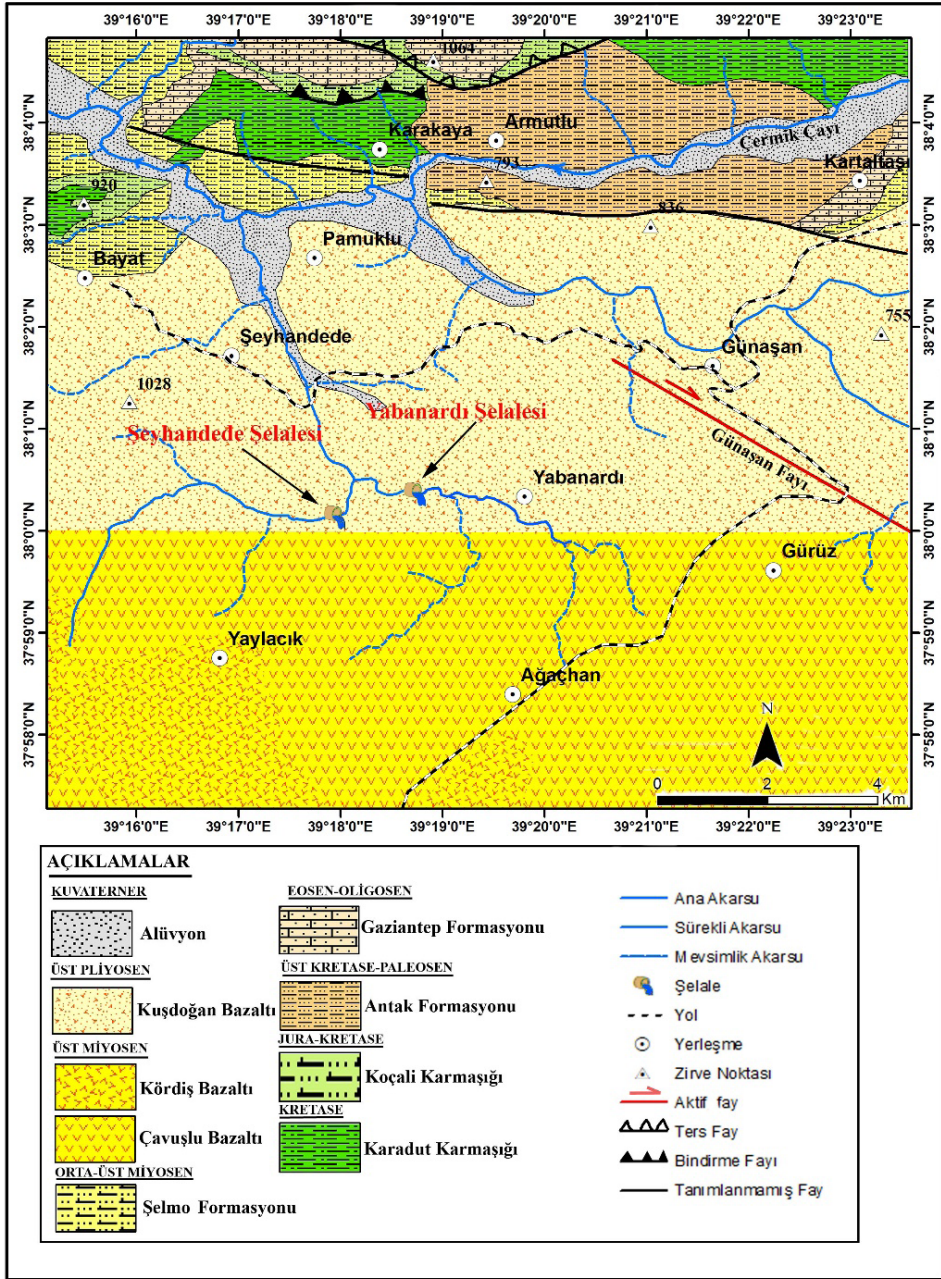
Çalışma sahasında bulunan volkanik örtü birimleri Karacadağ Volkanitleri ile temsil edilir. Diyarbakır, Şanlıurfa ve Mardin illeri arasında çok geniş bir alanda yayılış gösteren Karacadağ Volkanitleri, Üst Miyosen-Kuvaterner zaman aralığında volkanik etkinlik göstermiş olup bazaltik lavlar ve piroklastik kayalardan meydana gelmektedir. Karacadağ Volkanitleri, ana etkinlik dönemine göre alttan üste doğru Siverek Grubu (Kördiş, Çifteagaç ve Çavuşlu bazaltları), Karacadağ Grubu

(Kuşdoğan, Seyran, Hırkapınar, İnanözü, Karabahçe, Çelkanyayla bazaltları ve Mergimир Piroklastikleri) ve Ovabağ Grubu (Hama Bazaltı)'ndan oluşur (Keskin, 2011). Çalışma sahasında Karacadağ Volkanitlerine ait birimlerden Kuşdoğan, Kördiş ve Çavuşlu bazaltları bulunur. Bu bazaltlar, sahanın kuzey, güney, doğu ve batı kesimlerinde yüzeylenirler (Şekil 4).

Çalışma sahasının temelini Güneydoğu Anadolu Otoktonu'na ait birimlerden Üst Kretese-Paleosen yaşlı Antak Formasyonu oluşturur. Bu formasyon konglomera, kumtaşı, silttaşı, şeyl ve kireçtaşından oluşur. Allokton birimlerden Karadut Karmaşığı üzerinde açılal uyumsuzluk şeklinde bulunur. Alüvyal fan-taşkın ovası, kıyı ovası, flüvyal-akarsu-göl ortamında çökelmiştir (Keskin, 2011; Yılmaz, 1982). Bu birim çalışma sahasının kuzey-kuzeydoğu kesimlerinde yüzeylenir. Bu birimin üzerine uyumsuz olarak Eosen-Oligosen yaşlı Gaziantep Formasyonu gelir. Birim kireçtaşı, killi kireçtaşı ve çörtlü kireçtaşından oluşur. Gaziantep Formasyonu, havza-yamaç-yamaç ötesi, şelf kenarı-karbonat kum sığlıkları resifal-bank ortamlarında çökelmiştir (Duran vd., 1989; Keskin, 2011). Çalışma sahasında bu birim daha çok kuzey kesimlerinde yüzeylenir. Şelmo Formasyonu, bu birimi uyumsuz olarak örter. Bu formasyon karasal nitelikte çakıltaşı, kumtaşı, miltaşı, şeyl, çamurtaşı ardalıanmasından oluşur. Birim plaj kumları geçiş gel-git düzlüğü ve playa ortamları gibi karasal ortam fasiyeslerini yansıtır (Yılmaz ve Duran, 1997; Keskin, 2011). Şelmo Formasyonu, çalışma sahasının kuzeybatı kesimlerinde yüzeylenir.

Çalışma alanında Güneydoğu Anadolu Otoktonu'na ait olan tüm bu sedimanter birimlerin üzerine uyumsuzlukla alüvyon çökelleri gelmektedir. Bunlar akarsu boylarında ve nehir yataklarından çökelmiş olan birimler olup çakıl, kum, silt ve killi malzemedıen oluşmaktadır. Çalışma alanında otokton birimlerin üzerinde tektonik olarak yer alan allokton birimler Koçalı-Karadut Naplarıdır. Koçalı-Karadut Naplarından Karadut Karmaşığı silisli şeyl, killi kireçtaşı, radyolarit ve çört ardalıanmasından oluşur. Bu birim yamaç-derin denizel bir ortamda çökelmiştir (Keskin, 2011). Birim tektonik olarak Koçalı Karmaşığı tarafından üzerlenmektedir. Serpantinit, bazalt, spilit, radyolarit, çört, şeyl, çörtlü kireçtaşı ve dolomitten oluşan birim, derin denizel bir ortam çökelidir (Keskin, 2011). Bu allokton birimler çalışma sahasının kuzeyinde yüzeylenirler (Şekil 4).

Çalışma alanında volkanik kayaçlar, Güneydoğu Anadolu Otokton birimleri ile allokton birimlerinin üzerine uyumsuz olarak gelirler ve onları örterler. Bu volkanik kayaçlar Karacadağ volkanının faaliyetlerine bağılı olarak meydana gelmişlerdir. Yılmaz (1981) tarafından Karacadağ volkanizmasının Güneydoğu Anadolu'da kıta-kıta çarpışması sonrasında Arap Plakası'nda oluşan impaktojen niteliğindeki riftleşmenin sonucunda oluştuğı belirtilmektedir. Buna bağılı olarak K-G doğrultulu kırık hatlarından volkanizma çıkarak geniş alanlara yayılmış ve bir bazalt platosu oluşturmuştur.

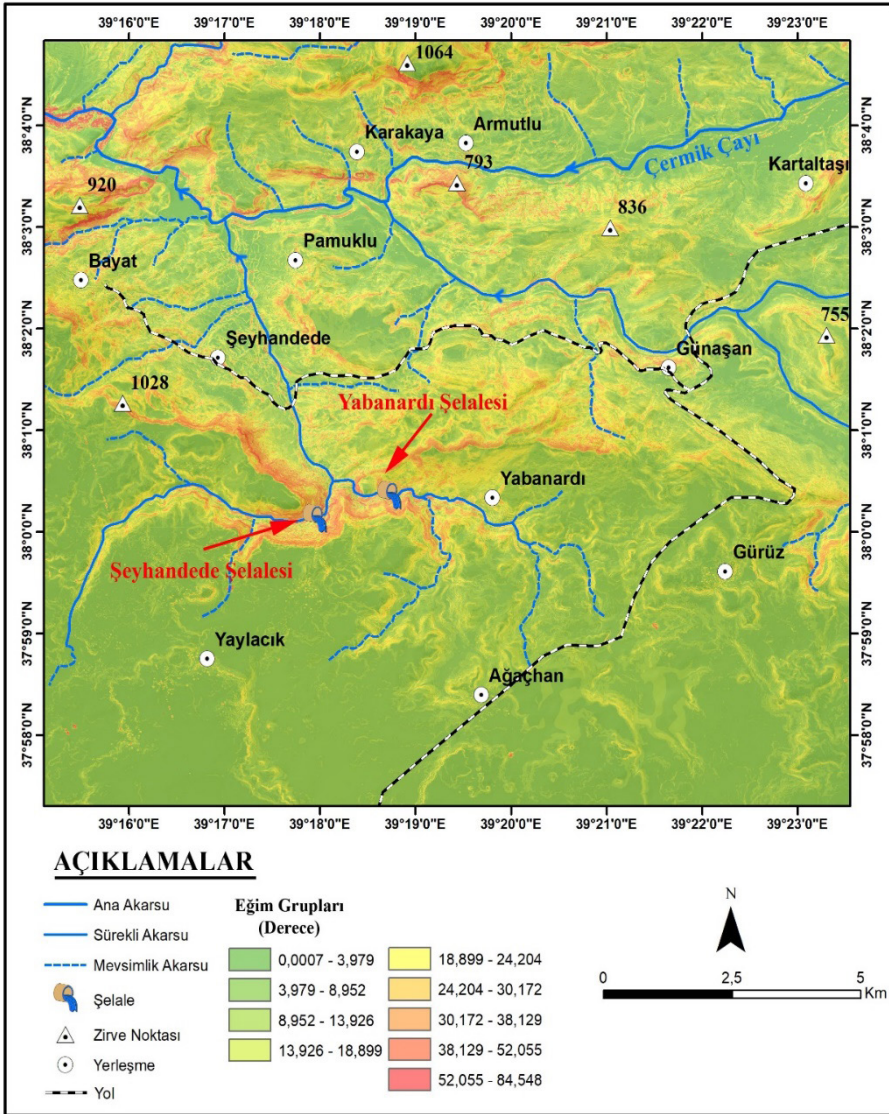
Şekil 4: Çermik Şelaleleri (Diyarbakır) ve Çevresinin Jeoloji Haritası (Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü'nün 1/100000 ölçekli L42 ve L43 jeoloji paftaları ve 1/250000 ölçekli Türkiye Diri Fay Haritaları Elazığ ve Diyarbakır paftalarından değiştirilerek hazırlanmıştır).

Çalışma alanı, Güneydoğu Anadolu'da Kenar Kıvrımları Kuşağı'nın hemen güney kesiminde yer alır. Dolayısıyla sahanın tektonik gelişimi Kenar Kıvrımları Kuşağı'nın gelişimi ile uyumluluk göstermektedir. Anadolu'nun tüm bölgelerinin

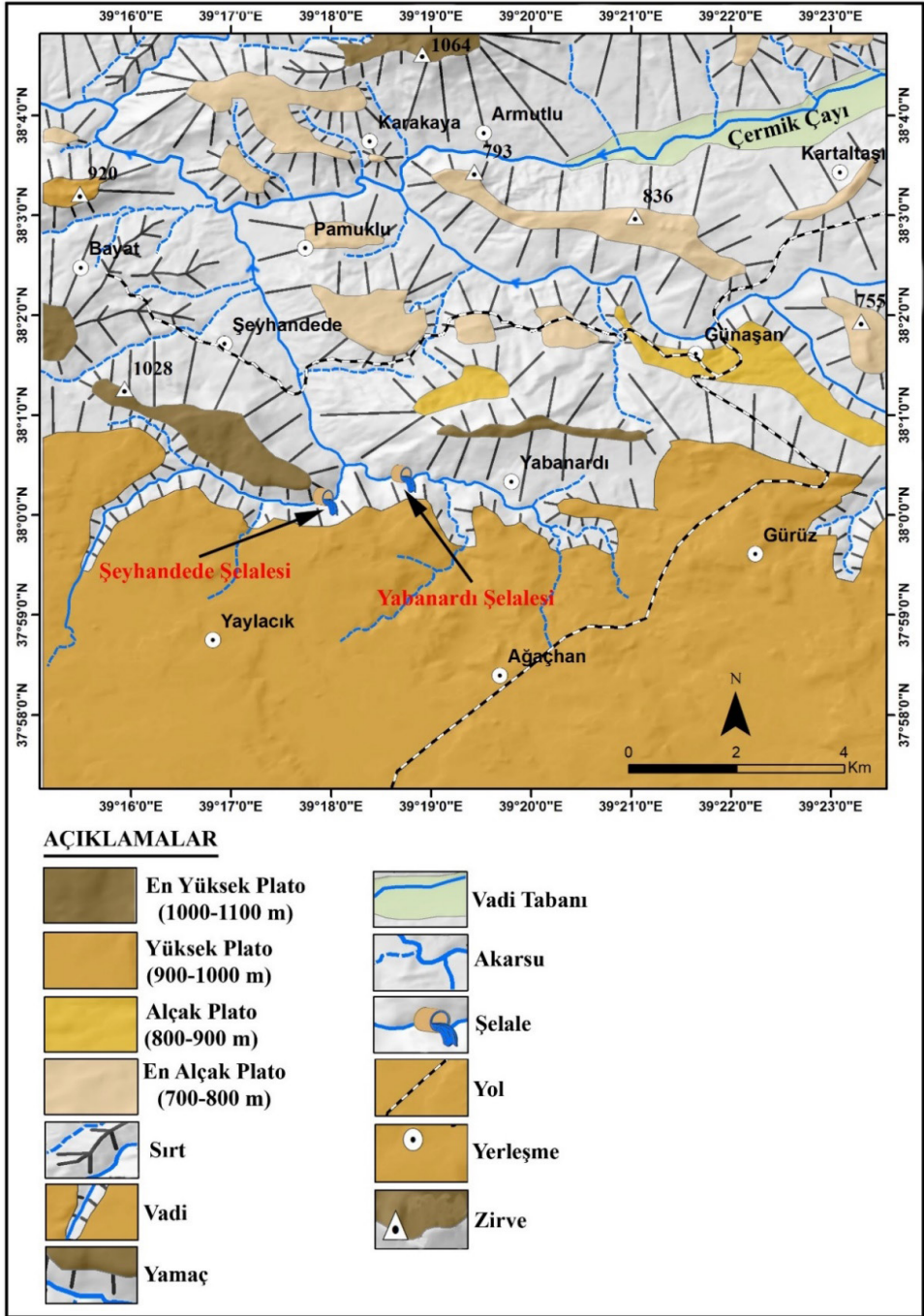
günümüzdeki tektonik şekillenmesi üzerinde etkili olan temel faktör Anadolu-Arap Levhalarının Orta-Üst Miyosen döneminde çarpışmasıdır. Bu çarpışma ile Anadolu'da Neotektonik dönem başlamış ve Doğu Anadolu'da Kuzey-Güney yönlü sıkışma rejimi ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda Doğu Anadolu Fay Zonu (DAFZ), Kuzey Anadolu Fay Zonu (KAFZ), Batı Anadolu Fay Zonu, Güneydoğu Anadolu Bindirme Kuşağı ve Kenar Kıvrımları Kuşağı gibi önemli tektonik yapılar oluşmuştur (Şengör, 1980, Erinç, 1973; Şaroğlu ve Yılmaz, 1986). Çalışma alanında Kuzey-Güney yönlü sıkışma rejiminin sonucu olarak bindirme fayları, ters faylar, normal faylar ve doğrultu atımlı faylar meydana gelmiştir. Ters ve bindirme fayları, çalışma sahasının kuzeyinde bulunur. Tanımlanmamış faylar sahanın kuzeyinde yaklaşık doğu-batı doğrultusunda uzanış gösterir. Sahada bulunan aktif fay ise Günaşan Fayı olup, sahanın doğusunda KB-GD yönünde uzanış gösterir (Şekil 4).

Çalışma alanı ve çevresinin jeomorfolojik yapısının ortaya çıkmasında Neotektonik dönemdeki sıkışma rejimine bağlı olarak ortaya çıkan faylanma, magmatizma ve flüvyal süreçler etkili olmuştur (Şaroğlu ve Güner, 1981). Saha topografik olarak kıvrımlı, engebeli alanlar ve sade alanlar olmak üzere 2 bölgeden oluşmaktadır. Sahanın kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatı taraflarında sıkışmanın fazla olması nedeniyle saha kıvrımlı, bindirmeli, engebeli ve faylı bir durum gösterirken; sahanın orta ve güney kesimleri ise azalan sıkışma faktörlerine bağlı olarak topografya daha sade ve silik bir durum kazanmıştır. Çalışma sahasında eğim değerleri kısa mesafelerde değişiklik gösterir. Bu durumun oluşmasında Neotektonik hareketler ve buna bağlı olarak gerçekleşen volkanizma faktörleri etkili olmuştur. Sahada eğim değerleri özellikle yapısal unsurların aktif olarak bulunduğu alanlarda artmaktadır. Sahanın kuzeybatısındaki dağlık ve engebelik alanlarda eğim değerleri 18°-50° arasında, kuzey ve kuzeydoğu taraflarında 8°-18° arasında ve eğim değerlerinin düşük olduğu (0°-8°) alanlar ise sahanın güney kesimlerine karşılık gelmektedir (Şekil 5).

Çalışma sahasında bulunan başlıca jeomorfolojik birimler, platolar, sırtlar, vadiler ve vadi tabanlarıdır. Platolar, En yüksek platolar (1000-1100 m), yüksek platolar (900-1000 m), alçak platolar (800-900 m) ve en alçak platolar (700-800 m) olmak üzere 4 bölüme ayrılmaktadır. En yüksek platolar sahanın kuzey ve batı kesimlerinde yer alırken, yüksek platolar ise sahanın güney kesiminde geniş alanlarda bulunur. Alçak ve en alçak platolar ise sahanın kuzey ve doğu kesimlerinde yayılış gösterir. Vadiler ise Çermik Çayı'na bağlı sürekli ve mevsimlik akarsular tarafından oluşturulmuşlardır. En önemli vadileri Çermik Vadisi, Karaçay Vadisi, Yabanardı Vadisi, Şeyhan Vadisi ve Kızılçubuk Vadisi'dir. Vadi tabanı ise Çermik Çayı tarafından oluşturulmuş olup sahanın kuzeydoğu kesiminde yer alır (Şekil 6).

Şekil 5: Çermik Şelaleleri (Diyarbakır) ve Çevresinin Eğim Haritası

Şekil 6: Çermik Şelaleleri (Diyarbakır) ve Çevresinin Jeomorfoloji Haritası

Çermik Şelaleleri (Diyarbakır) ve Oluşumu

Çermik şelaleleri, Şeyhandede ve Yabanardı şelalelerinden meydana gelmektedir. Bu şelaleler, idari olarak Diyarbakır ili Çermik ilçesi sınırlarında yer alır. Çermik ilçesinin güneybatısında ve Siverek ilçesinin kuzeyinde bulunurlar. Çermik'e 20 km, Siverek'e ise 30 km uzaklıktadırlar. Şeyhandede Şelalesi, Çermik-Siverek karayoluna yaklaşık 10-15 km uzaklıkta; Yabanardı Şelalesi ise yaklaşık olarak 5 km uzaklıkta bulunur. Şeyhandede Şelalesi'ne Çermik-Siverek karayolunun 22. Km'sinde Günaşan köyü yol ayrımından gidilmektedir. Bu yol ayrımından şelaleye kadar olan asfalt yol 9 km ve ondan sonra da yaklaşık 3 km'lik bir stabilize yol ile şelaleye ulaşılmaktadır. Şelale için herhangi bir resmi veya özel taşıma hizmeti verilmemekte olup ziyaretçiler kendi özel imkânlarıyla şelaleye gitmektedirler. Yol boyunca yönlendirici tabelalar bulunmakla birlikte rehberlik hizmetinin olmaması sahaya yapılan gezi ve ziyaretleri zorlaştırmaktadır.

Şeyhandede Şelalesi, Şeyhan Deresi'nin Karaçay Deresi üzerinde bulunur. Beğir ve Müzür derelerinin birleşmesi ile oluşan Karaçay Deresi yaklaşık olarak "6,8" km uzunluğundadır. Karaçay Deresi, gür kaynaklarla beslendiği için yıl boyunca sürekli bir akış gösterir. Yaz aylarının sonlarında dahi vadi yatağında su bulunmaktadır. Yıl boyu sürekli bir akışa sahip olması Şeyhandede Şelalesi'nin oluşumunda önemli bir neden olmaktadır. Şelalede suyun düşüş yüksekliği yaklaşık olarak "30" m civarındadır (Foto 1). Şelaleyi oluşturan Karaçay Deresi'nin çevresinde meşelerden oluşan yoğun bir bitki örtüsü bulunmaktadır (Foto 2).

Foto 1: Şeyhandede Şelalesi'nin Genel Görünümü

Foto 2: Şeyhandede Şelalesi ve Çevresinde Meşelerden Oluşan Bitki Örtüsü.

Yabanardı Şelalesi, Şeyhan Deresi'nin Yabanardı kolu üzerinde yer alır. Yabanardı Deresi de yıl boyunca gür kaynaklarla beslendiğinden sürekli bir akış gösterir. Bu durum Yabanardı Şelalesi'nin oluşumunda etkili olmuştur. Şelalede suyun düşüş yüksekliği yaklaşık olarak "15-20" m civarındadır. Şelaleyi oluşturan Yabanardı Deresi, Meyalan ve Boğaçayırı derelerinin birleşmesi ile oluşmuş olup yaklaşık olarak "6,5" km uzunluğundadır. Yabanardı Deresi ve çevresinde meşelerden oluşan yoğun bitki örtüsü bulunur (Foto 3).

Foto 3: Yabanardı Şelalesi'nin Genel Görünümü

Türkiye şelaleler açısından çok zengin bir ülke konumundadır. Türkiye’de bulunan şelaleler, çoğunlukla rekreasyon ve turizm amaçlı olarak kullanılmakta ve bu şelalelerin hidrolojik, klimatolojik, jeolojik ve jeomorfolojik yönleri ve önemleri çoğunlukla göz ardı edilmektedir. Şelaleler ve buldukları doğal ortamlar her yönüyle incelendiğinden oluşumları ve gelişimleri daha doğru şekilde incelenebilir ve ortaya konulabilir. Oluşum bakımından yeryüzünde bulunan şelalelerin hiçbiri tıpa tıp birbirinin aynısı özelliğinde değildir. Dünyada yapılan çalışmalara bakıldığında şelalelerin sınıflandırılmasında görsellik, debi, şekil ve yapısal özellikler gibi kriterler kullanılmaktadır. Şelaleler konusunda Plump (2013) “Waterfall Lover’s Guide” adlı kitapta şelaleleri düşme biçimlerine ve oluşturdukları yatağın şekline göre 8 farklı tipe ayırmıştır. WWD (World Waterfall Database), bu kaynağı esas alarak şelalelerin sınıflandırılmasında kullanılması gereken unsurları açıklayarak özellikle sınıflandırmada “şelalenin ne kadar dik olduğu” ve “akarsudan akan suyun şelaleyi oluşturan eğim kırıklığı ile nasıl etkileşime girdiği” hususlarına dikkat çekmiştir. Buna göre şelaleleri 5 farklı sınıfa ayırmıştır. Daha sonra bu sınıflamalarda düzenleme yaparak şelaleler 8 alt sınıfta tanımlanmıştır (<https://www.worldwaterfalldatabase.com>). Sever ve Kopar (2009) ise WWD (The World Waterfall Databases) veri tabanındaki yaygın olan şelale tiplerinden 12 tanesini eklemeler yaparak açıklamışlardır.

Çalışma sahasındaki Çermik şelalelerinin yataktaki eğim değerleri 50 ile 80° arasındadır (Şekil 5). Ayrıca bu iki şelalede de akarsular yatak içerisinde birden fazla eğim kırığının olmasından dolayı yataktan tek seferde düşmemekte ve bu eğim kırıklıklarından geçerek şelaleyi oluşturmaktadır. Bu her iki özelliğe göre Çermik şelaleleri (Şeyhandede ve Yabanardı şelaleleri), WWD (The World Waterfall Databases) veri tabanındaki yaygın olan şelale tiplerinden “horsetail, tiered” tipine girmektedir (Foto 4-5). Horsetail tipinde akarsu yatağında dik veya dike yakın düşer. Bu tip şelalelerde akarsu anakaya yüzeyinden akışını sürdürmekte ve su ile yüzey arasında bağlantı devam etmektedir. Bu tür şelalelerde eğim, 50-80° arasındadır. Tiered tipinde ise akarsuyun yataкта merdiven biçiminde art arda iki veya daha fazla eğim kırığından geçerek şelale oluşturmaktadır (<https://www.worldwaterfalldatabase.com>).

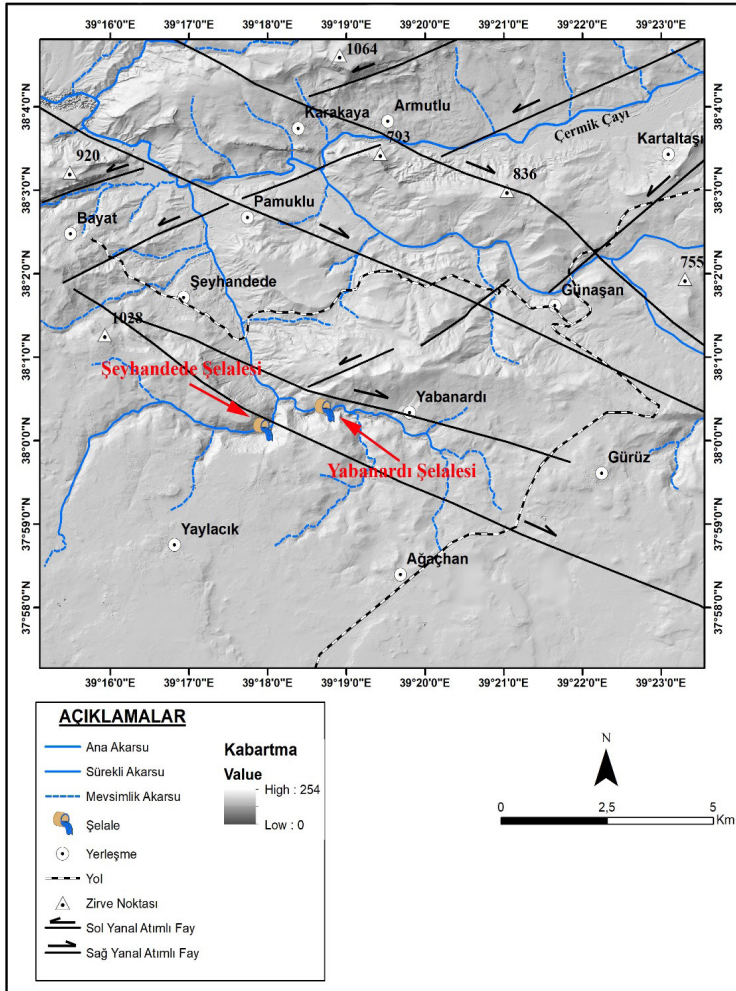

Foto 4: Şeyhandede Şelalesi'nde bulunan yatak basamakları

Foto 5: Yabanardı Şelalesi'nde bulunan yatak basamakları

Çermik şelalelerinin oluşumunda etkili olan en önemli faktörler tektonizma faktörleridir. Çalışma sahasının tektonik özelliklerinin şekillenmesinde sağ yanal ve sol yanal atımlı faylar etkili olma olasılığı yüksektir. Ancak bu faylar MTA tarafından yapılmış jeoloji haritaları ve diri fay haritalarında gösterilmemiştir. Diri fay haritasında çalışma sahasının kuzeydoğu kesiminde uzanış gösteren sağ yanal atımlı Günaşan Fayı gösterilmiştir. Bu fayın dışında çalışma sahasında aktif olan herhangi bir fay belirtilmemiştir. Ancak tarafımızdan yapılan arazi çalışmaları ve jeolojik-jeomorfolojik gözlemlere göre sahada birçok sağ ve sol yanal atımlı faylar kesilmektedir (Şekil 7). Bu faylara bağlı olarak akarsular üzerinde atımlar, kapatıcı ve uzamış sırtlar gibi morfotektonik yapılar meydana gelmiştir. Şeyhandede ve Yabanardı şelalelerinin olduğu alanda sağ ve sol yanal atımlı faylar kesilmekte ve bu faylara bağlı olarak düşey atımlar da meydana gelmektedir. Çermik şelalelerinin oluşumunda aktif olan bu fayların etkili olduğu tarafımızdan düşünülmektedir.

Şekil 7: Çermik Şelaleleri (Diyarbakır) ve Çevresinin Önerilen Fay Haritası

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çermik Şelaleleri, Diyarbakır ili Çermik ilçesi sınırlarında yer alır ve Şeyhandede ve Yabanardı şelalelerinden oluşur. İklim tipi olarak Erinç sınıflamasına göre Yarı nemli, De Mortonne'ye göre Yarı-Kurak Nemli arası, Thornthwaite'a göre ise Yarı Nemli 3. Derecede mezotermal iklim tipi özelliklerini gösterir. Sahada yer alan akarsuların büyük çoğunluğu sürekli akış gösterir. Bu durum şelalelerin oluşumunu ve gelişimini etkilemiştir. Çermik şelaleleri (Şeyhandede ve Yabanardı şelaleleri) Şeyhan Deresi Havzası içerisinde yer alırlar. Sahanın jeolojisini otokton, allokton birimler ve volkanik birimler meydana getirmiştir. Şelaleler, Miyosen ve Pliyosen yaşlı volkanik kayalar içerisinde oluşmuştur. Sahanın jeomorfolojik yapısının ortaya çıkmasında Neotektonik dönemdeki sıkışma rejimine bağlı olarak ortaya çıkan faylanma, magmatizma ve flüvyal süreçler etkili olmuştur. Sahanın kuzey kesimleri daha engebeli bir topografya özelliğinde iken güney kesimleri daha sade karakterdedir.

Çermik şelalelerinin oluşumunda etkili olan en önemli faktörler tektonizma faktörleridir. Çalışma sahasının tektonik özelliklerinin şekillenmesinde sağ yanal ve sol yanal atımlı faylar etkili olma olasılığı yüksektir. Jeolojik ve jeomorfolojik verilere göre sahada birçok sağ ve sol yanal atımlı faylar kesişmektedir. Sahanın aktif tektonik özellikleri ve volkanizma faktörleri şelalelerin oluşumunda etkili olan faktörlerdir. Çermik şelaleleri yatak eğim özellikleri ve su düşme özelliklerine göre The World Waterfall Databases) veri tabanındaki yaygın olan şelale tiplerinden “horsetail, tiered” tipine girmektedir. Şeyhandede ve Yabanardı Şelaleleri ve çevresi Tarım ve Orman Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü tarafından 7 Aralık 2021 tarihinde tabiat parkı olarak tescillenmiştir. Çermik şelalelerinin doğal ortam özellikleri açısından kendine özgü güzelliklere sahip olması jeopark ve jeoturizm potansiyelin artırmaktadır. Sahanın turizm potansiyelinin artırılması için ilgili kurumların (valilik, kaymakamlık, belediye, turizm müdürlüğü) sahaya daha fazla önem vermeleri gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Atayeter, Y., Çiloğlu, M.H. ve Büyükkal, A.H. (2007). ‘Uçansu Çağlayanları (Gebiz-Antalya)’. *Marmara Coğrafya Dergisi*, S.16, 205-220.
- Aykanat, A. (2019). Şanlıurfa İli Siverek İlçesinde Arazi Kullanımı, Afyon Kocatepe Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış), Sayfa: 196.
- Ceylan, M.A. (2000). Güney Çağlayanının Rekreasyonel Önemi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, V: 3, S: 61- 76.
- Doğanay, H. (1990). Turistik Potansiyeli Yönünden Gürlevik Çağlayanı. *Atatürk Üniv. Fen Edeb. Fak. Araştırma Dergisi*, S.8, S: 147-161.
- Doğanay, H. (1994). *Tortum (Uzundere) Çağlayanı Ve Turistik Potansiyeli (Coğrafi Bir Tanıtım)*. Kalkınma Bankası Turizm Yıllığı, s.76, 92, Ankara.
- Doğanay, H. (2000). “Türkiye’de Az Tanınan Üç Doğa Harikası: Tomara-Sarıkayalar ve Muradiye Çağlayanları”. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 3, 1-25.
- Doğanay, H. ve Zaman, S. (2001). Kurşunlu ve Düden Çağlayanları: Coğrafi Bir Tanıtım. *Doğu Coğrafya Dergisi*, V:7, N: 5, S: 1- 34.
- Doğanay, H. ve Zaman, S. (2013). *Türkiye Turizm Coğrafyası* (Güncellenmiş 4, Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Duran, O., Şemşir, D., Sezgin, İ., ve Perinçek, D., (1989). Güneydoğu Anadolu’da Midyat ve Silvan Gruplarının Stratigrafisi, Sedimentolojisi ve Paleocoğrafyası, Paleontolojisi, Jeoloji Tarihi, Rezervuar ve Diyajenez Özellikleri ve Olası Petrol Potansiyeli, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı Genel Müdürlüğü, Arama Grubu Rapor No:6, 38-46p.
- Durmuş, E. (2009), Ergani İlçesinin Coğrafyası, Fırat Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi (Yayınlanmamış), Sayfa: 389.
- Erinç, S. (1973), “Türkiye’nin Şekillenmesinde Neotektoniğin Rolü ve Jeomorfoloji-Jeodinamik İlişkileri”, *Jeomorfoloji Dergisi*, 5, 1126, Ankara.
- Erinç, S. (2010). *Jeomorfoloji I* (Güncelleştirme; A. ERTEK ve C. GÜNEYSU). İstanbul: Der Yayınları.
- İzbrak, R. (1971). *Hydroğrafya Akarsular ve Göller*. Ankara: Harita Genel Müdürlüğü.
- İzbrak, R. (1992). *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*. M.E.B Yayınları. Öğretmen Kitapları Dizisi: 157, İstanbul.
- Keskin, İ. (2011). 1/100.000 Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritaları L42 Paftası, Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü Jeoloji Etüdleri Dairesi, Ankara.
- Keskin, İ. (2011). 1/100.000 Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritaları L43 Paftası, Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü Jeoloji Etüdleri Dairesi, Ankara.
- Polat, S., Kargı, S. ve Güney, Y. (2012). Gümüşsu (Homa) Şelalesi (Çivril-Denizli). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S, 27.
- Plump, G. A. (2013). *Waterfall Lower’s Guide Pasific Northwest*. Seattle: Mountaineers Books.
- Şaroğlu, F. ve Güner, Y. (1981). Doğu Anadolu’nun Jeomorfolojik Gelişimine Etki Eden Ögeler, Jeomorfoloji, Tektonik, Volkanizma İlişkileri. *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni*.i 24/2, 39-50.
- Şaroğlu, F. ve Yılmaz, Y. (1986). “Doğu Anadolu’da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri”, *MTA Dergisi*, Sayı: 107, Ankara.
- Şengör, A.M.C. (1980). *Türkiye’nin Neotektoniğinin Esasları*, Türk. Jeoloji Kurultayı Konferanslar Serisi Yayınları, No: 2
- Uzun, S., Uzun, A., Yılmaz, C. ve Zeybek, H. İ. (2005). “Erfelek Çağlayanları”. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 14, 331-349.
- Wilson, E.W. ve Moore, J. E. (2003). *Glossary of Hydrology*. US: American Geological Institute.
- Yılmaz, Y. (1981). *Rift, Alakojen, impaktojen ve Türkiye’den örnekler*, Türkiye Jeoloji Kur. Konferans Dizisi, 17, 52 s, Ankara

- Yılmaz, Y. (1982). Amanos Dağlarının Tektoniđi, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı Genel Müdürlüğü, Arama Grubu Rapor No: 1653, s. 91.
- Yılmaz, E. ve Duran, O. (1997). Güneydoğu Anadolu Bölgesi Otokton ve Allohton Birimler Stratigrafi Adlama Sözlüğü “Lexicon”. Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı Genel Müdürlüğü Eğitim Yayınları, No: 31, s. 460.

İnternet Kaynakları:

- URL-1: <https://www.mgm.gov.tr/iklim/iklim-siniflandirmalari.aspx?m=CERMIK> (E.T. 20.12.2022).
- URL-2: <https://www.worldwaterfalldatabase.com> (E.T. 25.12.2022).

İLGİ NOKTASI VERİLERİ KULLANILARAK KENTSEL ULAŞIMDA BİSİKLET ÖNCELİKLİ BÖLGELERİN BELİRLENMESİ: ESKİŞEHİR ÖRNEĞİ¹

İlker ATMACA², Saye Nihan ÇABUK³

GİRİŞ

Kentsel ulaşım, çeşitli sosyal ve ekonomik faaliyetlere göre şekillenmekte olan bir kentsel arazi kullanımıdır. Kentlerde yaşanan hızlı nüfus artışı ve nüfus yoğunluğu değişimleri çeşitli ulaşım problemlerinin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Rodrigue, 2013; Rodrigue, 2020). Bireysel motorlu taşıt kullanımındaki artış birçok çevre problemini beraberinde getirmektedir (Reck vd. 2022). Ulaşım altyapısının yetersiz kalması, kentsel arazinin verimsiz kullanımı, hava ve gürültü kirliliği, insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkiler bunlardan yalnızca birkaçıdır.

Tüm bu sorunların çözümünde bireysel taşıt kullanımının azaltılması, toplu taşıma sistemlerinin etkinliklerinin artırılması, çevreci ulaşım teknolojilerinin ve araçların kullanımının yaygınlaştırılması en önemli uygulamalardır (Woodcock vd., 2007; Potter, 2003; Miller vd., 2016). Bu bağlamda, diğer ulaşım araçları ile karşılaştırıldığında daha çevre dostu, sağlıklı ve ekonomik bir ulaşım aracı olan bisiklet ön plana çıkmaktadır. Günümüzde birçok kentte bisiklet ulaşımının yaygınlaştırılması, bisiklet ulaşım altyapılarının genişletilmesi ve bisiklet kullanıcılarının erişebilirliklerinin artırılması üzerine çalışmalar yapılmaktadır. Trafik durultma önlemleri, paylaşımlı bisiklet yollarının kent bütününde yaygınlaştırılması, bisiklet öncelikli bölgelerinin oluşturulması bu çalışmalara örnek olarak gösterilebilir.

Bisiklet öncelikli bölgeler, bisiklet trafiğinin ve güvenliğinin artırılmasının bir öncelik olduğu alanlar şeklinde tanımlanabilir (Soltanian, 2022). Bu bölgelerin tanımlanabilmesi için öncelikle kentsel alandaki yolculuk üretim/çekim noktaları,

1 Bu çalışma, İlker ATMACA'nın devam eden "Kent İçi Bisiklet Ulaşımının Mekânsal Optimizasyonu İçin CBS Bazlı Model Yaklaşımı: Eskişehir Örneği" isimli doktora tez çalışmasından türetilmiştir. Tez çalışmasının danışmanlığı, Prof. Dr. Saye Nihan ÇABUK tarafından yürütülmektedir.

2 Öğr. Gör., Yozgat Bozok Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi, ORCID: 0000-0001-9950-2833 ilker.atmaca@yobu.edu.tr

3 Prof. Dr., Eskişehir Teknik Üniversitesi, Yer ve Uzay Bilimleri Enstitüsü, ORCID: 0000-0003-4859-2271 sncabuk@eskisehir.edu.tr

yoğunlukların yoğunlaştığı rotalar ve mobilitenin türel dağılımı gibi veriler gereklidir (Denvall ve Johansson, 2013; Hiscock ve Johnson, 2018).

Mobilite verileri, arazi kullanımını daha ayrıntılı bir biçimde gösteren, yolculuk desenlerini ve amaçlarını belirlemek için kullanılan önemli verilerdendir. Mobilite, basitçe, başlangıç noktası ile bitiş noktası arasında çeşitli ulaşım araçları ile yapılan kısa süreli yolculuklar olarak tanımlanabilir (Rodrigue, 2020). Kent içi yolculuk başlangıç noktalarının genellikle konut alanları olduğu varsayımından hareketle, çalışma, sosyalleşme, eğitim, kültür, rekreasyon, alışveriş gibi ihtiyaçların karşılandığı alanların da bitiş noktaları olması muhtemeldir. Bu tür noktalar literatürde ilgi noktaları (Point Of Interest / POI) olarak adlandırılmaktadır (Papa ve Rocha, 2011; Bian vd. 2018).

Kentsel mobilite üretim ya da çekim noktaları olarak değerlendirilebilecek POI'ler insanların ilgi duydukları belirli bir fiziksel konumu ifade etmektedir (Liu vd, 2013; Horozov vd., 2020). Restoranlar, mağazalar, marketler, parklar, tarihi yapılar gibi yerler POI'lere örnek gösterilebilir. POI'ler genellikle kamusal alanlar oldukları için kentte yaşayan tüm insanların bu alanlara rahatlıkla erişim sağlayabilmeleri gerekir. Ulaşım bağlantılarının güçlü olduğu, yaya ve bisiklet erişiminin öncelikli olarak sağlandığı kamusal alanlar daha fazla insana hizmet verebileceğinden kamusal fayda daha fazla olacaktır.

Öte yandan kentteki bütün yolları yaya ve bisiklet öncelikli hale getirmek oldukça zordur. Özellikle kentin çeşitli bölgelerindeki iş/çalışma alanlarının servis alabilmeleri, mal ve hizmetlerin taşınması ve yerel iklimsel koşullara bağlı olarak yılın her döneminde yaya ya da bisiklet kullanarak ulaşımın mümkün olmaması gibi durumlar da kentsel alanlarda motorize ulaşım duyulan ihtiyacı ön plana çıkarmaktadır. Bu noktada kent genelinde yayalara göre daha kısıtlı bir alanlarda hareket etmek zorunda olan bisiklet kullanıcılarına hitap eden POI'lerin tespit edilmesi ve bu alanlarda erişim önceliği tanınması önemlidir.

POI'lerin tespitinde mobil takip uygulamaları, sosyal medyadaki yer bildirimleri ve anketler gibi veri kaynakları kentsel mobilite üretim/çekim noktaları hakkında bilgi toplamak için kullanılan kaynaklardır (Niu ve Silva, 2020; Yang vd. 2019). Bu tür kaynaklar, kentsel mekânda meydana gelen mobiliteyi anlamada ve hareket desenleri ile kentsel odaklar arasındaki ilişkiyi açıklamada önemlidir.

POI'ler ile bisiklet ulaşımı arasındaki ilişki literatürde araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Bazı araştırmacılar, POI'lere erişimde bisiklet kullanımını, bisiklet paylaşımı ya da bisiklet kiralama uygulamaları üzerinden değerlendirmiş, bisiklet sahipliğini ya da kullanımını dikkate almamıştır (Xiaoyi vd. 2018; Chen vd. 2021; Jimerez vd. 2016; Yu vd. 2020). Garcia-Palomares vd. (2012), Rybarchyk vd. (2010), Midgley (2011) ve Litman (2009) gibi araştırmacılar bisiklet kiralama noktaları, bakım istasyonları, park alanları gibi altyapı elemanlarının yer seçiminde POI'lerin konumlarını referans alan bir yaklaşım sunmuşlardır. Bu yaklaşım,

Goodchild (2012), Sun vd. (2021), Liu ve Xiong. (2013), Crandall vd. (2009) gibi araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda, coğrafi etiketli sosyal medya verilerinin analizi vasıtasıyla POI'leri tespit eden bir bakış açısı ile geliştirilmiştir.

Andrienko (2013), coğrafi etiketli POI'leri ve bunların kümelenmelerini çıkarmak için bir yöntem önermiştir. Hollenstein ve Purves (2010) POI verileri ile yoğunluk yüzeylerinin türetilmesini ve kentsel ilgi noktalarını bir sınır ile ifade etmenin mümkün olduğunu vurgularken; bu yaklaşım Li vd. (2013) tarafından genişletilmiş ve birim alan başına POI sayısını analiz etmek için Çekirdek Yoğunluğu Tahminini (Kernel Density Estimation / KDE) kullanarak mekânsal sınırların oluşturulmasına odaklanılmıştır. Bazı araştırmacılar KDE'yi motorize olmayan ulaşımın önceliklendirilmesinde kullanan yaklaşımlar önermiştir (Delso vd. 2018; Delso vd. 2019; Soltanian 2022).

Öte yandan bazı araştırmacılar bisiklet kullanıcı tercihlerinin önemine vurgu yaparak Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP) yöntemi ile bisiklet kullanımının ve bisiklet güzergahlarının yoğun olduğu bölgeleri belirlemeye yönelik yaklaşımlar sunmuşlardır (Yılmaz ve Gerçek 2014; Küçükpehlivan ve Doğru 2017). Akbarzadeh vd. (2018) ve Baron (2022) ise bisiklet ulaşımını önceliklendirmede mevcut taşıt yolları ile entegre edilmiş bisiklet yollarının kullanımına odaklanmışlardır.

Literatürdeki POI belirleme yaklaşımları incelendiğinde çoğunlukla sosyal medyada etiketlenmiş alanların veri kaynağı olarak tercih edilip bu verilerin analizi üzerinden çeşitli çıkarımlar yapıldığı; kullanıcı tercihlerini doğrudan elde edebilen anket gibi kantitatif analiz yöntemlerinin genellikle tercih edilmediği görülmektedir.

Ayrıca bisiklet kullanımını kentsel ulaşımında avantajlı hale getirmeyi amaçlayan literatürdeki çalışmalar, genellikle, kentsel bisiklet paylaşım sistemlerinin yaygın hale getirilmesi, kentsel ulaşım ağı ile bisiklet yolu ağlarının bütünleştirilmesi ve bisiklet rotalarının yoğun olduğu bölgelerin tespiti gibi konuları kapsamaktadır. Çalışmaların çok azında bisiklet kullanıcılarının tercihleri dikkate alınmaktadır.

Bu kitap bölümünde Eskişehir ili Tepebaşı ve Odunpazarı merkez ilçeleri kentsel yerleşik alanındaki bisiklet kullanıcılarına hitap eden POI'lerin ortaya konulması ve bu noktaların yoğunlaştıkları bölgelerin tespit edilmesi, bu bölgelerin mevcut ulaşım ağı ile ilişkilerinin analiz edilerek bisiklet öncelikli bölgelerin belirlenmesi amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Bu çalışmada Eskişehir ili Tepebaşı ve Odunpazarı merkez ilçeleri kentsel yerleşik alanındaki bisiklet kullanıcılarına yapılan anket çalışması ile belirlenen kentsel POI verileri Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) araçları kullanılarak işlenmiş ve KDE ile noktaların kümelenmeleri CBS ortamında oluşturulmuştur. Kümelenme verileri mevcut ulaşım ağı ile ilişkilendirilerek kentsel ulaşımında bisiklet kullanıcılarının kolaylıkla POI'lere erişebilecekleri bisiklet öncelikli bölgeler tanımlanmıştır.

Çalışma kapsamında kullanılmış olan yönteme ait iş akış şeması aşağıda yer almaktadır (Şekil 1.).

Şekil 1. Yöntem İş Akış Şeması

Örnekleme Alan

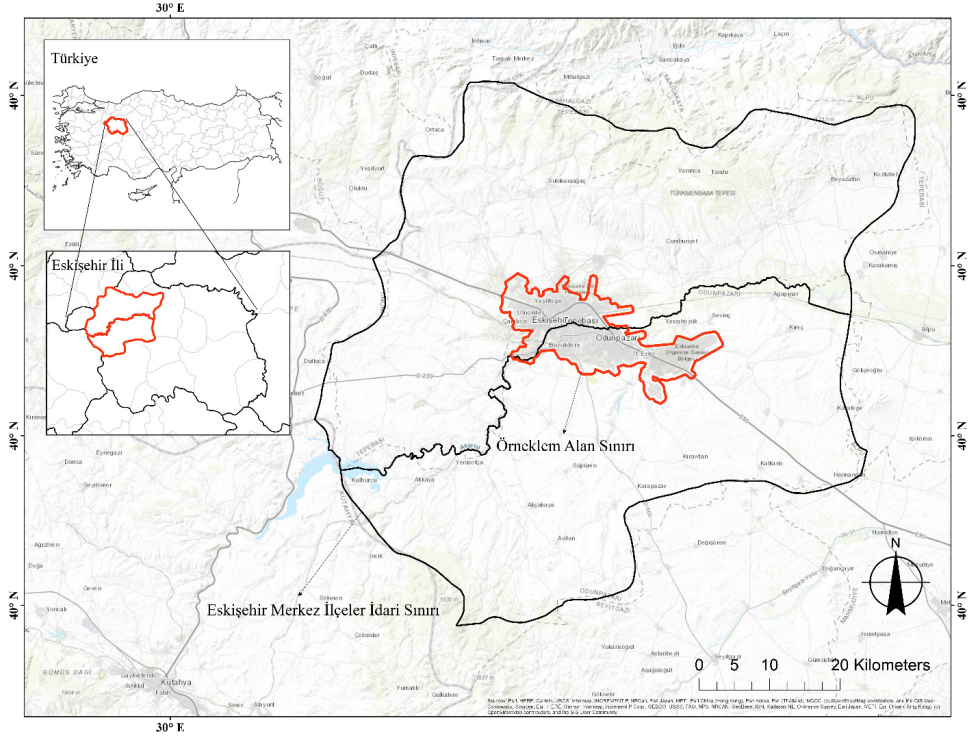
Eskişehir, İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında yer almaktadır. Yüzölçümü 13.652 km² olan Eskişehir'in 2021 yılı nüfusu 898.369'dur. İl nüfusunun büyük bir bölümü (%88,79) aynı zamanda kent merkezi olan Tepebaşı ve Odunpazarı ilçelerinde yaşamaktadır (TÜİK, 2021; Eskişehir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022).

Eskişehir'in topoğrafik yapısını Porsuk ve Sakarya havzasındaki düzlükler ve bunları çevreleyen dağlar oluşturmaktadır olup il merkezinin denizden yüksekliği 792 m'dir. (BEBKA, 2020).

Örnekleme alanı Eskişehir ili Tepebaşı ve Odunpazarı merkez ilçeleri kentsel yerleşik alanı ile sınırlı olup şekil 2'de sunulmuştur.

Eskişehir kent merkezinin topoğrafik yapısı bisiklet ulaşımı için önemli bir potansiyele sahiptir. Kentte 1960'lı yıllarda özellikle çalışma alanlarına gidiş-gelişlerde ve kent içi ulaşımında önemli oranda bisiklet kullanımının bulunmasına karşın günümüzde gerek bisiklet için gerekli alt yapının bireysel otomobil sahipliğine bağlı olarak gelişmemesi ve yetersiz kalması, gerekse motorlu taşıt kullanıcılarının trafikte bisiklet kullanıcılarına karşı tutumları bu oranı oldukça azalmıştır.

Buna karşın Eskişehir kent merkezi yerleşik alanının kompakt yapısı, bisiklet kullanımına olanak sağlayan topoğrafik yapısı ve bisiklet kullanımı için gerekli altyapının geliştirilme potansiyeli olması çalışma alanının tercihinde etkili olmuştur.

Şekil 2. Örneklem Alan Sınırı

Veri Toplama ve Analiz

Çalışma altlığının oluşturulması: Bu aşama, çalışmaya altlık olacak Eskişehir ili merkez ilçeleri kentsel yerleşik alan sınırını kapsayan alan içerisindeki yol ağı ve güncel arazi kullanım gibi verilerin temin edilmesi ya da oluşturulması aşamasıdır. Yol ağının oluşturulması işlemi Arcgis 10.7 yazılımı ile gerçekleştirilmiş olup saha çalışmaları, Open Street Map verileri Google ve Yandex Haritaları ile üretilmiştir. Üretilen orijinal altlığın tamamen güncel verileri içermesi için Google Earth Pro yazılımındaki sokak görüntülerinin tarihleri kontrol edilmiş, eski tarihli görüntülere sahip alanlarda saha ölçümleri yapılarak güncel veriler eklenmiştir.

Anket çalışması: Çalışmanın temelini oluşturan POI'lerin belirlenmesi için Eskişehir ili merkez ilçeleri yerleşik alan sınırları içinde yaşayan bisiklet kullanıcılarına yönelik anket çalışması gerçekleştirilmiştir. POI'lerin tespiti için kullanıcılara Tablo 1.'deki sorular yöneltilmiştir. Sorulara verilen cevaplar 5'li likert ölçeği kullanılarak sınıflandırılmış ve sorulara verilen cevapların güvenilirliği için Cronbach's Alpha testi yapılmıştır. Güvenilirlik testi için SPSS yazılımı kullanılmıştır.

Tablo 1. Bisiklet kullanıcılarına sorulan anket soruları

Aşağıdaki alanların/noktaların kentsel bisiklet ulaşımı açısından yarattıkları çekim etkilerini puanlayınız					
İlgi Noktası/Alanı (POI)	Çok güçlü etki	Güçlü etki	Nötr	Zayıf etki	Etkisiz
Tarihi alanlar					
Doğa – manzara alanları					
Rekreasyon alanları					
Spor – egzersiz alanları					
Sosyalleşme – Eğlence alanları					
Kültür alanları					
Eğitim tesisleri					
Bisiklet noktaları					
İş – çalışma alanları					
Alışveriş alanları					
Yeme-içme alanları					
Diğer (Yukarıdaki seçeneklerin dışında bir tespitiniz varsa lütfen ekleyip puanlayınız)					

POI'lerin belirlenmesi: Bu aşama, anket çalışması belirlenen POI'lerin mevcut ulaşım ağı haritası ile çakıştırıldığı aşamadır. Alanda bulunan POI'ler saha çalışmaları, Open Street Map verileri Google ve Yandex Haritaları ile üretilmiştir. Bu aşama sonucunda mevcut ulaşım ağı üzerinde, bisiklet kullanıcılarının sıklıkla kullandıkları ya da kullanmak istedikleri POI'ler belirlenmiş ve KDE analizi için gerekli altlık oluşturulmuştur.

KDE sonuçlarının bulunması: Ulaşım ağı ile bütünleştirilmiş POI'lerin türlerine göre ve ayrıca kümülatif olarak mekânsal dağılımlarının görselleştirildiği aşamadır. KDE, Arcgis 10.7 yazılımı ile gerçekleştirilmiş olup elde edilen sonuçlar görsel ve grafik olarak sunulmuştur.

Bisiklet öncelikli bölgelerin tanımlanması: Çalışma kapsamında nihai ürün olarak ortaya konulmak istenen, KDE yoğunluk değerleri belirlenmiş POI'lerin kentsel alandaki dağılımlarının incelenerek mevcut bisiklet ulaşımı ile ilişkilendirildiği ve bisiklet kullanımına öncelik verilmesinin gerekli olduğu alanların görsel olarak sunulduğu aşamadır. Bu aşamadaki işlemler Arcgis 10.7 yazılımı ile gerçekleştirilmiş ve görselleştirilmiştir.

BULGULAR

Eskişehir ili Tepebaşı ve Odunpazarı merkez ilçeleri kentsel yerleşik alanı örnekleminde, POI'lere erişimde avantaj sağlayabilecek bisiklet öncelikli bölgelerin belirlenmesi amacı ile gerçekleştirilen bu çalışmada CBS tabanlı bir alan belirleme modeli önerilmiştir. Modele göre örneklem alandaki bisiklet kullanıcılarına hitap eden POI'ler ve bunların yoğunlaştıkları bölgeler tespit edilmiş, mevcut yol ağı ile konumsal olarak ilişkilendirilmiştir. Elde edilen bulgular aşağıda sunulmuştur.

Anket Çalışmasına İlişkin Bulgular

Örneklem alan sınırları içinde yaşayan bisiklet kullanıcıları için oluşturulan anket çalışmasına toplam 317 kişi katılmıştır. Anket çalışması sanal ortamda (Google Forms aracı ile) gerçekleştirilmiş olup ankete katılım kullanıcıların gönüllülük esasına göre ilerlemiştir. Ayrıca ankete aynı kullanıcının birden fazla kez katılımı engellenmiştir. Anket sorusuna kullanıcılar tarafından verilen cevap sayılarının dağılımı Tablo 2'deki gibidir.

Tablo 2. Anket sorularına verilen cevapların sayısal dağılımı

İlgi Noktası/Alanı (POI)	Çok güçlü etki	Güçlü etki	Nötr	Zayıf etki	Etkisiz
Tarihi alanlar	25	81	74	68	69
Doğa – manzara alanları	110	114	29	22	42
Rekreasyon alanları	138	122	19	15	23
Spor – egzersiz alanları	48	74	74	53	68
Sosyalleşme – Eğlence alanları	32	87	84	55	59
Kültür alanları	25	88	90	51	63
Eğitim tesisleri	61	94	67	40	55
Bisiklet noktaları	69	92	70	50	36
İş – çalışma alanları	56	85	57	34	85
Alışveriş alanları	36	109	61	44	67
Yeme-içme alanları	36	92	79	39	71

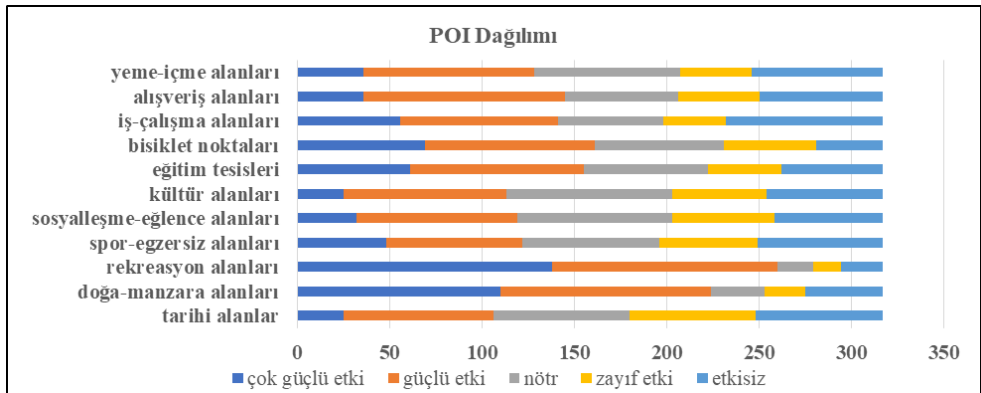
Tablo 2.'deki değerlere ait açıklayıcı istatistikler tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo 3. Anket ölçeğine ait açıklayıcı istatistik bilgileri

	Çok güçlü etki	Güçlü etki	Nötr	Zayıf etki	Etkisiz
Ortalama	57.81818182	94.36363636	64	42.81818182	58
Medyan	48	92	70	44	63
Mod	25	92	74	#YOK	#YOK
Standart Sapma	36.27621309	14.66473817	22.03179521	15.21064221	17.88854382
Örneklem Varyansı	1315.963636	215.0545455	485.4	231.3636364	320
Kurtosis	1.337337312	-0.22599082	0.729763991	0.063207723	0.116472656
Skewness	1.406582248	0.754924102	-1.17917755	-0.40154907	-0.69562677
Aralık	113	48	71	53	62
Maksimum	138	122	90	68	85
Minimum	25	74	19	15	23
Toplam	636	1038	704	471	638
W-değeri	0.834604	0.921932	0.878943	0.968316	0.940068
p-değeri	0.026833	0.335062	0.100877	0.869041	0.521296
Alfa	0.05	0.05	0.05	0.05	0.05
Normal dağılım	Hayır	Evet	Evet	Evet	Evet

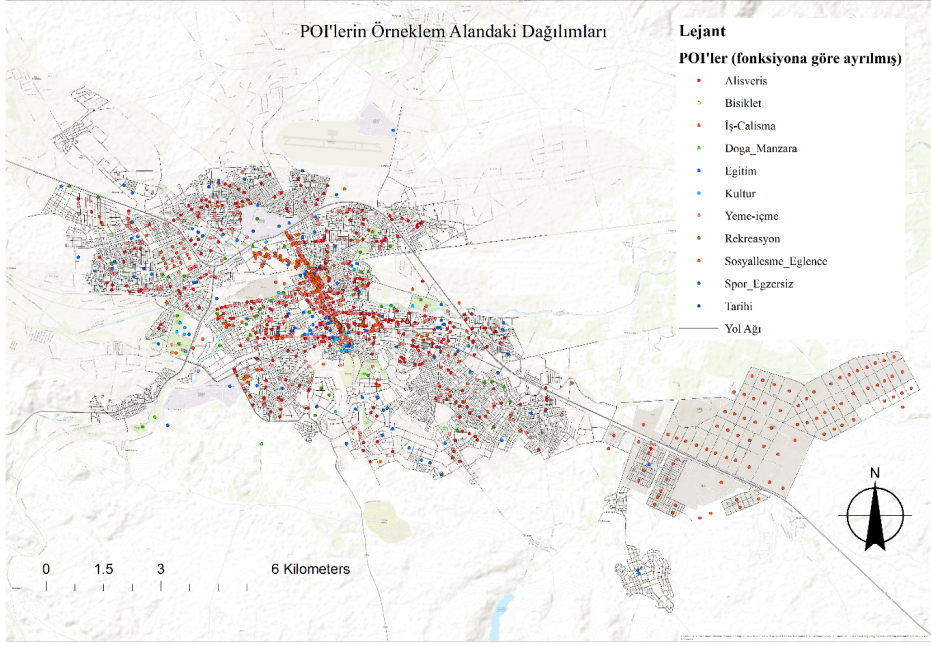
Anket sorularına verilen cevapların sayısal dağılımları grafik haline getirildiğinde bisiklet kullanıcıları üzerinde en yüksek çekim etkisine sahip POI'nin rekreasyon alanları olduğu ve en düşük çekim etkisine sahip POI'nin ise tarihi alanlar olduğu görülmektedir (Şekil 3.).

Anket sonuçlarının güvenilirliğinin test edilmesi için Cronbach's Alpha testi yapılmış olup test sonucu Alfa değeri **0.94434793** bulunmuştur. Alfa değerinin değerlendirildiği ölçeğe göre 0,93 ile 0,94 arasında olan sonuçlar “mükemmel” olarak adlandırılmaktadır (Taber, 2018). Bu bağlamda anket sonuçlarının güvenilir olduğu ispatlanmıştır.

Şekil 3. Anket sonuçlarına göre POI dağılımı

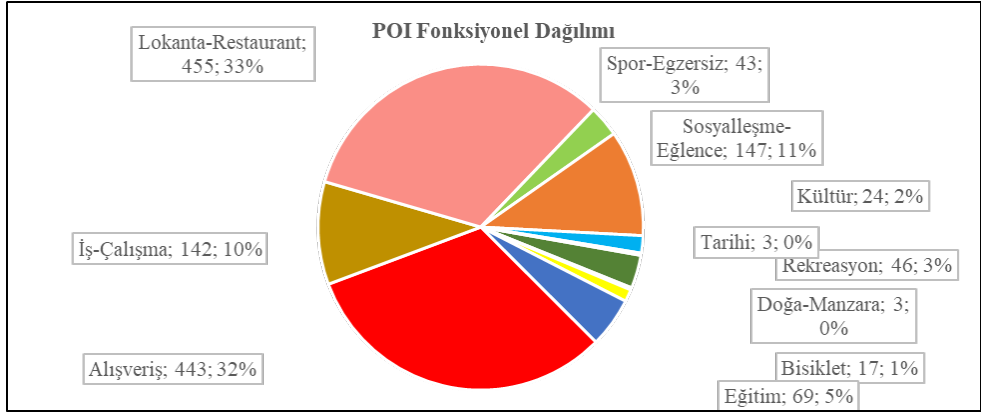
POI'lere İlişkin Bulgular

Anket sonuçlarından elde edilen POI'lerin kentsel alandaki konumlarını tespit etmek için saha çalışmaları, Open Street Map verileri Google ve Yandex Haritaları kullanılmış olup örneklem alanda toplam 1392 POI tespit edilmiştir (Şekil 4.).

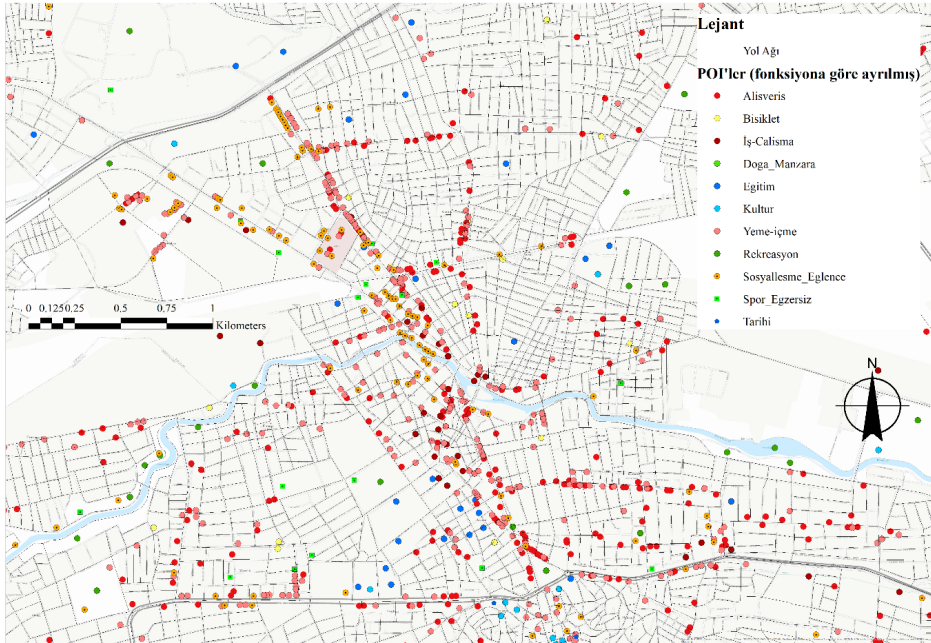
Şekil 4. Anket sonuçlarına göre POI dağılımı

POI'lerin oransal dağılımları şekil 5' te sunulmuş olup grafik incelendiğinde yeme-içme alanlarının en fazla noktaya sahip POI olduğu, tarihi alanlar ve doğa-manzara alanlarının ise en az noktaya sahip POI'ler olduğu görülmektedir.

Şekil 5. POI'lerin fonksiyon türlerine göre dağılımı

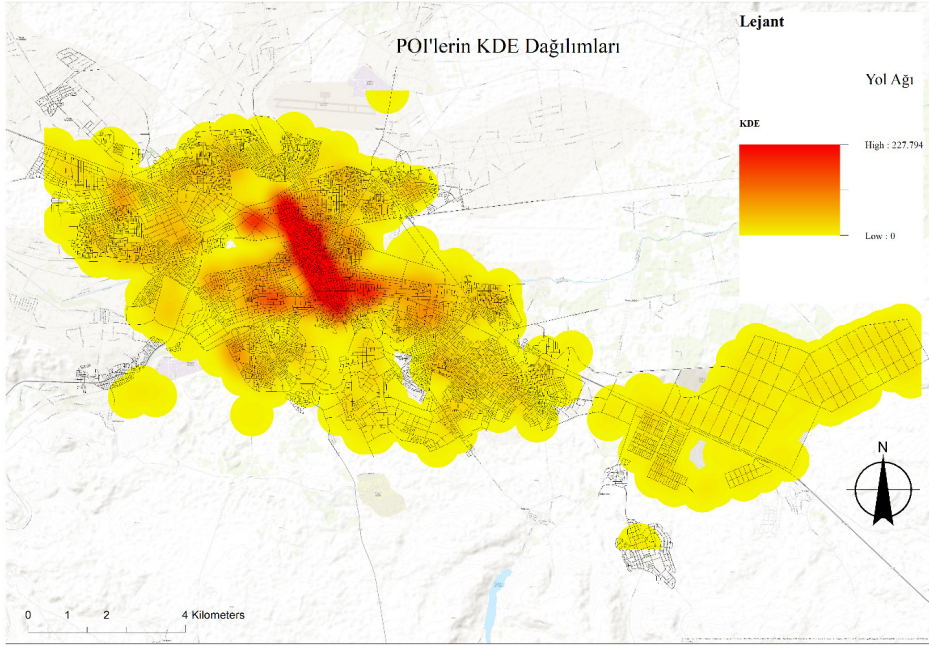
POI'lerin örneklem alandaki dağılımları incelendiğinde ise nokta yoğunluğunun kent merkezinde artış gösterdiği, özellikle Yılmaz Büyükerşen Bulvarı, İsmet İnönü-1 Bulvarı, Seylap Caddesi, İki Eylül Caddesi, Hamamyolu Caddesi ve Atatürk Bulvarı gibi bisiklet, yaya ve taşıt trafiği bakımından yoğun akslar üzerinde bulunduğu görülmektedir (Şekil 6.).

Şekil 6. POI'lerin örneklem alan merkezinde fonksiyon türlerine göre dağılımı

KDE'ye İlişkin Bulgular

Rasgele değişkenlere ilişkin olasılık yoğunluk ya da dağılım fonksiyonu tahmininde bulunmak üzere örneklem alandaki POI'lerin KDE analizi CBS ortamında gerçekleştirilmiş ve görselleştirilmiştir (Şekil 7.).

Şekil 7. POI verilerine göre KDE dağılımı

KDE dağılımları incelendiğinde örneklem alan merkezi ve yakın çevresinin en yüksek yoğunluk değerlerine sahip oldukları bu yoğunluğun çeperlere doğru gidildikçe azaldığı görülmektedir. Bu durum doğrudan KDE analizine veri girdisi oluşturan POI'lerin örneklem merkezi ve yakın çevresinde sayıca fazla oluşundan ileri gelmektedir.

Bisiklet Öncelikli Bölgelerin Tespitine İlişkin Bulgular

Bisiklet trafiğinin ve güvenliğinin artırılmasına odaklı olan bisiklet öncelikli bölgelerin tanımlanabilmesi gerekli olan yolculuk üretim/çekim noktaları olarak da adlandırılacak POI'ler ve bunların yoğunlaştıkları bölgeler önceki bölümlerde ifade edilmiştir. Örneklem alandaki mevcut bisiklet yolu ağı ve kentsel mobilitayı oluşturan ulaşım türlerinin dağılımları aşağıda sunulmuştur.

Eskişehir ili merkez Odunpazarı ve Tepebaşı ilçeleri kentsel yerleşik alan sınırını kapsayan alan içerisinde toplam 49 km bisiklet yolu bulunmaktadır (Şekil 8.). Bu yolların yaklaşık 25 km'lik bölümü taşıt yolundan ayrı biçimde tasarlanmış olup geri kalan kısmı taşıt yolu ile paylaşımlı şekilde oluşturulmuştur. Taşıt yolundan ayrı şekilde tasarlanmış bisiklet yollarının yaklaşık 8 km'lik bölümü bisiklet yolu

olarak tasarlanmış, geriye kalan kısmı kaldırımda yaya ile paylaşımlı biçimde ve mevzuata uygun olmayan biçimde oluşturulmuştur (Resim 1., Resim 2. ve Resim 3.). Kent genelinde bisiklet kullanıcıları için tasarlanmış köprü, tünel, alt ya da üst geçit bulunmamaktadır.

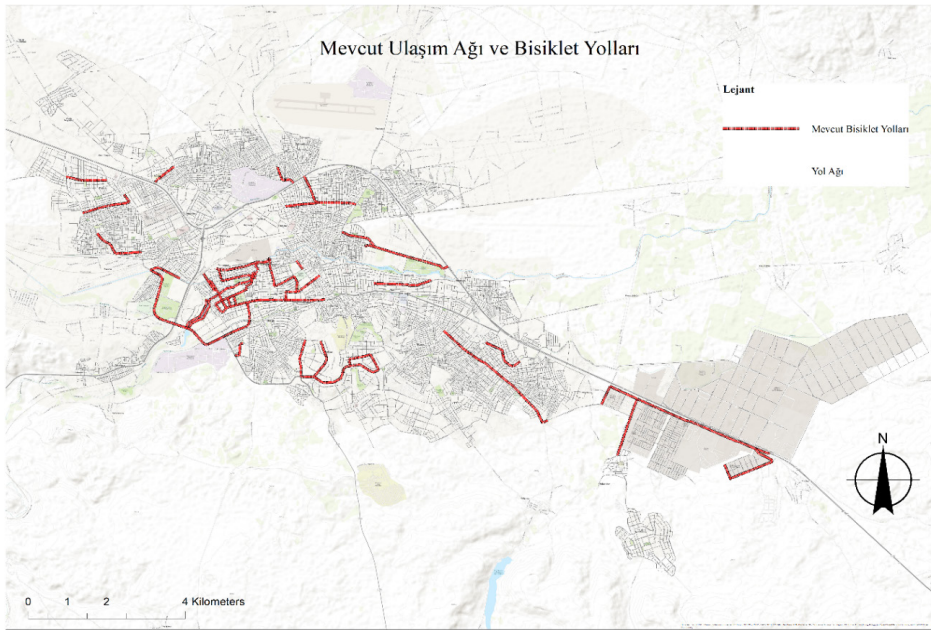
Resim 1. Kaldırımda yaya ile paylaşımlı bisiklet yolu (Seylaç Caddesi) (URL-1)

Resim 2. Taşıt yolundan ayrı oluşturulmuş bisiklet yolu (Atatürk Bulvarı) (URL-2)

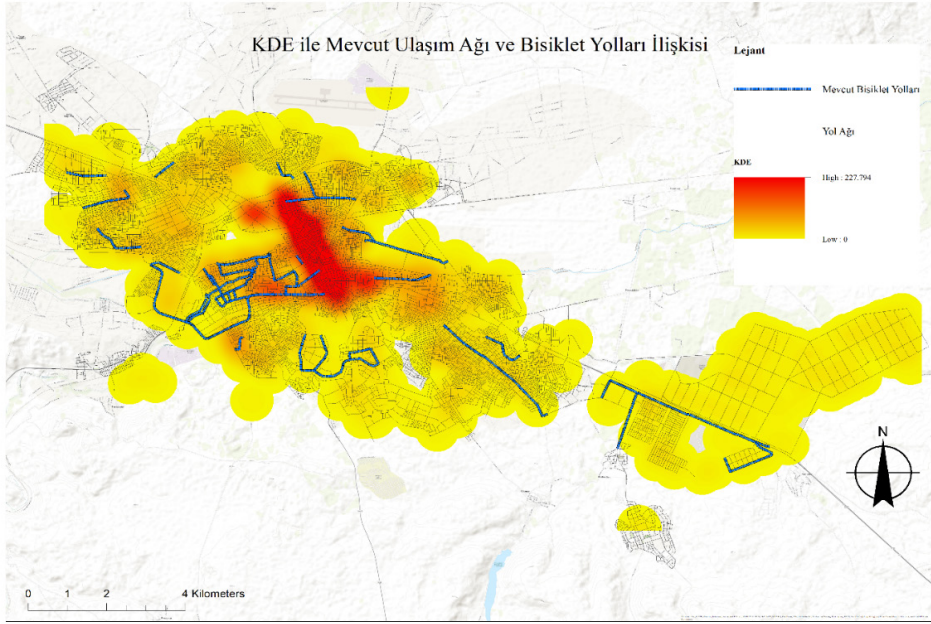
Resim 3. Taşıt yolu ile paylaşımlı bisiklet yolu (Evliyagül Sokak) (URL-3)

Şekil 8. Örnekleme alanındaki mevcut ulaşım ağı ve bisiklet yolları

2022 yılı verilerine göre kent genelindeki ulaşım türel olarak %42 oranında bireysel otomobil, %48 oranında toplu taşıma ve %9 oranında diğer ulaşım türleri ile gerçekleştirilmekte iken bisiklet ulaşımı %1'den daha küçük bir dağılım oranı ile son sırada yer almaktadır.

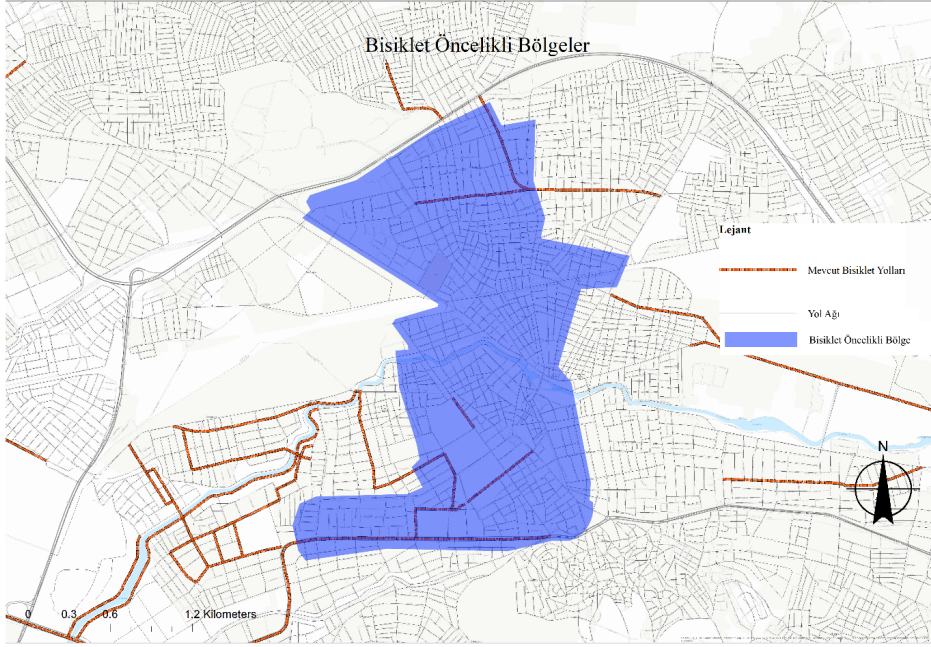
Mevcut bisiklet yolları, KDE yoğunluk bölgeleri ile ilişkilendirildiğinde KDE'nin en yüksek yoğunluğa sahip olduğu merkez bölgede hiçbir bisiklet yolunun bulunmayışı dikkat çekicidir (Şekil 9.). Bu bölgeler yaya ve bisiklet hareketliliğinin en yüksek olduğu, dolayısıyla bisiklet öncelikli bölgelerin tanımlanmasında en uygun olan bölgelerdir.

Şekil 9. KDE ile mevcut ulaşım ağı ve bisiklet yolları ilişkisi

Oluşturulan KDE yoğunluk bölgeleri ve mevcut bisiklet yolları dikkate alınarak oluşturulan ve bisiklet kullanıcılarını daha erişebilir ve güvenli hale getirebilecek olan bisiklet öncelikli bölge Şekil 10'da gösterilmiştir. Buna göre kuzeyde Çevre Yolu güneyde Atatürk Bulvarı, doğuda Prof. Dr. Orhan Oğuz Caddesi, Sakarya – 2 Caddesi ve Hasan Polatkan Caddeleri ile sınır oluşturan, batıda İsmet İnönü – 1 Bulvarı arasında kalan alan POI'lerin en yoğun olduğu, buna bağlı olarak bisiklet ulaşımının da en yüksek oranda olduğu alan olmasından dolayı bu alan bisiklet öncelikli bölge olarak tanımlanmıştır.

Bölge içerisinde bisiklet ulaşımına hizmet eden herhangi bir planlı bisiklet yolu olmamasına rağmen bölgenin çeperlerinde bulunan bisiklet yolları ile bağlantı sağlandığı takdirde belirlenmiş olan bisiklet öncelikli bölgeden çok daha geniş bir alana hizmet edebilme potansiyeli bulunmaktadır.

Şekil 10. Örneklem alan için oluşturulmuş bisiklet öncelikli bölge

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bisiklet, diğer ulaşım araçları ile karşılaştırıldığında daha sağlıklı, çevre dostu ve ekonomik bir ulaşım aracı olarak ön plana çıkmaktadır. Genellikle sağlık, spor ve rekreasyon gibi amaçlar için kullanılan bisikletin, bir kentsel ulaşım aracı olarak kullanım oranı oldukça azdır. Bu durumun temel sebebi olarak özellikle gelişmekte olan ülkelerde bisikletin bir ulaşım aracı olarak görülmemesi ve bireysel motorlu taşıt kullanımının yaygın olması gibi etkenler en büyük paya sahiptir. Bununla birlikte trafikte güvenli bisiklet kullanımını sağlayacak altyapı tesislerinin az olması ya da olmaması, bisiklet kültürünün bulunmaması, topografik yapının bisiklet kullanımına uygun olmaması, iklimsel koşulların zorlayıcılığı gibi etkenlerde bisikletin kentsel alanlarda kullanımı üzerinde oldukça etkilidir.

Bir ulaşım aracı olan bisikletin kentsel alanda kullanım oranını artırmak için öncelikle mevcut durumun analiz edilmesi gereklidir. Bu analizlerin gerçekleştirilebilmesi için ise mevcut durumu gösteren veri altyapısının oluşturulması şarttır. Bununla birlikte kentsel yol ağını paylaşan motorlu ve motorsuz araç sayıları, bu araçların türel dağılımları belirlenmelidir. Kentsel alanda çekim etkisi yaratarak trafiğini belli noktalarda yoğunlaşmasına sebep olan kentsel kullanımlar ya da POI'ler tespit edilmeli ve noktalara bağlanan güzergahlarda eşitlik ilkesine göre düzenlemeler yapılmalı ve her bir ulaşım modunun rahatlıkla bu alanlara erişebilmesi sağlanmalıdır.

Bu çalışmanın örneklem alanını oluşturan Eskişehir ili merkez Odunpazarı ve Tepebaşı ilçeleri kentsel yerleşik alanında bisiklet kullanım oranı oldukça düşüktür. Bu durumun sebeplerinin yüksek trafik hacim değerleri, motorlu taşıt sürücülerinin tutumları, kural ihlalleri ve hız sınırı ihlalleri olduğu düşünülmektedir. Bunlara ek olarak örneklem alanda toplam 49 km bisiklet yolu olmasına rağmen bu bisiklet yolları bir ağ oluşturmayıp parçacıl uygulamalar olarak kalmışlardır. Ayrıca oluşturulan bisiklet yollarının yalnızca 8 km'lik bölümü bisiklet yolu iken 17 km'lik bölümü ilgili mevzuatla (Bisiklet yolları yönetmeliği, TSE standartları vb.) belirlenen standartlara uygun olmayıp, yayalar ile paylaşımlı olarak kaldırımlarda oluşturulmuştur.

Örneklem alanının merkez bölgesini oluşturan ve POI'lerin en yoğun olduğu alan olan Yılmaz Büyükerşen Bulvarı, İsmet İnönü-1 Bulvarı, Seylaç Caddesi, İki Eylül Caddesi, Hamamyolu Caddesi ve Atatürk Bulvarı yakın çevresinde bisiklet kullanıcıları için herhangi bir düzenleme bulunmadığı görülmüş olup bu alanda bisiklet ulaşımına öncelik tanıyan bölge(lerin) ve bu alanlarda bisiklet kullanımını güvenli ve konforlu hale getirecek düzenlemelerin yapılması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Buna göre Çevre Yolu, Atatürk Bulvarı, Prof. Dr. Orhan Oğuz Caddesi, Sakarya – 2 Caddesi, Hasan Polatkan Caddesi ve İsmet İnönü – 1 Bulvarı ile sınır oluşturan alanın bisiklet öncelikli bölge olarak belirlenmiş olup bu bölgede trafik durultması, motorlu taşıt trafiğinden fiziksel olarak ayrılmış bisiklet yolları, kaldırım ve kavşak düzenlemeleri, bisiklet işaret, tabela ve aydınlatmaları, gerekli noktalarda bisiklet alt ya da üst geçitleri, bisiklet park ve şarj istasyonları, bisiklet tamir/bakım istasyonları ve bisiklet kiralama noktaları gibi uygulamalar ile oldukça etkin bir önceliklendirme sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- Akbarzadeh, M., Mohri S. S. ve Yazdian, E. (2018). Designing Bike Networks Using The Concept Of Network Clusters. *Applied Network Science*.
- Andrienko, G., Andrienko, N., Bosch, H., Ertl, T., Fuchs, G., Jankowski, P. ve Thom D. (2013). Thematic Patterns In Georeferenced Tweets Through Space-Time Visual Analytics. *Computing in Science & Engineering*, 15(3), 72-82.
- Baron, G. N. (2022). Identification Of Cycle Lane Priorities Based On Observed And Potential Cyclist Trips Using GIs, The Case Of The Metropolitan Area Of Mendoza, Argentina. *Urban, Planning and Transport Research*, 10(1), 412-432.
- Bursa, Eskişehir, Bilecik Kalkınma Ajansı (BEBKA) (2022). Eskişehir İlin Turizm Kaynaklarının Mekansal Analizi ve Turizm Pazarlama Stratejisi. <https://www.investineskisehir.gov.tr/wp-content/uploads/2020/11/Eski%C5%9Fehir-%C4%B0lin-Turizm-Kaynaklar%C4%B1n%C4%B1n-Mekansal-Analizi-ve-Turizm-Pazarlama-Stratejisi-Ana-Rapor.pdf> (E.T. 20.01.2023).
- Bian, J., Tian, D., Tang, Y. ve Tao, D. (2018). A Survey On Trajectory Clustering Analysis. arXiv preprint arXiv:1802.06971.
- Crivellari, A. ve Resch, B. (2022). Investigating Functional Consistency Of Mobility-Related Urban Zones Via Motion-Driven Embedding Vectors And Local POI-Type Distributions. *Computational Urban Science*,
- Delso, J., Martin, B. ve Ortega, E. (2018). A New Procedure Using Network Analysis And Kernel Density Estimations To Evaluate The Effect Of Urban Configurations On Pedestrian Mobility. The Case Study Of Vitoria – Gasteiz. *Journal of Transport Geography*, 1(67), 61-72.
- Delso, J., Martin, B., Ortega, E. ve Van De Weghe, N. (2019). Integrating Pedestrian-Habitat Models And Network Kernel Density Estimations To Measure Street Pedestrian Suitability. *Sustainable Cities and Society*, 1(51), 101736.
- Denvall, H., ve Johansson, S. (2013). Bicycle Priority Street-The Missing Link in the Safe and Sustainable Infrastructure. Yüksek Lisans Tezi. Chalmers University Of Technology. Gothenburg, Sweden.
- Eskişehir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2022). Genel Bilgiler. <https://eskisehir.ktb.gov.tr/TR-149863/genel-bilgiler.html> (E.T. 19.01.2023).
- Garcia – Palomares, J. C., Gutierrez, J. ve Latorre, M. (2012). Optimizing The Location Of Stations In Bike-Sharing Programs: A GIs Approach. *Applied Geography*, 35(1-2), 235-246.
- Goodchild, M. ve Li, L. (2012). Assuring The Quality Of Volunteered Geographic Information. *Spatial Statistics*, 1, 110-120.
- Hiscock, J. ve Johnson, M. (2018). Reversing Priority: An Investigation Of Cyclist And Driver Behaviours At Cyclist Priority Intersections. Australasian Transport Research Forum (ATRF), 40th, Darwin, Northern Territory, Australia, 2018.
- Horozov, T., Narasimhan, N. ve Nasudevan, N. (2020). Using Location For Personalized Poi Recommendations In Mobile Environments, International Symposium On Applications And The Internet, Phoenix, USA, 2006.
- Hollenstein, L. ve Purves, R. (2010). Exploring Place Through User-Generated Content: Using Flickr Tags To Describe City Cores. *Journal Of Spatial Information Science*. 21-48.
- Jimenez, P., Nogal, M., Caulfield, B. ve Pilla, F. (2016). Perceptually Important Points Of Mobility Patterns To Characterise Bike Sharing Systems: The Dublin Case. *Journal of Transport Geography*, 54, 228–239.
- Küçükpehlivan, G. ve Doğru, A. Ö. (2017). Bisiklet Yolu Güzergâhlarının AHY ile Kullanıcı Odaklı Olarak Belirlenmesi. *Harita Dergisi*, 1(157), 1-8.
- Litman, T. (2009). *Bicycle Parking, Storage, And Changing Facilities*. Victoria Transport Policy Institute, Victoria, Canada.
- Liu, B., Fu, Y., Yao, Z. ve Xiong, H. (2013). Learning Geographical Preferences For Point-Of-Interest Recommendation. *Proceedings of the 19th ACM SIGKDD international conference on Knowledge discovery and data mining*, 2013, 1043–1051.
- Liu, B., ve Xiong, H. (2013). Point-Of-Interest Recommendation In Location Based Social Networks With Topic And Location Awareness. *Proceedings of the 2013 SIAM International Conference on Data Mining (SDM)*, 396-404.

- Midgley, P. (2011). *Bicycle-Sharing Schemes: Enhancing Sustainable Mobility In Urban Areas*. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, 8, 1-12.
- Miller, P., Barros, A. G., Kattan, L. ve Wirasinghe, S. C. (2016). Public Transportation And Sustainability: A Review. *KSCE Journal of Civil Engineering*, 20(1), 1076–1083.
- Niu, H. ve Silva, E. (2021). Delineating Urban Functional Use From Points Of Interest Data With Neural Network Embedding: A Case Study In Greater London. *Computers Environment and Urban Systems*, 88, 101651.
- Niu, H. ve Silva, E. (2020). Crowd Sourced Data Mining for Urban Activity: Review of Data Sources, Applications, and Methods. *Journal of Urban Planning and Development*, 146 (2).
- Papa, J. P. ve Rocha, A. (2011). Image Categorization Through Optimum Path Forest And Visual Words. *18th IEEE International Conference on Image Processing*, Brussels, Belgium, 2011, 3525-3528.
- Potter, S. (2003). Transport Energy and Emissions: Urban Public Transport. *Handbook of Transport and the Environment*, 4(1), 247-262.
- Reck, D. J., Martin, H. ve Axhausen, K. W. (2022). Mode Choice, Substitution Patterns And Environmental Impacts Of Shared And Personal Micro-Mobility. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 102(1).
- Rodrigue, J.P. (2013). *Urban Transportation And Land Use*. Sage Publishing.
- Rodrigue, J.P. (2020). *Geography Of Transport Systems*. Routledge.
- Rybarczyk, G. ve Wu, C. (2010). Bicycle Facility Planning Using Gis And Multi-Criteria Decision Analysis. *Applied Geography*, 30(2), 282-293.
- Soltanian, D. A. (2022). Bicycle Priority Area Recognition Based on GIS: A Case Study of Kochi City. *Journal of Progress in Civil Engineering*, 4(1), 18-23.
- Sun, Y., Yin, H., Wen, J. ve Sun, Z. (2021). Urban Region Function Mining Service Based on Social Media Text Analysis. *International Journal of Software Engineering and Knowledge Engineering*, 31(04), 563-586.
- Taber, K. S. (2018). The Use of Cronbach's Alpha When Developing and Reporting Research Instruments in Science Education. *Instruments in Science Education. Research in Science Education* 48, 1273–1296.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2022). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt İstatistikleri. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Nufus-ve-Demografi-109> (E.T. 20.01.2023).
- URL-1: <https://www.google.com/maps/@39.7875002,30.5115691,19.42z> (E.T. 24.01.2023).
- URL-2: <https://www.google.com/maps/@39.765407,30.5096321,18.9z> (E.T. 24.01.2023).
- URL-3: <https://www.google.com/maps/@39.797603,30.5094158,18.11z> (E.T. 24.01.2023).
- Woodcock, J., Banister, D., Edwards, P., Prentice, A. M. ve Roberts, I. (2007). Energy and transport. *The Lancet*, 370(9592), 1078-1088.
- Wysling, L. ve Purves, R. S. (2022). Where To Improve Cycling Infrastructure? Assessing Bicycle Suitability And Bikeability With Open Data In The City Of Paris. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*, 15.
- Xiaoyi, Z., Chen, Y. ve Zhong, Y. (2021). Spatial and Temporal Characteristic Analysis of Imbalance Usage in the Hangzhou Public Bicycle System. *International Journal of Geo-Information*, 10(10), 637.
- Xiaoyi, Z., Wenwen, L., Zhang, F., Liu, R. ve Du, Z. (2018). Identifying Urban Functional Zones Using Public Bicycle Rental Records and Point-of-Interest Data. *International Journal of Geo-Information*, 7(12), 459.
- Yang, Y., Heppenstall, A., Turner, A. ve Comber, A. (2019). Who, Where, Why and When? Using Smart Card and Social Media Data to Understand Urban Mobility. *ISPRS International Journal of Geo-Information*. 8(6).
- Yılmaz, D. Ç. ve Gerçek, H. (2014). Analitik Hiyerarşi Yöntemi İle İstanbul'da Bütünleşik Bisiklet Ağı Kümelerinin Önceliklendirilmesi. *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 20(6), 215-224.
- Yu, Q., Zhang, H., Li, W., Sui Y., Song, X., Yang, D., Shibasaki, R. ve Jiang, W. (2020). Mobile Phone Data In Urban Bicycle-Sharing: Market-Oriented Sub-Area Division And Spatial Analysis On Emission Reduction Potentials. *Journal of Cleaner Production*, 254(1).

TÜRKİYE’NİN MAKROEKONOMİK TÜKETİM FONKSİYONUNUN ARDL SINIR TESTİ İLE TAHMİNİ (2010-2020)¹

İlkay BADURLAR²

GİRİŞ

Tüketim, toplumdaki tüm bireylerin doğrudan doğruya ihtiyaçlarını karşılayan mal ve hizmetleri kullanma eylemidir. Tüketim harcamaları ise bu eylemi gerçekleştirebilmek için yapılan parasal ödemelerin toplamından oluşmaktadır. Tüketim harcamaları, her ekonomide milli hasılanın büyük bir kısmına karşılık gelir. Bu açıdan, bir ülkenin milli hasılasının büyük bir kısmını ifade eden harcamaların dikkatle izlenmesi ve incelenmesi, o ülkenin iktisat politikasının yürütülmesinde kaçınılmaz bir zorunluluktur. Diğer taraftan, tüketim harcamaları izlenen istikrar politikası açısından da çok önemlidir. Çünkü, tüketim harcamaları GSYİH’nın harcama kalemlerinin (özellikle de yatırım harcamaları ile karşılaştırıldığında) en istikrarlı unsurudur. Bu da ekonominin istikrarının sağlanması açısından tüketim harcamalarının istikrarının sağlanmasının ne derece önemli olduğunu gösterir. Tüketim fonksiyonunun belirleyicileri üzerine 1930’lu yıllardan itibaren geliştirilen hipotezler de tüketimin gelirin istikrarlı kısmına bağlı olduğunu ve dolayısıyla tüketimin de istikrarlı olacağını vurgular.

Keynes (1936), geliştirdiği Mutlak Gelir Hipotezi’nde hanehalkı tüketim harcamalarının en önemli belirleyicisinin cari kullanılabilir gelir olduğunu ifade etmiştir. Duesenberry (1952) tarafından geliştirilen Nispi Gelir Hipotezi’ne göre tüketim, cari kullanılabilir gelirle birlikte daha önceki dönemlerde elde edilmiş gelire de bağlıdır. Yaşam Boyu Gelir Hipotezi’nde Modigliani ve Brumberg (1954), tüketimin servetin bir fonksiyonu olduğunu ifade etmişlerdir. Sürekli Gelir Hipotezin’de Friedman (1957), geliri, sürekli ve geçici gelir olarak iki bölüme ayırmıştır. Friedman (1957), hanehalkı tüketiminin sürekli gelir tarafından

1 Bu çalışma yazarın Prof. Dr. İlyas Şıklar danışmanlığında tamamlanan “Badurlar, İ. (2004). Makro Ekonomik Tüketim Fonksiyonu ve Türkiye İçin Bir Uygulama. Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi” adlı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

2 Dr.Öğr.Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Bölümü, ioner@anadolu.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-2052-6945

belirlendiğini söylemektedir. Hall (1978) tarafından rasyonel beklentilere dayanılarak geliştirilen Rassel Yürüyüş Hipotezi'ne göre sürekli gelir ve yaşam boyu gelir hipotezlerinin rasyonel beklentiler ile birleşimi sonucunda tüketim rassal yürüyüş şeklinde bir yol izleyecektir.

Tüketimin ekonomik, sosya-kültürel ve psikolojik boyutlarının bulunması nedeniyle tüketim harcamaları bu farklı boyutlar kapsamındaki birçok faktörden etkilenmektedir. Bu faktörlerin önemi toplumdan topluma farklılık gösterir. Tüketimin temel olarak ekonomik bir aktivite olması nedeniyle tüketimi etkileyen faktörlerin başında ekonomik faktörler gelmektedir. Konuya ilişkin literatür incelendiğinde başta gelir olmak üzere gelir dağılımı, geçmiş dönem tüketimi, enflasyon ve enflasyon beklentileri, faiz oranı, servet, döviz kuru, para arzı, finans alanındaki gelişmeler ve harcamaları etkileyen maliye politikaları tüketim harcamalarını etkileyen temel ekonomik faktörlerdir. Ekonomik faktörler dışında tüketicilerin davranışlarını etkileyen diğer faktörler ise sosyo-kültürel (tüketicilerin davranışlarını ve buna bağlı olarak tüketim harcamalarını etkileyen inançlar, gelenekler vb.), demografik (yaş, cinsiyet, meslek, eğitim düzeyi, medeni hal, aile büyüklüğü ve kır veya kentte ikamet etmek) ve psikolojik faktörler (tüketicinin geleceğe yönelik beklentileri ve planları, iyimserlik ya da kötümserlik) olarak üç başlıkta sınıflandırılabilir.

Tüketimin ekonomideki ve insan hayatındaki önemi ve vazgeçilemezliği, tüketimin nelerden etkilendiğini incelemenin önemini ortaya koymaktadır. Hanehalklarının gelirlerinin ne kadarını tüketip ne kadarını tasarruf edeceklerine nasıl karar verdikleri esasen mikro ekonomik bir sorundur. Ancak bu soruya verilecek yanıt makro ekonomi açısından da önemlidir. Çünkü, tüketim harcamaları birçok ülkede toplam talebin %60'ından fazlasını oluşturmaktadır. Bu nedenle, bu çalışmada Türkiye'nin tüketim fonksiyonu 2010Q1-2020Q4 dönemi için makro ekonomik açıdan incelenecektir. Türkiye için makroekonomik tüketim fonksiyonunun tahminine ve özel tüketim harcamalarını belirleyen faktörlere yönelik çok sayıda çalışma olmakla birlikte; bu çalışmada sadece gelir ve servetin özel tüketim harcamaları üzerindeki etkisine odaklanılmış, tüketim üzerindeki servet etkisi finansal servet ve konut serveti bağlamında değerlendirilerek ayrı ayrı tüketim üzerindeki etkileri ARDL Sınır Testi kullanılarak araştırılmıştır. Araştırmada kullanılan yöntem, kapsadığı dönem, finansal servet ve konut servetini temsilen diğer çalışmalardan farklı değişkenlerin ampirik analizde kullanılması ve özel tüketim harcamalarının gelir, finansal servet ve konut serveti ile arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkisini incelemesi bakımından diğer çalışmalardan ayrılmakta ve literatüre katkı sağlaması amaçlanmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde alan yazına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde çalışmada kullanılan veri seti, analiz yöntemi ile ampirik analizden elde edilen bulgular sunulmuş, dördüncü bölüm sonuç bölümüne ayrılmıştır.

ALANYAZIN (LİTERATÜR)

1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren önem kazanmaya başlayan makro ekonomik tüketim teorileri, günümüzde üzerinde en fazla çalışılan ve sürekli geliştirilen konuların arasındadır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, tüketim harcamalarının toplam geliri belirlemede çok büyük bir paya sahip olduğunun kabul edilmesidir.

1857 yılında Engel tarafından tüketici birimlerin gelir ve harcama verilerine dayanılarak yapılan ilk çalışmadan günümüze kadar, dünyada gelir-tüketim ilişkisi üzerine hem makro hem de mikro bazda çok fazla sayıda araştırma yapılmıştır. Bu konuda geliştirilen hipotezler ve bu hipotezlerin testleri göstermiştir ki; tüketimi sadece cari gelir değil, bunun yanı sıra bir dönem önceki gelir, önceki tüketim, gelir dağılımı, servet ve yaş yapısı gibi faktörler de etkilemektedir. Tüketim fonksiyonuna ilişkin ampirik literatür çok geniş olmasına rağmen, bu çalışmada gelir ve servetin tüketim üzerindeki etkilerine odaklanıldığı için hem ulusal hem de uluslararası literatürde bu doğrultuda yapılan çalışmalara yer verilmiştir.

Mehra (2001), yaptığı çalışmada ABD için 1959-2000 dönemi üçer aylık tüketim, emek geliri ve hanehalkı serveti verilerini kullanarak tüketim harcamaları üzerinde servetin etkisini araştırmıştır. Eşbütünlüşme ve hata düzeltme modeli aracılığıyla gelir, tüketim ve servet arasındaki dinamik ilişkinin araştırıldığı çalışmanın sonuçları, servetin tüketim üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Elde edilen sonuçlar, Yaşam Boyu Gelir Hipotezini desteklemektedir.

Badurlar (2004), 1987-2003 dönemi için özel nihai tüketim harcamaları, gayri safi milli hasıla ve hanehalkı serveti (reel serveti temsilen konut sahipliği değerleri + finansal serveti temsilen bankacılık sistemindeki vadeli tasarruf mevduatı hacmi) verilerini ve En Küçük Kareler Yöntemini (OLS) kullanarak statik tüketim fonksiyonu tahmini yapmıştır. Sonrasında tüketim fonksiyonu Hendry ve Mizon (1978)'un geliştirdiği Hata Düzeltme Modeli aracılığıyla tahmin edilmiş, tahmin sonucunda sonuçların statik tüketim fonksiyonu sonuçlarına göre belirgin bir üstünlük taşıdığı görülmüştür. Son olarak Hendry ve Ungern-Sternberg (1981)'in geliştirdiği gelir ve servete ilişkin uzun dönem katsayılarının toplamının birime eşit olacağı şeklinde bir kısıt içeren hata düzeltme modeli ile tüketim fonksiyonuna servet değişkeni ilave edilerek model tekrar tahmin edilmiş, servete ilişkin uyum katsayısının sıfırdan farksız olduğu görülmüştür. Modele konulan kısıt kaldırılarak tüketim fonksiyonu yeniden tahmin edilmiş, gelir ve servete ilişkin uyum katsayıları istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Servete ilişkin katsayının (0.066) anlamlı çıkması, bu değişkenin tüketim fonksiyonunun tahmininde göz önüne alınması gereken bir değişken olduğunu ortaya koymaktadır.

Pehlivan (2006), Türkiye için tüketim fonksiyonunu 1987-2005 dönemine ait çeyrek dönemlik özel nihai tüketim harcamaları, gayrisafi yurt içi hasıla ve üç ay vadeli hazine bonusu faiz oranlarını (serveti temsilen) kullanarak Geweke ve

Porter-Hudak (1983) Parçalı Eşbütünleşme Yöntemi aracılığıyla tahmin etmiştir. Tahmin sonuçları Türkiye’de tüketicilerin Hayat Devresi-Sürekli Gelir Hipotezinin öngördüğü biçimde davrandığını ve Türkiye’de uzun dönemde tüketim harcamalarını belirleyen temel faktörlerin gelir ve servet olduğunu göstermektedir. Parçalı Hata Düzeltme Mekanizması kısa dönem tüketim modelinin analizinde çalışmaktadır. Yani Türkiye’deki tüketiciler gelir ve servetlerinde bir değişiklik ortaya çıktığında bu değişikliğin sürekliliğine dair açık göstergelere derhal erişerek tüketimlerini yeni durumlarına göre düzenlemektedirler.

Çolak, vd. (2008), TÜİK tarafından yapılan 2005 yılı Hanehalkı Bütçe Anketleri sonuçlarına göre elde edilen verileri kullanarak Türkiye için tüketim fonksiyonu tahmini yapmışlardır. Yaş, servet, eğitim düzeyi, kent ya da kırdaki ikamet etme, bireylerin sosyal güvenliğe sahip olmaları ve kullanılabilir gelirin kişi başına tüketim harcamaları üzerindeki etkisini klasik doğrusal regresyon modeli ve dilim regresyon modeli aracılığıyla araştırmışlardır. Elde edilen sonuçlar, Türkiye için Keynes’in tüketim fonksiyonunun daha geçerli olduğunu göstermektedir. Servet ve bireylerin sosyal güvenliğe sahip olması marjinal tüketim eğilimini düşürme yönünde etkide bulunurken, kent ya da kırdaki oturma marjinal tüketim eğilimini belirgin ölçüde etkilememektedir. Kişi başına tüketim harcamaları üzerinde yaşın ise negatif etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Özer ve Tang (2009), Türkiye’de finansal servet ve konut servetinin toplam özel tüketim üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. 1987-2007 yılları arasındaki dönem için eşbütünleşme yöntemi kullanılarak tüketim, harcanabilir gelir, finansal servet ve konut serveti arasındaki uzun vadeli bir denge ilişkisi tahmin etmişler ve Leamer & Leonard’ın (1983) aşırı sınır analizi yaklaşımını izleyerek bir duyarlılık analizi yapmışlardır. Analiz sonuçlarına göre Türkiye’de tüketimin gelir esnekliği sanayileşmiş ülkelere göre çok daha yüksektir. Finansal servet ve konut serveti tüketimi pozitif yönde etkilemektedir. Gelirde yaşanan bir birimlik değişim tüketimi 0,935, konut servetindeki bir birimlik değişim 0,046 ve finansal servetteki değişim ise 0,077 oranında artırmaktadır.

Sousa (2009), harcanabilir gelir ile finansal ve konut servetindeki değişikliklere tüketimin uzun ve kısa vadeli esnekliğini belirlemek için 1980Q1–2007Q4 dönemi üçer aylık toplam Euro bölgesi zaman serisi verilerini kullanmıştır. Elde ettiği sonuçlar, beklenen pozitif eğim katsayıları ile üç değişkenin de istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Tüketimin harcanabilir gelir artışına esnekliği en yüksektir, bunu finansal zenginlik ve konut zenginliği izlemektedir. Sonuçlar, finansal ve konut zenginliğinin (brüt/net servet) farklı ölçütlerine göre oldukça güçlüdür.

Skudelny (2009), tüketim üzerindeki finansal ve konut serveti etkilerini analiz etmek için 1980–2006 dönemi için tüm Euro Bölgesi ülkelerine ait üçer aylık zaman serisi verilerine ve 1995–2006 dönemi için sekiz Euro Bölgesi ülkeyi

kapsayan üçer aylık bir panel veri analizine zaman serisi analizi uygulamıştır. Tüm servet bileşenlerindeki değişikliklerin hem zaman serilerinde hem de panel veri modellerinde tüketimdeki değişikliklerle önemli ölçüde pozitif ilişkili olduğunu bulmuştur. Finansal servetten tüketime yönelik marjinal eğilim, konut zenginliğinden tüketime yönelik marjinal eğilimden daha yüksektir.

Jawadi ve Sousa (2012), ABD (1947:Q1-2008:Q4), Birleşik Krallık (1963:Q1-2008:Q1) ve Euro Bölgesi (1980:Q1-2008:Q1) için tüketim üzerindeki servet etkilerini kantil regresyon yöntemini kullanarak araştırmışlar ve karşılaştırmışlardır. Çalışmanın sonuçları, emek gelirinin, finansal servetin ve konut servetinin her üç ekonomik alan için de tüketimle eşbütünleşik olduğunu göstermektedir. Euro Bölgesi için işgücü geliri ve finansal servet açısından tüketimin uzun vadeli esneklikleri sırasıyla 0,71 ve 0,11 ve pozitifdir. Konut servetine göre tüketimin esnekliği 0,02 ve pozitifdir, ancak istatistiksel olarak anlamsızdır. Birleşik Krallık için konut serveti etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve elde edilen sonuçlar Euro Bölgesi için elde edilen sonuçlarla benzerdir. Toplam servete göre tüketimin esnekliği Birleşik Krallık için en yüksektir. Ayrıca, tüketim artışı anormal derecede yüksek olduğunda, tüketimin zenginlikteki değişikliklere duyarlılığı daha güçlü olmaktadır. Genel olarak çalışmanın sonuçları, tüketim ve servet arasındaki bağlantının, tüketim artışının dağılımı boyunca önemli ölçüde farklı olduğunu göstermektedir.

Časni (2014), Bulgaristan, Hırvatistan, Estonya, Çek Cumhuriyeti, Slovenya ve Litvanya'dan oluşan 6 Avrupa geçiş sonrası ekonomisinden oluşan bir örneklem üzerinde 1998Q1–2012Q4 döneminde ülkelere göre değişen farklı dönemler için sürekli gelir hipotezi ışığında, konut servetindeki değişikliklerin kişisel tüketime kısa ve uzun dönemdeki etkisini tahmin etmiştir. Panel Eşbütünleşme ile VECM sonuçları kişisel tüketim, gelir ve konut serveti arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğunu göstermektedir. Konut serveti kişisel tüketimin önemli bir belirleyicisidir.

Khan vd. (2015), 1985-2013 dönemi için G7 ülkeleri ve Çin'in tüketim fonksiyonlarını ARDL yaklaşımıyla tahmin etmişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre, bütün ülkelerde kısa ve uzun vadede toplam özel tüketimin belirleyicisi olan en güçlü faktörler gelir ve servettir. Tüm ülkelerde tüketim kısa ve uzun dönemde reel faiz oranlarından olumsuz etkilenmektedir. Bununla birlikte, benzer şekilde Kanada hariç diğer tüm ülkelerde işsizlik oranı da toplam tüketimi her durumda olumsuz etkilemektedir.

Costa vd. (2016), 2000:Q1-2013:Q4 dönemi için 11 Euro Bölgesi ülkesinden oluşan dengesiz bir panel veri örneği için tüketim fonksiyonunu tahmin etmişlerdir. ARDL yaklaşımını ortak bütünleşme analizine uygulayarak, harcanabilir gelir, hanehalkı borçluluğu (kredi-gelir oranı ile ölçülür), brüt kamu borcu, reel konut fiyatları (konut serveti için bir vekil) hisse fiyatları (finansal zenginlik için bir vekil), mevduat oranı ve işsizlik oranı (gelirdeki belirsizlik için bir vekil) açısından

uzun vadeli tüketim esnekliğini araştırmışlardır. Elde edilen sonuçlar, değişkenlere göre tüketimin uzun vadeli esneklikleri içerisinde en yüksek esnekliğin 0,58 ile harcanabilir gelire göre tüketimin uzun vadeli esnekliği olduğunu, ardından reel konut fiyatlarının (0,08), kredi-gelir oranının (0,05) ve reel hisse fiyatlarının (0,02) geldiğini göstermektedir.

Coşkun vd. (2018), 1970Q1-2015Q4 döneminde 11 gelişmiş ülke için hanehalkı nihai tüketimi ile hisse senedi ve konut piyasası kanallarından kaynaklanan servet etkileri arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Durbin-Hausman eş bütünleşme, Dumitrescu ve Hurlin (2012) nedensellik testleri ve regresyon analizi sonuçları tüketimin çoğunlukla gelir ile açıklandığını ve konut zenginliğinin tüketimle pozitif ve anlamlı bir ilişkisinin olduğunu, tüketimle hisse senedi serveti arasında ise negatif bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, tüketim ile gelir, hisse senedi serveti, konut serveti ve faiz oranları arasında çift yönlü nedensellik bulunmuştur.

Dajcman (2018), 12 Euro Bölgesi ülkesi (Yunanistan, Belçika, İtalya, İspanya, Avusturya, Portekiz, Finlandiya, Fransa, Almanya, Hollanda, İrlanda ve Slovenya) için 1999-2016 dönemi üçer aylık reel gelir, reel finansal servet, reel konut fiyat endeksi (reel konut servetini temsilen), işsizlik oranı (gelir belirsizliğini temsilen) ve birikmiş finansal servetin getiri oranı (sermaye belirsizliğini temsilen) verilerini kullanarak bu değişkenler ile reel tüketim harcamaları arasındaki uzun dönem (eşbütünleşme) ilişkisini analiz etmiştir. Panel otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) yönteminin kullanıldığı çalışmanın bulguları değişkenler arasında uzun vadede ilişkinin olduğunu, ancak bir bütün olarak Euro Bölgesi için homojen olmadığını göstermektedir. Reel harcanabilir gelir ve reel net finansal servet 12 Euro Bölgesi ülke için reel tüketimin ana belirleyicisi iken; reel konut fiyatları, uzun vadede reel tüketimin önemli bir belirleyicisi değildir. Portekiz, İtalya, İrlanda, Yunanistan ve İspanya’da gelir ve sermaye belirsizlikleri reel tüketim ile negatif ilişkilidir.

Kaya (2018), 1998-2016 dönemi için üçer aylık veriler kullanılarak Yaşam Boyu Sürekli Gelir Hipotezini temel alarak Türkiye’nin tüketim fonksiyonunu ampirik olarak analiz etmiş, gelir ve faiz oranının tüketim harcamaları üzerindeki etkisini araştırmıştır. Tüketim fonksiyonu FMOLS yöntemiyle tahmin edilmiştir. İki yapısal kırılmayı içeren Hatemi-J eşbütünleşme testiyle değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi araştırılmıştır. Analiz sonuçları özel nihai tüketim harcamalarıyla gelir ve servet arasında uzun dönemde anlamlı bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Türkiye’de, gelir ve servet tüketimi belirlemektedir.

Alp ve Seven (2019) ise 1998Q1-2016Q2 döneminde Türkiye’de hanehalkı nihai tüketimi ile servet arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. ARDL ve FMOLS modellerini kullanarak yaptıkları analiz sonuçları, gelir, kredi ve konut servetinin pozitif, faiz oranı ve hisse senedi piyasası servetinin tüketim ile negatif ilişkili olduğunu göstermektedir.

Odionye ve Ukeje (2019), Nijerya'daki toplam özel tüketim harcamalarının uzun vadeli belirleyicilerini 1998:Q1-2016:Q4 dönemi için Otomatik Regresif Dağıtılmış Gecikme Hatası Düzeltme Modelini (ARDL-ECM) kullanarak araştırmışlardır. Ampirik sonuçlar, kısa vadede harcanabilir gelir, finansal varlıklar (servet için bir vekil), devlet harcamaları ve faiz oranının özel tüketim harcamaları üzerinde etkili olduğunu ve Nijerya'daki özel tüketim harcamalarının uzun vadede başlıca belirleyicileri olduğunu göstermiştir. Sonuçlar harcanabilir gelirin uzun vadede tüketim harcamaları üzerinde kısa vadede olduğundan daha fazla etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Bayır ve Güvenoğlu (2020), çalışmalarında finansal servet (gösterge olarak hisse senedi fiyatları kullanılmıştır) ve konut servetindeki (gösterge olarak konut fiyatları kullanılmıştır) değişmelerin tüketim harcamaları üzerindeki asimetric etkilerini araştırmışlardır. 2011:Q1-2019:Q4 dönemini kapsayan çalışmada ampirik analiz için NARDL (nonlinear ARDL) yöntemini kullanmışlardır. Analiz sonuçları servet ve tüketim arasında asimetric eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğunu ve ele alınan dönemde Türkiye'de tüketim üzerinde servet etkisinin geçerli olduğunu göstermektedir. Uzun dönemde, konut servetindeki artış tüketimi etkilememekte, konut servetindeki %1'lik azalış tüketimin %0,32 azalmasına neden olmaktadır. Finansal servetin %1 artması tüketimi %0,18 artırmakta, %1 azalması ise tüketimin %0,21 azaltmasına neden olmaktadır.

Sarı ve Yıldırım (2021), Türkiye için özel tüketim harcamalarının belirleyicilerini 2000:Q3-2020:Q2 dönemi için üçer aylık verilerle incelemişlerdir. ARDL sınır testi ile Fourier-Shin eşbütünleşme testi sonuçlarına göre değişkenler uzun vadede beraber hareket etmektedirler. ARDL sınır testi sonuçları ise gelir ve serveti temsil eden özel kesim servet değişim oranının özel tüketim harcamaları üzerinde pozitif yönlü etkide bulunduğunu göstermektedir.

YÖNTEM

Bu çalışmada Türkiye'nin makroekonomik tüketim fonksiyonu 2010Q1-2020Q4 dönemi için üçer aylık veriler kullanılarak tahmin edilecektir. Türkiye için makroekonomik tüketim fonksiyonunun tahminine ve tüketimi belirleyen faktörlere yönelik çok sayıda çalışma olmakla birlikte; bu çalışmada sadece gelir ve servetin tüketim üzerindeki etkisine odaklanılmış, tüketim üzerindeki servet etkisi finansal servet ve konut serveti bağlamında değerlendirilerek ayrı ayrı tüketim üzerindeki etkileri ARDL Sınır Testi kullanılarak araştırılmıştır. Araştırmada kullanılan yöntem, kapsadığı dönem, finansal servet ve konut servetini temsilen diğer çalışmalardan farklı değişkenlerin ampirik analizde kullanılması ve tüketim ile gelir, finansal servet ve konut serveti arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkisini incelemesi bakımından çalışma diğer çalışmalardan ayrılmakta ve literatüre katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

Çalışmada bağımlı değişken olarak tüketimi (OTH) temsil etmek üzere harcama yöntemiyle zincirlenmiş hacim endeksiyle hesaplanan GSYİH hesapları içerisinde yer alan Yerleşik Hanehalklarının Tüketimi değerleri kullanılmıştır. Çalışmada tüketim üzerinde etkisi olduğu düşünülen gelir, finansal servet ve konut serveti değişkenleri bağımsız değişkenler olarak çalışmaya dâhil edilmiştir. Gelir (GSYH) değişkenini temsil etmek üzere harcama yöntemiyle zincirlenmiş hacim endeksiyle hesaplanan GSYİH değerleri kullanılmıştır. Finansal servet (FSER) değişkeni, mevduat bankaları nezdindeki vadeli tasarruf mevduatı, vadeli döviz tevdiat hesaplarındaki mevduat ve vadeli kıymetli maden depo hesaplarındaki mevduat toplamının Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) kullanılarak reel hale dönüştürülmesiyle elde edilmiştir. Tüm değişkenlere ilişkin zaman serileri TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi'nden alınmıştır. Konut servetini (RKFE) temsil etmek üzere OECD ulusal hesaplar veri tabanından sağlanan Türkiye Reel Konut Fiyat Endeksi kullanılmıştır.

Türkiye'nin özellikle 1989 konvertibilitesinden sonra uluslararası para ve sermaye piyasalarıyla entegrasyonunun artması gayrimenkul, mevduat ve altın gibi geleneksel yatırım ve servet biriktirme araçlarının yanı sıra yeni finansal yatırım araçlarını da gündeme getirmiş ve yaygınlaştırmıştır. Hazine bonoları, devlet tahvilleri ve hisse senetleri başta olmak üzere farklı birçok finansal yatırım aracının mevduata yeni rakip olmasına rağmen, bir finansal varlık olarak mevduatlar Türkiye'de toplam hanehalkı finansal varlıklarının yaklaşık 3/4'ünü oluşturmaktadır. Türkiye'de servet birikimi ve yatırım aracı olarak mevduat hâlâ daha çok yüksek cazibeye sahiptir (Tiryaki, 2015: 38). Bu nedenle bankacılık sisteminde tasarruf amacıyla tutulan çeşitli vadeli mevduat hesaplarına ilişkin mevduat toplamı finansal servet değişkenini temsil etmek üzere çalışmaya dâhil edilmiştir.

Toplam hanehalkı servetinin büyük bir bölümü konut sahipliğinden oluşmaktadır. Pek çok gelişmiş ülkede ortalama hanehalkı servetinin 1/2'si ile 2/3'ü konuttan oluşmaktadır. Toplam servet içerisindeki bu ağırlığı nedeniyle konut fiyatlarında ya da değerlerinde meydana gelen değişimler, hanehalklarının tüketim miktarının değişmesine neden olabilir. Hanehalkı tüketiminin de GSYİH içindeki payının büyük olması, konutların değerindeki değişikliklerin ekonominin gidişatı üzerinde etkili olmasına neden olur (Lee, 2020: 1). ABD'de 2007 yılının sonlarında başlayan Mortgage Krizi'nin küresel finansal krize dönüşmesi bu etkinin önemini açıkça ortaya koymaktadır. Konut fiyatlarındaki değişmelerin konut sahiplerinin servetlerinde artış ya da azalışa sebep olması nedeniyle konut fiyat endeksi çalışmaya dâhil edilmiştir.

Literatürde yer alan çalışmaların sonuçları, çalışmanın kapsadığı döneme, ülkeden ülkeye ve analizlerde kullanılan yöntemlere göre değişmekle birlikte finansal servet ve konut servetinin gelirden sonra tüketimin önemli belirleyicileri olduğunu göstermektedir.

Tahmin edilecek tüketim fonksiyonu şu şekildedir:

$$LOTH=f(LGSYH, LFSER, LRKFE) \quad (1)$$

LOTH; özel tüketim harcamalarını, LGSYH; Gayri Safi Yurtiçi Hasılayı, LFSER; finansal serveti, LRKFE; Reel konut fiyat endeksini göstermektedir. Analizde kullanılan tüm seriler sadece pozitif sayılar içerdiğinden ekonometrik analizde doğal logaritmaları kullanılmıştır.

Çalışmada, Türkiye için makroekonomik tüketim fonksiyonunun tahmininde Pesaran, Shin ve Smith (2001)'in geliştirdiği Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi (ARDL) kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisini araştırmada Engle-Granger (1987) ve Johansen (1988)'nin geliştirdiği eşbütünleşme testleri de kullanılmakla birlikte, söz konusu testlerin uygulanabilmesi için değişkenlerin birinci farklarında durağan olmaları gerekmektedir. Farklı derecelerde ya da seviyede durağan olan değişkenler için bu testler kullanılmamaktadır. Pesaran vd. (2001)'nin geliştirdikleri sınır testi bu sorunu çözümlenerek, zaman serilerinin ne düzeyde durağan olduğuna bakılmaksızın seriler arasında eşbütünleşmenin bulunup bulunmadığının araştırılabilmesine olanak sağlamaktadır. Sınır testi aynı zamanda diğer eşbütünleşme testleri ile karşılaştırıldığında Kısıtsız Hata Düzeltme Modelini (UECM) kullanması nedeniyle daha doğru ve güvenilir sonuçlar verebilmektedir. Değişkenler arasında var olan uzun ve kısa dönem dinamiklerine ilişkin bilgi vermesi hata düzeltme modelinin en önemli özelliklerinden biridir.

ARDL, sunduğu sayısız fayda nedeniyle özellikle tek ülke analizi için yaygın olarak kullanılır. Değişkenler I(1) ve I(0)'ın bir kombinasyonu olduğunda kullanılabilirdiği için en iyi modellerden biri olarak kabul edilir (Pesaran vd, 2001: 305). Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM)'den farkı hem dışsal hem de içsel değişkenleri dikkate almasıdır. Sadece bağımsız değişkenlerin gecikmeli değerlerini değil, bastırıcıların veya açıklayıcı değişkenlerin gecikmeli değerlerini de hesaba katar. Az sayıda gözlemin olduğu verilerle çalışılması durumunda diğer eşbütünleşme testlerine göre daha sağlıklı sonuçlar verir (Duasa, 2007: 95).

Kısıtsız hata düzeltme modeline dayanan sınır testinin çalışmada yer alan değişkenlere uyarlanmış biçimi Denklem 2'de yer almaktadır.

$$\begin{aligned} \Delta LOTH = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta LOTH_{t-i} + \sum_{i=0}^m \beta_{2i} \Delta LGSYH_{t-i} \\ + \sum_{i=0}^m \beta_{3i} \Delta LFSER_{t-i} + \sum_{i=0}^m \beta_{4i} \Delta LRKFE_{t-i} \\ + \beta_{5i} LOTH_{t-1} + \beta_{6i} LGSYH_{t-1} + \beta_{7i} LFSER_{t-1} \\ + \beta_{8i} LRKFE_{t-1} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (2)$$

Denklem 2'de Δ değişkenlerin birinci farklarını, m uygun gecikme sayısını gösterir. Denklem tahmin edildikten sonra değişkenler arasında eşbütünleşmenin bulunup bulunmadığına F testi ile karar verilir. F istatistiği değeri hesaplanarak,

Pesaran vd. (2001)'nin hesapladıkları kritik değerlerle karşılaştırılır. F istatistiğinin değeri, üst kritik değeri aşarsa değişkenler arasında eşbütünleşme vardır, alt kritik değerin altındaysa eşbütünleşme yoktur. F istatistiğinin, alt ve üst sınırların arasında bulunması durumunda eşbütünleşme ilişkisine ait durumun belirsiz olduğuna karar verilir. F-testi eşbütünleşmenin varlığını doğrularsa, uzun dönem katsayıları ve Denklem (2)'nin hata düzeltme formu türetilir ve ARDL modelinin genel uyum iyiliği kontrol edilir. Eşbütünleşme ilişkisinin varlığı durumunda değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkilerini belirlemek amacıyla çalışmadaki modele uyarlanmış ARDL modeli Denklem (3)'de yer almaktadır.

$$\Delta LOTH = \beta_0 + \sum_{i=1}^x \beta_{1i} \Delta LOTH_{t-i} + \sum_{i=0}^v \beta_{2i} \Delta LGSYH_{t-i} + \sum_{i=0}^y \beta_{3i} \Delta LFSER_{t-i} + \sum_{i=0}^t \beta_{4i} \Delta LRKFE_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Denklem (3)'de yer alan x, v, y ve t uygun gecikme sayılarını gösterir. Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisine ilişkin katsayılar belirlenir ve tanımsal testler ile modelin uygunluğu araştırılır. CUSUM ve CUSUMQ testleri kullanılarak kurulan ARDL Modelinin istikrarlı olup olmadığına karar verilir.

BULGULAR

Ekonometrik analizlerin öncesinde değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistiklere ait değerler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	LOTH	LGSYH	LFSER	LRKFE
Ortalama	19.2688	19.7776	14.7785	4.5585
Ortanca	19.2669	19.7774	14.7928	4.5569
Maksimum	19.5230	20.0552	15.0330	4.7041
Minimum	19.0140	19.4340	14.5072	4.3981
Standart Sapma	0.1238	0.1489	0.1794	0.0864
Jarque-Bera	0.5745	0.6234	3.1967	2.4386
Olasılık	0.7502	0.7321	0.2022	0.2954
Gözlem Sayısı	38	38	38	38

Tablo 2: Değişkenler Arasındaki Korelasyon Matrisi

	LOTH	LGSYH	LFSER	LRKFE
LOTH	1.0000			
LGSYH	0.9920	1.0000		
LFSER	0.8473	0.8527	1.0000	
LRKFE	0.6503	0.6213	0.6236	1.0000

Tablo 2’de değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları verilmiştir. Korelasyon katsayıları incelendiğinde; LOTH’nin LGSYH, LFSER ve LRKFE ile ilişkisi sırasıyla 0.99, 0.84 ve 0.65 civarında ve pozitiftir. Aynı şekilde LGSYH, LFSER ve LRKFE’nin birbirleriyle ilişkileri de oldukça güçlü ve pozitiftir.

Pesaran vd. (2001) sınır testini değişkenlerin düzeyde $I(0)$ ya da ilk farkı alındığında $I(1)$ durağan oldukları varsayımı üzerine oluşturmuşlardır. Bu nedenle model analiz edilirken sahte regresyon sorunu ile karşılaşmamak adına modele dâhil edilen değişkenlerin birim kök testleri yapılarak durağanlık özelliklerini araştırmak uygun olacaktır. Augmented Dickey Fuller (ADF) birim kök testiyle değişkenlerin durağanlıkları araştırılmış, sonuçlar Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3: Birim Kök Testi Sonuçları

	Augmented Dickey Fuller (ADF)	
	Sabitli	Sabitli ve Trendli
LOTH	-2.1020	-1.2086
LGSYH	-3.1013*	-0.6656
LFSER	-0.6346	-1.9488
LRKFE	-1.5391	-3.5626*
DLOTH	-15.6529*	-16.2939*
DLGSYH	-19.3752*	-21.7317*
DLFSER	-9.4860*	-9.3639*
DLRKFE	-4.5028*	-4.4706*
%5	-2.9411	-3.5330

* katsayıların MacKinnon (1996) tarafından önerilen %5 anlamlılık düzeyindeki test kritik değerlerine göre anlamlı olduklarını göstermektedir.

ADF birim kök testinin sonuçlarına göre LGSYH değişkeni sabitli modelde, LRKFE değişkeni sabit ve trend içeren modellerde düzey değerinde durağandır. LOTH ve LFSER değişkenleri ise hem sabit hem de sabit ve trend içeren modellerde birinci farkında durağan hale gelmektedir. Test sonuçlarına göre tüm değişkenlerin %5 anlamlılık düzeyinde hem sabitli hem de sabit ve trend içeren modellerde birinci farklarında durağan hale geldikleri görülmüştür.

ARDL testinde değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisini araştırmak için Denklem (2)’de yer alan kısıtsız hata düzeltme modeli tahmin edilmiştir. Modelin tahmin aşamasında önemli olan gecikme uzunluğunun seçimi Schwarz Bilgi Kriterine (SIC) göre yapılmıştır. Çalışmada maksimum gecikme sayısı 4 olarak alınmış, ARDL (3, 4, 4, 3) modeli en uygun ARDL modeli olarak belirlenmiştir. ARDL (3, 4, 4, 3) modeli için hesaplanan F istatistiği değeri ve Pesaran vd. (2001)’nin hesapladığı kritik değerler Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 4: F İstatistiği ve Kritik Değerler

	k	m	F İstatistiği	Anlamlılık Düzeyi	Alt Sınır	Üst Sınır
				%1	4.29	5.61
ARDL(3,4,4,3)	3	4	26.3618	%5	3.23	4.35
				%10	2.72	3.77

Not: (k) açıklayıcı değişken sayısını, (m) maksimum gecikme sayısını gösterir. Alt ve üst sınır kritik değerleri Pesaran vd. (2001)'deki Tablo CI(iii)'ten alınmıştır.

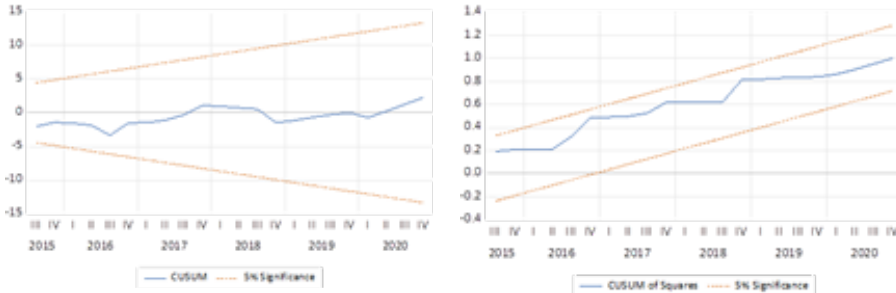
Hesaplanan F istatistiği değeri, %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde Pesaran vd. (2001) tarafından hesaplanan kritik değerlerden büyük olduğu için özel tüketim harcamaları (LOTH) ile gelir (LGSYH), finansal servet (LFSER) ve konut serveti (LRKFE) arasında uzun dönemde bir eşbütünleşme ilişkisi vardır. Sınır testi yapılırken tahmin edilen kısıtsız hata düzeltme modeli kullanılarak kısa ve uzun dönem esneklik değerleri hesaplanır. Analizde kullanılan modelin tam logaritmik bir model olması nedeniyle değişkenlere ilişkin katsayılar kısa dönem esneklik değerlerini göstermektedir. ARDL (3, 4, 4, 3) modeli için hesaplanan uzun ve kısa döneme ait katsayılar Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: ARDL Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları

Uzun Dönem Katsayıları				
Değişkenler	Katsayı	Standart Sapma	t-istatistiği	Olasılık
LGSYH	0.7235*	0.0319	22.6399	0.0000
LFSER	0.0678*	0.0239	2.8340	0.0097
LRKFE	0.0457*	0.0145	3.1533	0.0046
Kısa Dönem Katsayıları				
$\Delta(\text{LOTH}(-1))$	0.7346*	0.1459	5.0351	0.0000
$\Delta(\text{LOTH}(-2))$	0.2066**	0.1076	1.9201	0.0679
$\Delta(\text{LGSYH})$	0.9813*	0.0495	19.825	0.0000
$\Delta(\text{LGSYH}(-1))$	-0.3270*	0.1187	-2.7546	0.0116
$\Delta(\text{LGSYH}(-2))$	0.1148	0.1004	1.1431	0.2653
$\Delta(\text{LGSYH}(-3))$	0.2083*	0.0480	4.3333	0.0003
$\Delta(\text{LFSER})$	0.1301*	0.0562	2.3123	0.0305
$\Delta(\text{LFSER}(-1))$	-0.1565*	0.0564	-2.7737	0.0111
$\Delta(\text{LFSER}(-2))$	-0.2021*	0.0565	-3.5756	0.0017
$\Delta(\text{LFSER}(-3))$	-0.1420*	0.0588	-2.4150	0.0245
$\Delta(\text{LRKFE})$	0.0604	0.0912	0.6630	0.5142
$\Delta(\text{LRKFE}(-1))$	-0.0872	0.0999	-0.8724	0.3924
$\Delta(\text{LRKFE}(-2))$	0.3443*	0.0909	3.7840	0.0010
C	8.4350*	0.7702	10.9517	0.0000
EC_{t-1}	-2.1037*	0.1921	-10.9465	0.0000
Tanımsal Testler				
R^2	0.9934	X^2_{BG}	1.8857	(0.3895)
Düzeltilmiş R^2	0.9898	X^2_{BPG}	15.1918	(0.5817)
F istatistiği	271.439	X^2_{JB}	0.3018	(0.8599)
F ist. (Olasılık)	0.0000	X^2_{Ramsey}	3.7479	(0.0664)
DW	2.3274			

Not: EC_{t-1} hata düzeltme terimini, * %5, ** %10 anlamlılık düzeyini ve parantez içindeki değerler olasılık değerlerini gösterir. X^2_{BG} oto korelasyon, X^2_{BPG} değişen varyans, X^2_{JB} normallik ve X^2_{Ramsey} model kurma hatası varsayımlarının sınanmasında kullanılan testlerdir.

Modelde yapısal kırılmanın olup olmadığını belirlemek amacıyla Brown, Durbin, ve Evans (1975)'in geliştirdiği CUSUM ve CUSUMQ (CUSUM of Squares) testlerine başvurulmuş, testler sonucu elde edilen grafikler Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1: CUSUM ve CUSUMQ Testlerine İlişkin Grafikler

Şekil 1'e bakıldığında çalışmada analiz edilen modelin hata terimleri ile hata terimlerinin karelerinin %5 anlamlılık düzeyini ifade eden kritik sınırlar içerisinde yer aldığı, modelin katsayılarının istikrarlı olduğu, yani modele ilişkin yapısal kırılma olmadığı görülmektedir.

Tablo 5'te sunulan sınır testi sonucu elde edilen kısa ve uzun dönem ilişkisine ait yapılan tanımsal test sonuçları, modelde otokorelasyon, değişen varyans ve model kurma hatasının olmadığını, modelin normal dağılım gösterdiğini ve modelin analiz sonuçlarının güvenilir olduğunu göstermektedir.

Modelin analiz sonuçları, Türkiye için 2010Q1-2020Q4 döneminde özel tüketim harcamaları (LOTH) ile gelir (LGSYH), finansal servet (LFSER) ve konut serveti (LRKFE) arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu, yani gelir (LGSYH), finansal servet (LFSER) ve konut servetindeki (LRKFE) değişmelerin Türkiye'de özel tüketim harcamaları (LOTH) üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Tablo 5'teki tanımsal testler içerisinde yer alan Düzeltilmiş R² değeri, gelir (LGSYH), finansal servet (LFSER) ve konut servetindeki (LRKFE) değişmelerin özel tüketim harcamalarındaki (LOTH) değişikliklerin yüzde 98'ini oluşturduğunu göstermektedir.

Modele ilişkin uzun dönem katsayıları incelendiğinde özel tüketim harcamalarının (LOTH) gelir (LGSYH), finansal servet (LFSER) ve konut serveti (LRKFE) ile uzun dönemde %5 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde eşbütünleşik olduğu görülmektedir. LGSYH'da meydana gelen %1'lik bir değişim uzun dönemde LOTH'de %72'lik bir değişime, LFSER'deki %1'lik bir değişim LOTH'de yaklaşık %7'lik bir değişime ve LRKFE'de meydana gelen %1'lik bir değişim LOTH'de yaklaşık %5'lik bir değişime neden olmaktadır.

Kısa dönem katsayıları incelendiğinde iki dönem gecikmeye kadar önceki tüketim değerlerinin katsayıları pozitifdir ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu da şimdiki tüketim seviyesinin ilk iki dönemin önceki tüketim seviyeleri tarafından

belirlendiğini gösterir. Cari dönem gelirin cari dönem tüketim harcamaları üzerindeki etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Cari dönemde GSYH'da meydana gelecek %1'lik artış cari dönem tüketimini %98 artıracaktır. Bir dönem gecikmeli gelir tüketim üzerinde negatif, üç dönem gecikmeli gelir ise pozitif etkiye sahiptir. Cari dönemdeki finansal servetteki %1'lik artış cari dönemdeki tüketim harcamalarını %13 artırmaktadır. Üç gecikmeye kadar finansal servetin katsayıları negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Konut servetini temsil etmek üzere çalışmada yer alan reel konut fiyat endeksinin (RKFE) cari ve bir dönem gecikmeli katsayıları istatistiksel olarak anlamsızdır. İki gecikmeli RKFE katsayısı ise istatistiksel olarak anlamlı ve pozitifdir. İkinci gecikmedeki reel konut fiyatlarındaki %1'lik artış servet etkisi yaratarak tüketim harcamalarını %34 artırmaktadır.

Modelin hata düzeltme terimi ECT_{t-1} negatif ve %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuç, modele ilişkin kısıtsız hata düzeltme modelinin çalıştığını ve modelin anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Yani kısa dönemde ortaya çıkan sapmalar uzun dönemde tekrar dengeye yaklaşmaktadır. Analiz sonucu elde edilen hata düzeltme katsayısı, kısa dönemdeki dengesizliğin %2.10'luk kısmının uzun dönemde düzeleceğini göstermektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bir ülkenin toplam talebinde oynadığı önemli rol nedeniyle özel tüketim harcamalarını etkileyen faktörlerin neler olduğu, bu faktörlerin özel tüketim harcamalarını hangi yönde ve ne oranda etkilediği ve hangisinin daha etkili olduğu hem politika yapımcılar hem de araştırmacılar için çok önemlidir. Bu nedenle, bu çalışmada Türkiye için makroekonomik tüketim fonksiyonu 2010Q1-2020Q4 dönemi için tahmin edilmiştir. Gelirin yanında servetin de özel tüketim harcamaları üzerindeki etkisi araştırılmış, servetin tüketim üzerindeki etkisi finansal servet ve konut serveti bağlamında değerlendirilerek ayrı ayrı tüketim üzerindeki etkileri ARDL Sınır Testi kullanılarak belirlenmiştir. Bu bağlamda; tüketimi (OTH) temsil etmek üzere harcama yöntemiyle zincirlenmiş hacim endeksiyle hesaplanan GSYİH hesapları içerisinde yer alan Yerleşik Hanehalklarının Tüketimi değerleri bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Çalışmada tüketim üzerinde etkisi olduğu düşünülen gelir, finansal servet ve konut serveti değişkenleri bağımsız değişkenler olarak çalışmaya dâhil edilmiştir. Gelir (GSYH) değişkenini temsil etmek üzere harcama yöntemiyle zincirlenmiş hacim endeksiyle hesaplanan GSYİH değerleri kullanılmıştır. Finansal servet (FSER) değişkeni, mevduat bankaları nezdindeki vadeli tasarruf mevduatı, vadeli döviz tevdiat hesaplarındaki mevduat ve vadeli kıymetli maden depo hesaplarındaki mevduat toplamının Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) kullanılarak reel hale dönüştürülmesiyle elde edilmiştir. OECD ulusal hesaplar veri tabanından sağlanan Türkiye Reel Konut Fiyat Endeksi konut servetini (RKFE) temsil etmek üzere modele dâhil edilmiştir.

Değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkisini araştırmak amacıyla yapılan ekonometrik analiz ve test sonuçları, özel tüketim harcamaları ile gelir, finansal servet ve konut serveti arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermiştir. Yani uzun dönemde tüketim, gelir, finansal servet ve konut serveti birlikte hareket etmektedir ve gelir tüketimin en önemli belirleyicisidir. Elde edilen sonuçlar, Dajcman (2018)'in reel konut fiyatlarına ilişkin sonucunun ve Bayır ve Güvenoğlu (2020)'nin konut servetine ilişkin sonucunun dışında alan yazındaki diğer çalışmaların sonuçları ile tutarlıdır. Eşbütünleşme ilişkisine ilişkin hesaplanan uzun dönem katsayıları, özel tüketim harcamaları (LOTH) ile gelir (LGSYH), finansal servet (LFSER) ve konut serveti (LRKFE) arasında uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Kısa dönem katsayıları, ilişkinin yönü ve istatistiksel anlamlılık yönünden uzun dönem katsayılarıyla benzerlik göstermektedir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar, Türkiye'de özel tüketim harcamalarındaki değişikliklerin çok büyük bir bölümünün gelirdeki değişikliklerin ve daha küçük oranda finansal servet ve konut servetindeki değişikliklerin bir yansıması olarak görülebileceğini göstermektedir. Gelir, finansal servet ve konut servetinde meydana gelen %1'lik bir artış, uzun dönemde özel tüketim harcamalarını sırasıyla %72,3, %6,7 ve %4,5 artırmaktadır.

Tüketim harcamalarının pek çok ülkede toplam talebin %60'ından fazlasını oluşturması nedeniyle tüketim harcamalarında ve tüketici davranışında meydana gelen değişiklikler ekonominin genel istikrarı için büyük önem taşımaktadır. Ekonomik politika değişiklikleri ve makroekonomik değişkenlerdeki değişimler de aktarım mekanizmaları kanalıyla varlık fiyatlarını, refah düzeyini ve tüketici davranışlarını etkileyebilmektedir.

Çalışmada ele alınan dönemde gelirin dışında finansal servet ve konut servetinin toplam olarak uzun dönemde özel tüketim harcamaları üzerinde %11 civarında belirleyiciliğe sahip olması, politika yapıcıların tasarruf mevduatları gibi finansal varlıklar ile konut fiyatlarının Türkiye'deki servet-tüketim kanalındaki rolünü anlamaları açısından faydalı olabilir. Araştırmacılar açısından finansal serveti temsilen farklı finansal varlıklar ve konut servetini temsilen konut fiyatları dışında konut sahipliği değerleri gibi farklı değişkenler kullanılarak, yani hanehalkı serveti için daha farklı ölçütler oluşturularak tüketim üzerinde servet etkisi farklı yöntemler kullanılarak analiz edilebilir.

KAYNAKÇA

- Alp, E. ve Seven, Ü. (2019). The Dynamics of Household Final Consumption: The Role of Wealth Channel. *Central Bank Review*, 19(1), 21-32.
- Badurlar, İ. (2004). Makro Ekonomik Tüketim Fonksiyonu ve Türkiye İçin Bir Uygulama. Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Bayır, M. ve Güvenoğlu, H. (2020). Servetin Tüketim Üzerindeki Asimetrik Etkileri. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 15(60), 971-986. DOI: 10.19168/jyasar.730082
- Brown, R.L., Durbin, J. ve Evans, J.M. (1975). Techniques for Testing the Constancy of Regression Relationships Over Time. *Royal Statistical Society*, 37(2), 149-192.
- Časni, A. (2014) Housing Wealth Effect on Personal Consumption: Empirical Evidence from European Post-Transition Economies, *Finance a úvěr-Czech Journal of Economics and Finance*, 64(5), 392-406.
- Costa, S., Gatt, W., Piette, C. ve Scoccianti, F. (2016). Household Savings and Investment. Factors Driving the Households's Savings Rate. İçinde Palenzuela, D. R., Dees, S. and Investment Task Force (Editör), *Savings and Investment behavior in the Euro Area*. [Occasional Paper, No. 167.] Frankfurt: European Central Bank.
- Çolak, Ö. F., Öztürkler, H. ve Tokathoğlu, İ. (2008). Türkiye'de Tüketim Fonksiyonunun Dilim Regresyon Yöntemi ile Tahmini. *İktisat İşletme ve Finans*, 23(268), 62-93.
- Coşkun, Y., Atasoy, B.S., Morri, G. ve Alp, E. (2018). Wealth Effects on Household Final Consumption: Stock and Housing Market Channels. *International Journal of Financial Studies*, 6, 57-89.
- Dajcman, S. (2018). The Long-run Determinants of Consumption in the Euro Area: Is There A Role For Uncertainty? *Ekonomický časopis*, 66(10), 969-986.
- Duasa, J. (2007). Determinant of Malaysian Trade Balance: An ARDL Bound Testing Approach. *Global Economic Review*, 36(1), 89-102. doi: 10.1080/12265080701217405.
- Duesenberry, J. S. (1949). *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Friedman, M. (1957). *A Theory of the Consumption Function*. Princeton: Princeton University Press.
- Hall, Robert E. (1978). Stochastic Implications of the Life Cycle-Permanent Income Hypothesis: Theory and Evidence. *Journal of Political Economy*, LXXXVI, 6.
- Hendry, D.F. ve Mizon, G.E. (1978). Serial Correlation as a Convenient Simplification, not a Nuisance: a Comment on a Study of the Demand for Money by the Bank of England. *Economic Journal*, 88, 549-63.
- Hendry, D.F. ve Ungern-Sternberg, T. (1981). *Liquidity and Inflation Effects on Consumer's Expenditure: The Theory and Measurement of Consumer Behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jawadi, F. ve Sousa, R. M. (2012). Consumption and Wealth in the US, the UK and the Euro Area: A Nonlinear Investigation. *Working Paper Series*, WP24. Braga: Universidade do Minho.
- Kaya, S. (2018). Türkiye'nin Tüketim Fonksiyonu: Yapısal Kırılmalı Zaman Serisi Analizi (1998-2016). *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 1-34.
- Keynes, J.M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*, New York: Harcourt, Brace and Co.
- Khan, K., Chen, F. E. I., Kamal, M. A., ve Shaikh, S. A. (2015). Determinants of Consumption Function, Case of China and G7 Countries. *International Journal of Economics and Empirical Research*, 3(4), 202-210.
- Lee, S. (2020). House Prices and Household Consumption in Korea. Economic Research Institute, *Bank of Korea Working Paper*. 1-32.
- Mehra, Y. P. (2001). The Wealth Effect in Empirical Life-Cycle Aggregate Consumption Equations. *Economic Quarterly-Federal Reserve Bank of Richmond*, 87(2), 45-67.
- Modigliani F and R Brumberg (1954), 'Utility Analysis and the Consumption Function: An interpretation of Cross-Section Data', İçinde K Kurihara (Editör), *Post-Keynesian Economics* (s.388-436). New Brunswick: Rutgers University Press.

- Odionye, J. C., ve Ukeje, O. S. (2019). Long Run Determinants of Private Consumption Spending: Evidence from Nigeria. *Journal of Business and Economic Development*, 4(1), 23-30. doi: 10.11648/j.jbed.20190401.14
- Özer, Y.B. ve Tang, K.K. (2009). An Empirical Analysis of Financial and Housing Wealth Effects on Consumption in Turkey. *MRG Discussion Paper Series*, 2809. School of Economics, University of Queensland, Australia.
- Pehlivan, G. (2006). Türkiye'nin Tüketim Fonksiyonu: Ekonometrik Bir Uygulama. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Pesaran, M.H., Shin, Y. ve Smith, R.J. (2001). Bounds Testing Approaches To The Analysis Of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16 (3), 289–326.
- Sarı, S. ve Yıldırım, K. (2021). Özel Tüketim Harcamalarının Belirleyicileri: Türkiye Ekonomisi Üzerine Bir Uygulama. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 391-416.
- Skudelny, F. (2009). Euro Area Private Consumption. Is there a Role for Housing Wealth? *Working Paper Series*, No. 1057. Frankfurt: European Central Bank.
- Sousa, R. M. (2009). Wealth Effects on Consumption. Evidence from the Euro Area. *Working Paper Series*, No. 1050. Frankfurt: European Central Bank.
- Tiryaki, G. (2015). Türkiye'de Mevduatın Bir Finansal Servet Sahipliği Göstergesi Olarak Kullanılması ve Ekonomik Büyüme ile İlişkisi. *Sayıştay Dergisi*, (97), 31-54.

YÜKSELEN PİYASA EKONOMİLERİNDE AR-GE HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME: YENİ NESİL TESTLERDEN KANITLAR

Dilek ATILGAN¹

GİRİŞ

Ülkelerin büyüme ve uluslararası alanda rekabet gücünü arttıran en önemli faktörlerden biri teknolojik alanda yapılan yeniliklerdir. Araştırma-geliştirme (Ar-Ge) faaliyetleri sonucu ortaya çıkan teknolojik yenilik, istihdam yaratma potansiyeli ve refah seviyesinin yükselmesinde kilit rol oynamaktadır (Weerawardena, 2003: 17). Ayrıca ekonomik gelişmişliğin göstergesi olarak da nitelendirilen Ar-Ge harcamaları ülke ekonomilerinde bir yatırım unsuru olarak görülmektedir.

Ar-Ge, yeni bilgi ya da geliştirilmiş ürün şeklinde bilgi stokunu artırmak ve yeni istihdam potansiyeli yaratma süreci için gerçekleştirilen her türlü teknolojiyi içeren faaliyetler olarak ifade edilebilmektedir (Guellec ve Potterie, 2001: 104-105). Ayrıca Ar-Ge, birey ve toplumların bilgi birikimini arttırmak amacıyla düzenli ve yaratıcı çalışmalar sonucunda bilginin yeni uygulamalarının bir bütünü olarak kabul edilmektedir. Bu bakımdan ülke ekonomilerinde Ar-Ge'ye yapılan yatırımlardan elde edilen fayda diğer yatırımlarla kıyaslandığında daha yüksek düzeyde sağlanabilmektedir (Ağır ve Utlu, 2011: 269). Çünkü Ar-Ge'ye yapılan yatırım birbirini besleyerek süreklilik arz etmektedir.

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerindeki farklılıklar, yüksek büyüme oranlarının yakalanması ve bu durumun sürdürülebilirliğin nasıl sağlandığı yıllardır iktisatçılar tarafından araştırılan önemli konuların başında gelmektedir (Taş vd, 2017: 197). Solow'un Neoklasik büyüme modelinde bulunmayan içsel büyüme modelinin temelinde yer alan teknolojik gelişme, beşeri sermaye, Ar-Ge faaliyetleri gelişmişlik düzeyini belirlemekte iken; yeni teknolojiye uyum sağlayamama, nitelsiz beşeri sermaye ve bilgi birikimin yetersizliği az gelişmişliğin nedenleri olarak sıralanabilmektedir (Türkmen, vd., 2019: 90).

¹ YÖK 100/2000 Doktora Programı Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, atlgndilek@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3776-558X>.

Solow- Swan (1956) Neoklasik büyüme modellerinde teknolojik ilerleme dışsal olarak ele alınmakla beraber beşeri sermayedeki üretkenlik değişimi göz önünde bulundurulmamaktadır (Ercan, 2002: 130). Söz konusu değişkenlerin ihmal edilerek modellere eklenmemesi ülkelerde büyümenin nasıl meydana geldiğini açıklayamamasına neden olmuştur. 1980’li yıllarda bu eksikliği gidermek için ortaya çıkan içsel büyüme modellerinde yeni itici güçler ele alınmıştır. Bu bağlamda Romer (1990) tarafından ileri sürülen “Ar-Ge’ye dayalı ekonomik büyüme modeli Grossman ve Helpman (1991) ve Aghion ve Howitt (1992)” tarafından geliştirilmiştir. Teknolojik gelişmeyi içselleştirerek modele Ar-Ge kanalıyla dâhil eden çalışmaların temelini, sektöründe istihdam edilen beşeri sermaye ile üretilen yeni ürün ve yöntemleri oluşturmaktadır. Sürdürülebilir büyümenin sağlanmasını ülkelerde Ar-ge sektörüne yönlendirilen nitelikli beşeri sermaye sayısına bağlamaktadır (Özer ve Çiftçi, 2009: 40).

Bu çalışma, Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi seçilmiş 9 yükselen ekonomi (Arjantin, Çin, Meksika, Türkiye Kolombiya, Hindistan, Polonya, Romanya, Rusya) için 1996-2020 dönemi yıllık verileri kullanarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların kısıtlı düzeyde olması, kullanılan güncel dinamik veri yöntemlerinden olan yapısal kırılmalı eşbütünleşme testinin uygulanması ve eşbütünleşme katsayı tahminin yapılması çalışmanın ana motivasyonunu oluşturmaktadır. Ayrıca ampirik literatürde yapılan incelemeler sonucunda seçilen örneklem gruplarının OECD ve yüksek gelirli gelişmiş ülkelerden oluşması çalışmayı diğer gruplardan ayırmaktadır. Bu ayrımlar doğrultusunda çalışmanın alanyazınına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ekonometrik yöntem aşamasında uygulanacak olan panel eşbütünleşme testine geçmeden bazı ön testlerin yapılması gerekmektedir. Bu kapsamda hem değişkenlerde hem de modelde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı belirlenecektir. Daha sonra birim kök sürecinin varlığı güncel testlerden olan “yapısal kırılmaları dikkate alan fourier yaklaşımına dayanan Panel LM birim kök testi” ile araştırılacaktır. Eğim katsayılarının homojen olup olmadığı “eğim Homojenliği Testi (Slope Homogeneity Test - Δ testi)” ile incelenecektir. Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkisi “Westerlund ve Edgerton (2008)’un” yapısal kırılmalı panel eşbütünleşme testi ile belirlenecektir. Panel eşbütünleşme katsayı tahmini “Eberhardt ve Bond (2009) tarafından geliştirilen yatay kesit bakımlılığını dikkate alan Augmented Mean Group (AMG- Genişletilmiş Ortalama Grup)” yöntemi ile tahmin edilecektir. Üç bölümden oluşan çalışmada giriş bölümünden sonra ilgili değişkenler için seçilmiş literatür özeti sunulacaktır. Takip eden bölümde ekonometrik yöntem ve veri seti, üçüncü bölümde analiz bulgularına yer verilerek sonuç kısmında değerlendirmeler ve politika önerileri sunulacaktır.

1. AR-GE HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNİ ELE ALAN LİTERATÜR TARAMASI

Literatür taraması kapsamında Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisini ele alan çalışmaların önemli bir kısmı örneklem grubu seçiminde OECD ülkelerini incelemiştir. Ekonomik yöntem olarak ise panel eşbütünleşme, panel eşbütünleşme katsayı tahmini ve panel nedensellik testleri kullanılmıştır. Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğine dair ampirik analizlerde genel bir görüş bulunmaktadır (Wang vd. (2013); Özcan ve Arı (2014); Bilas vd. (2016); Bayraktutan ve Kethudaoğlu (2017); Kantarcı ve Yıldırım (2018); Türkmen vd. (2019); Oğuz (2020); Li vd. (2020); Sezgin ve Budak (2022)). Çalışma, kullanılan güncel dinamik panel veri yöntemleri ve örneklem grubuna ait sınırlı çalışmanın bulunması ile diğer çalışmalardan farklılık göstermektedir.

Gülmez ve Yardımcıoğlu (2012) çalışmalarında 1990-2010 dönemi için 21 OECD ülkesinde Ar-Ge ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Panel nedensellik testinin kullanıldığı çalışmada AR-Ge yatırımları ve ekonomik büyüme değişkenini temsil eden kişi başı GSYİH değişkenleri modele dâhil edilmiştir. Ampirik analizler sonucunda değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisine ulaşılmıştır.

Wang vd. (2013) çalışmalarında, 23 OECD ülkesinde Ar-Ge yatırımları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1991-2006 dönemi için incelemiştir. Dinamik panel veri analizi yönteminin kullanıldığı çalışmada AR-Ge yatırımları ve ekonomik büyüme değişkenini temsil eden kişi başı GSYİH değişkenleri kullanılmıştır. Analiz sonuçları Ar-Ge yatırımlarındaki artışın ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini göstermektedir.

Özcan ve Arı (2014) yapmış oldukları çalışmada, 15 OECD ülkesinde Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisini 1990-2011 dönemi için ele almışlardır. Ekonometrik analiz sonuçları Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini göstermektedir.

Bilas vd. (2016) AB ülkelerinde 2003-2013 dönemi için Ar-Ge yatırımları ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini “genelleştirilmiş momentler yöntemi (GMM) ile araştırmışlardır. Modelde Ar-Ge yatırımları ve ekonomik büyüme değişkenini temsil eden kişi başı GSYİH değişkenleri kullanılmıştır. Bulgular, değişkenin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği yönündedir.

Bayraktutan ve Kethudaoğlu (2017) yapmış oldukları çalışmada, 29 OECD ülkesi için Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1996-2015 dönemi kapsamında incelemiştir. Ar-Ge harcamaları, gayri safi sermaye oluşumu, 15-64 yaş nüfusun yıllık artış oranı, yükseköğrenim mezun sayısı, araştırmacı personel sayısı, dışa açıklık oranı, özel nihai tüketim harcamaları deflatorünün yıllık artış oranı ve kişi başı GSYİH değişkeni olarak modele dâhil edilmiştir. Statik panel veri analizi sonuçlarına göre, Ar-Ge harcamaları, gayri safi sermaye oluşumu,

araştırmacı personel sayısı, dışa açıklık oranındaki artış ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.

Pradhan vd. (2017) yapmış oldukları çalışmada, 32 yüksek gelirli OECD ülkesinde 1970-2016 dönemi aralığında teknolojik gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmışlardır. Panel eşbütünleşme ve Granger nedensellik testlerinin kullanıldığı çalışmada değişkenler arasında uzun dönemli ve çift yönlü nedensellik ilişkisine rastlanılmıştır.

Sağlam ve Çimen (2017) çalışmalarında, AB ülkelerinde Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1996-2014 dönemi için araştırmışlardır. Panel nedensellik test sonuçlarına göre değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisine rastlanılmıştır.

Kantarıcı ve Yıldırım (2018) çalışmalarında, 15 gelişmekte olan ülke için Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1998-2013 dönemi için incelemiştir. Statik panel veri yöntemlerinin kullanıldığı modelde Ar-Ge harcamaları, ekonomik büyüme, ihracat ve doğrudan yabancı sermaye yatırım değişkenleri kullanılmıştır. Analiz sonuçları, Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin anlamlı olmadığını vurgulamaktadır.

Türkmen vd. (2019) çalışmalarında, 20 seçilmiş OECD ülkesinde 1991-2016 döneminde Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmışlardır. Ampirik analizlerde bağımlı değişken Ar-Ge harcamaları iken, ekonomik büyüme ve ihracat bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Panel eşbütünleşme katsayı tahmini sonuçlarına göre Ar-Ge harcamaları ve ihracattaki artışlar ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.

Maradana vd. (2019) AÇA ülkelerinde yenilik ve ekonomik büyüme ilişkisini 1989-2014 dönemi için ele almışlardır. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre ekonomik büyüme ve teknolojik gelişme değişkenleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Güneş (2019) çalışmasında, 32 OECD ülkesi için Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme ilişkisini 2000-2014 dönemi için incelemiştir. Statik panel veri analizinin kullanıldığı çalışmada, ekonomik büyümeden Ar-ge harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Oğuz (2020) çalışmasında, 1997-2017 dönemi Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini G8 ülkeleri için araştırmıştır. Panel veri analizlerinin kullanıldığı çalışmada, kişi başı GSYİH, Ar-Ge harcamaları ve reel efektif döviz kuru değişkenler olarak modele dâhil edilmiştir. Sonuçlar, söz konusu ülkelerde Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır.

Li vd. (2020) yapmış oldukları çalışmada, 1995-2017 dönemi için 6 seçilmiş yükselen piyasa ekonomilerinde teknolojik inovasyon ve ekonomik büyüme

arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Panel ARDL yönteminin kullanıldığı çalışmada değişkenler arasında pozitif ilişki sonucuna ulaşılmıştır.

Tokal (2022) çalışmasında yükselen ekonomilerde 2010-2020 dönemi için İnovasyon ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Kişi başı GSYİH, Ar-Ge harcamaları ve patent başvuruları değişken olarak kullanılmıştır. Panel nedensellik test sonuçlarına göre, Ar-Ge harcamaları ve patent başvuru değişkenlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisine rastlanılmıştır.

Sezgin ve Budak (2022) çalışmalarında, 2010-2020 dönemi için panel eşbütünleşme analizi yardımıyla yükselen ekonomilerde ekonomik büyüme ve teknolojik gelişme ilişkisini araştırmışlardır. Ampirik analiz sonuçları, Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin olumlu yönde olduğunu göstermektedir.

2. EKONOMETRİK YÖNTEM ve VERİ SETİ

2.1. Ekonometrik Yöntem

Ar-Ge harcamalarının ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemek için “Westerlund ve Edgerton (2008) yapısal kırılmalı eşbütünleşme” testi kullanılmıştır. Söz konusu yönteme geçmeden belirli testlerin yapılması gerekmektedir. Bu aşamada ilk olarak değişkende ve modelde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı tespit edilmektedir. Tespit aşamasında “Breusch ve Pagan (1980) LM testi, CD ve CD_{LM} testi (Pesaran (2004)) ile Pesaran vd. (2008) ‘in geliştirdiği LMadj’ testleri kullanılmaktadır. Testlerin boş hipotezleri “kesitler arası bağımlılık yoktur” şeklindedir. Yatay kesit bağımlılığının olması ikinci nesil, olmaması birinci nesil testlerle devam edileceğini göstermektedir (Örnek ve Türkmen, 2019: 120). Daha sonra değişkenlerin birim kök sürece sahip olup olmadığı belirlenmektedir. Bu durumu belirlemek için güncel ikinci nesil birim kök testlerinden olan ve Nazlıoğlu ve Karul tarafından geliştirilen Panel LM birim kök testi kullanılmıştır. Fourier yaklaşımına dayanan bu test kademeli geçişe ve yatay kesit bağımlıya izin vermektedir. Testin boş hipotezi “birim kök vardır” şeklindedir.

Eşbütünleşme testine geçmeden önce yapılması gereken bir diğer test ise eğim katsayıların homojen mi heterojen mi olma durumudur. Bunu tespit etmek için “Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Eğim Homojenliği Testi (Slope Homogeneity Test - Δ testi)” kullanılmıştır. Eğim homojenliği testini boş hipotezi “eğim katsayıları homojendir” şeklindedir.

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki yapısal kırılmaları dikkate alan “yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ve rejim değişimlerine izin veren Westerlund ve Edgerton (2008)’nun” panel eşbütünleşme testi ile araştırılmıştır. Test, yapısal kırılmaları içsel olarak belirlediği için her kesit için farklı zaman dilimlerde kırılma tarihlerini belirlemektedir (Büberkökü, 2016: 288). Panel eşbütünleşme katsayı

tahmini “Eberhardt ve Bond (2009) tarafından geliştirilen yatay kesit bakımlılığını dikkate alan Augmented Mean Group (AMG)” tahminci ile incelenmiştir.

2.2. Veri Seti

Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlayan çalışmada veri varlığı durumuna göre seçilmiş 9 yükselen ekonomileri (Arjantin, Çin, Meksika, Türkiye Kolombiya, Hindistan, Polonya, Romanya, Rusya) analize dâhil edilmiştir. Analizlerde “Gauss 21 ve Stata 14.2 ekonometri paket programlarından” yararlanılmıştır. Kullanılan değişkenlere ait açıklayıcı bilgiler Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Değişkenlere Ait Açıklayıcı Bilgileri

Değişken	Açıklaması ve Birim	Kaynak
Kişi Başı GSYİH (LGR)	Logaritmik Kişi Başı Cari ABD Doları	WB Databank (WB,2022)
Ar-Ge Harcamaları (LRD)	Logaritmik Ar-Ge harcamaları /GSYİH	WB Databank (WB,2022)
Gayri Safi Sermaye Oluşumu (LY)	Logaritmik Gayri Safi Sermaye Oluşumu/ GSYİH	WB Databank (WB,2019)

Değişkenlerin elde edilmesi aşamasında Dünya Bankası veri tabanından yararlanılmıştır. Buna göre ekonomik büyüme verisini temsilen kişi başı GSYİH bağımlı değişken, Ar-Ge harcamaları ve gayri safi sermaye oluşumu bağımsız değişken durumundadır. Logaritmik dönüşümleri yapılan model Denklem (1)’de sunulmuştur.

$$LGR_{it} = \alpha_i + \beta_{1i} LRD_{it} + \beta_{2i} LY_i + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

($i = \dots, 10$) ve ($t = 1996, \dots, 2020$)

3. AMPİRİK BULGULAR

Çalışmada panel eşbütünleşme testine geçmeden bazı uygulamaların yapılması gerekmektedir. Bu uygulamalardan ilki değişkenlerde ve modelde yatay kesit bağımlılığının test edilmesidir. Tablo 2’de belirtilen teste ait bulgular sunulmaktadır.

Tablo 2. Yatay Kesit Bağımlılığı Test Bulguları

Testler	LGR	LRD	LY	Model
	İst-Ols Değerleri	İst-Ols Değerleri	İst-Ols Değerleri	İst-Ols Değerleri
CD _{lm1} (BP,1980)	73.279*** (0.000)	89.909*** (0.000)	53.398** (0.031)	185.218*** (0.000)
CD _{lm2} (Pesaran, 2004)	4.393*** (0.000)	6.353*** (0.000)	2.050** (0.020)	17.585*** (0.000)
CD _{lm3} (Pesaran, 2004)	-1.473* (0.070)	-1.989** (0.023)	-2.175* (0.009)	9.914*** (0.000)
LM _{adj} (PUY, 2008)	-0.387* (0.651)	7.062*** (0.000)	2.863*** (0.002)	20.014*** (0.000)

“***”, %1 “**” %5, “*” %10 düzeyinde istatistiki anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 2’de sunulan değişkenlere ve modele ait yatay kesit bağımlılığı test bulgularına göre boş hipotez %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Boş hipotezin reddedilmesi yatay kesit bağımlılığın varlığını göstermektedir. Bu durum bir ülkede ortaya çıkan bir şokun diğer ülkeleri de etkileyeceğini belirtmektedir.

Tablo 3’de kişi başı GSYİH (LGR) Ar-Ge harcamaları (LRD) ve gayri safi sermaye oluşumu (LY) değişkenlerine ait Fourier LM birim kök test bulguları yer almaktadır.

Tablo 3. Fourier LM Birim Kök Test Bulguları

Ülkeler	Fourier tau LM ₁ k=1	Fourier tau LM ₂ k=2	Fourier tau LM ₃ k=3
LGR Değişkeni			
Arjantin	-2.014	0.594	-0.299
Çin	1.033	-2.724	-3.290
Meksika	-2.438	-2.805	-2.579
Türkiye	-1.659	-1.596	-1.143
Kolombiya	-1.275	-1.031	-2.234
Hindistan	-0.466	-1.104	-0.268
Polonya	0.747	-0.955	0.202
Romanya	0.629	-1.873	0.171
Rusya	0.595	0.505	-0.097
Panel Sonuçları			
Z_{LM} (İstatistik Değeri)	11.775	3.568	4.629
Olasılık Değeri	1.000	0.998	1.000
LRD Değişkeni			
Arjantin	-2.651	-3.049	-2.469
Çin	-1.058	-0.993	-0.402
Meksika	-2.479	-1.639	-1.316
Türkiye	-0.408	-1.168	-0.962
Kolombiya	-2.838	-0.039	0.148
Hindistan	-3.173	-0.996	-1.527
Polonya	-0.002	1.076	0.424
Romanya	-2.616	-2.493	-1.387
Rusya	-2.049	-3.474	-3.538
Panel Sonuçları			
Z_{LM} (İstatistik Değeri)	5.036	3.293	3.872
Olasılık Değeri	1.000	0.999	0.999
LY			
Arjantin	-1.290	-0.947	0.686
Çin	-0.913	-1.455	-2.242
Meksika	-0.554	-3.277	-2.742
Türkiye	-1.333	-2.276	-1.753
Kolombiya	-2.653	-2.263	-2.515

Hindistan	-5.059	0.725	-0.181
Polonya	0.623	-1.601	-0.968
Romanya	-2.481	-2.360	-2.491
Rusya	-1.063	-1.088	-1.073
Panel Sonuçları			
Z_{LM} (İstatistik Değeri)	6.420	2.481	2.029
Olasılık Değeri	1.000	0.993	0.978

Test bulgularına göre bağımlı (LGR) ve bağımsız değişkenler (LNTG ve LNY) seviyede birim kök sürece sahiptir. Bu durum panel eşbütünleşme testinin uygulanabilmesini sağlamaktadır. Eşbütünleşme testinden önce eğim katsayısının homojen mi heterojen mi olduğuna dair bulgular Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 4. Homojenite Test Bulguları

Katsayı	β	
Testler	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Delta Tilde	8.397***	0.000
Delta Tilde _{adj}	9.129***	0.000

“***” işareti %1 seviyesinde anlamlılığı belirtmektedir”.

Sunulan bulgular, seçilmiş 9 yükselen ekonomilerde eğim katsayılarının %1 anlamlılık düzeyinde reddedilerek heterojen olduğuna karar verilmiştir. Bulgular Ar-Ge harcamaları ve gayri safi sermaye oluşumunda meydana gelen bir değişikliğin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ülkelere göre farklılık gösterdiğini vurgulamaktadır (Türkmen ve Özbek, 2021: 430).

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki “Westerlund ve Edgerton (2008)’nun” yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi ile araştırılmış ve bulgular Tablo 5’te sunulmuştur.

Tablo 5. Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Test Bulguları

Model	$Z\tau(N)$		$Z\varphi(N)$	
	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Kırılmasız	-1.534*	0.064	-0.765	0.221
Sabitte Kırılma	-1.584*	0.082	-2.151**	0.023
Rejim Kırılması	-4.057**	0.019	-3.088**	0.011
Kırılma Tarihleri				
	Sabitte Kırılma		Rejimde Kırılma	
Arjantin	2001		2001	
Çin	2007		2007	
Meksika	2008		2008	
Türkiye	2000		2000	
Kolombiya	2014		2014	

Hindistan	2006	2006
Polonya	2008	2006
Romanya	2008	2007
Rusya	2014	2014
“***” %5, “**” %10 düzeyinde istatistiki anlamlılığı göstermektedir.		

Bulgular, hem $Z\tau(N)$ hem de $Z\phi(N)$ test istatistiklerinin “***” ve “**” işaretleri sırasıyla %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde reddedilerek değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin olduğuna karar verilmektedir. Bu bulgulara ilave olarak bu test ülkelerdeki kırılma tarihlerini vermektedir. Kırılma tarihleri Meksika, Polonya ve Romanya ülkelerinde 2008 küresel finans krizinin etkisini görmektedir.

“Eberhardt & Bond (2009) tarafından geliştirilen panel eşbütünleşme katsayı tahmin” bulguları Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 6. AMG Katsayı Tahmin Bulguları

AMG	LGR=f(LRD)			LGR=f(LY)		
	Katsayı	Std. Hata	p-değeri	Katsayı	Std. Hata	p-değeri
	0.074*	0.018	0.000	0.215**	0.048	0.000
<i>Ülke Sonuçları</i>						
Arjantin	0.222***	0.039	0.000	0.396***	0.053	0.000
Çin	0.166***	0.047	0.000	0.254***	0.086	0.000
Meksika	-0.042	0.032	0.192	0.272**	0.109	0.012
Türkiye	0.054***	0.093	0.000	0.265***	0.075	0.000
Kolombiya	0.108***	0.019	0.000	0.157***	0.038	0.000
Hindistan	0.243**	0.105	0.020	0.001	0.053	0.972
Polonya	-0.006	0.028	0.829	-0.021	0.054	0.686
Romanya	0.140***	0.052	0.000	0.246***	0.058	0.000
Rusya	0.376*	0.206	0.068	0.368***	0.139	0.008
“***”, %1 “**” %5, “*” %10 düzeyinde istatistiki anlamlılığı göstermektedir.						

AMG testi sonuçlarına göre seçilmiş 9 yükselen ekonomilerde Ar-Ge harcamaları (LRD) ve gayri safi sermaye oluşumunun (LY) kişi başına GSYİH üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Panel sonuçları, Ar-Ge harcamalarındaki %1’lik bir artışın ekonomik büyümeyi yaklaşık olarak %0,074 oranında arttırdığını göstermektedir. Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme oranını arttırdığı Wang vd. (2013); Özcan ve Arı (2014); Bilas vd. (2016); Kantarcı ve Yıldırım (2018); Türkmen vd. (2019); Oğuz (2020); Li vd. (2020); Sezgin ve Budak (2022) çalışmalarında elde ettikleri sonuçlarla tutarlılık göstermektedir. Diğer taraftan, gayri safi sermaye oluşumunda ortaya çıkan %1’lik bir artışın ekonomik büyümeyi yaklaşık olarak %0,215 oranında arttırmaktadır.

Gayri safi sermaye oluşumunun ekonomik büyüme oranını arttırdığı, Bayraktutan ve Kethudaoğlu (2017); elde edilen sonuçla tutarlılık göstermektedir.

Değişkenlere (LRD, LY) ait AMG test sonuçları ülke bazında değerlendirildiğinde; Arjantin, Çin, Türkiye, Kolombiya, Hindistan, Romanya ve Rusya’da %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde Ar-Ge harcamalarındaki %1’lik bir artışın ekonomik büyümeyi yaklaşık olarak sırasıyla %0,222; %0,166; %0,054; %0,108; %0,243; %0,140; ve %0,376 oranında arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Gayri safi sermaye oluşumunda ortaya çıkan %1’lik bir artış Arjantin, Çin, Meksika, Türkiye, Kolombiya, Romanya ve Rusya’da %1 ve %5 anlamlılık düzeyinde ekonomik büyümeyi yaklaşık olarak sırasıyla %0,396; %0,254; %0,272; %0,265; %0,157; %0,246; %0,368 oranında arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

SONUÇ

Ar-Ge harcamaları sürdürülebilir bir büyümenin anahtarı olarak kabul edilmektedir. Teorik ve ampirik uygulamalı çalışmalarda Ar-Ge ayrılan kaynak miktarının artması ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği vurgusu yapılmaktadır. Çalışma, Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi seçilmiş 9 yükselen ekonomi (Arjantin, Çin, Meksika, Türkiye, Kolombiya, Hindistan, Polonya, Romanya, Rusya) için 1996-2020 dönemi yıllık verileri kullanarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Sonuçlar, seçilmiş yükselen ekonomilerinde değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını göstermekle birlikte Ar-Ge harcamaları ve gayri safi sermaye oluşumunun ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Elde edilen sonuçlar, Ar-Ge harcamaları ve gayri safi sermaye oluşumunun ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisi olduğunu göstermektedir. Söz konusu ülkeler enflasyonist baskılar, kur dalgalanmaları ve faiz oranları gibi riskleri bünyesinde barındırmasına rağmen yüksek büyüme oranları gerçekleştirmektedir. Bu kapsamda belirtilen risklerden kurtulmak için ülkelerin Ar-Ge harcamalarına daha fazla kaynak ayırması ve daha fazla kazanç fırsatı sağlayacak sermayenin ülkeye çekilmesi için gerekli politik düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Özellikle bu ülkelerde belirtilen risk düzeylerini düşürmek için ekonomik özgürlük bileşenlerinden olan “mülkiyet hakları, ticaret, iş yatırım, finansal ve parasal özgürlükler” endekslerinin yüksek derecede olması önemlidir.

KAYNAKÇA

- Aghion, P. ve Howitt P. (1992). A Model of Growth Through Creative Destruction. *Econometrica*, 60(2), 323-351.
- Ağır, H. ve Utlu, S. (2011). Ar-Ge Harcamaları ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkileri: OECD Ülkeleri Örneği”, Uluslararası 9. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, Saraybosna.
- Bayraktutan, Y. ve Kethudaoğlu, F. (2017). Ar-Ge ve İktisadi Büyüme İlişkisi: OECD Örneği. *Journal Of International Social Research*, 10(53).
- Bilas V. Bosnjak, M. and Cizmic, T. (2016). Relationship Between Research and Development and Economic Growth in the EU Countries. *Economic and Social Development: Book of Proceedings* 223, Barcelona.
- Breusch T.S. ve Pagan, A.R. (1980). A Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics. *Review of Economic Studies*, 47(1), 239- 253.
- Büberkökü, Ö. ve Kızıldere, C. (2016). Yükselen Piyasa Ekonomilerinde Ekonomik Büyüme Ve CO2 Salınımı İlişkisi: Panel Veri Ekonometrisine Dayalı Bir Analiz. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(37), 231-252.
- Eberhart M. and Bond, S.R. (2009). Cross-Sectional Dependence in Non-Stationary Panel Models: A Novel Estimator, Nordic Econometric Meetings. Sweeden.
- Ercan, N. Y. (2002). İçsel Büyüme Teorisi: Genel Bir Bakış. *Planlama Dergisi*, Özel Sayı, DPT'nin Kuruluşunun 42. Yılı, 129-138.
- Grossman, G. M. ve Helpman, E. (1990). Quality ladders in the theory of growth. *The American of Review*, 80(4), 796- 815.
- Guellec, D., and Pottery, B. (2001). The Internationalisation of Technology Analysed with Patent Data. *Research Policy*, 30(8), 1253-1266.
- Gülmez, A. ve Yardımcıoğlu, F. (2012). OECD ülkelerinde Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik Analizi (1990-2010). *Maliye Dergisi*, 163(1), 335-353.
- Güneş, H. (2019). AR-GE Harcamaları ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi. *Sakarya İktisat Dergisi*, 8(2), 160-176.
- Li, F. Appiah, M. ve Dodoo, R. (2020). The Effects of Technology and Labor on Growth in Emerging Countries, *Management Research and Practice*, 12(2), 39-47.
- Maradana, R. P. Pradhan R. P. Dash, S. Zaki, D. B. Gaurav, K. Jayakumar, M. ve Sarangi, A. K. (2019). Innovation and Economic Growth in European Economic Area Countries: The Granger Causality Approach. *IIMB Management Review*, 31(3), 268-282.
- Nazlıoğlu, S., ve Karul, C. (2017). Panel LM Unit Root test with Gradual Structural Shifts. 40th International Panel Data Conference, July 7-8, Thessaloniki-Greece, 1–26.
- Oğuz, S. (2020). G8 Ülkelerinde Ar-Ge Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Bir Panel Veri Analizi. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(04), 127-138.
- Örnek, İ. ve Türkmen, S. (2019). Gelişmiş ve Yükselen Piyasa Ekonomilerinde Sürdürülebilir Enerji: Çevresel Kuznets Eğrisi Yaklaşımı. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(3), 109-129.
- Özcan, B. ve Arı, A. (2014). Araştırma-Geliştirme Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi. *Maliye Dergisi*, 166(1), 39-55.
- Özer, M. ve Çiftçi, N. (2009). Ar-Ge Harcamaları ve İhracat İlişkisi: OECD Ülkeleri Panel Veri Analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 39-49.
- Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. *Cambridge: University Of Cambridge*, Working Paper.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence. *Econometrics Journal*, 11, 105-127.

- Pradhan, R. P. Arvin, M. B. Bahmani, S. and Bennett, S. E. (2017). The innovation-growth link in OECD countries: Could other Macroeconomic Variables Matter? *Technology in Society*, 51, 113-123.
- Romer, P. M. (1990). Capital, Labor and Productivity. Brooking Papers; Economic Activitiy, *Microeconomics*, 337-367.
- Sağlam, Y. ve Çimen, A. (2017). Comparison of Sectoral Performance of R&D Expenditures: Analysing Innovation Based Economic Growth. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 14, 58-68.
- Sezgin, F. H. ve Budak, Y. (2022). Teknolojik Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yükselen Ekonomiler Örneği. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 7(1), 265-274.
- Taş, Ş. Taşar, İ. ve Aşçı, Y. (2017). Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (2), 178-187.
- Tokal, P. (2022). Yükselen Ekonomilerde İnovasyon ve Büyüme İlişkisi: Panel Eşbütünleşme Analizi. *TESAM Akademi Dergisi*, 9(2), 649-681.
- Türkmen, S. Ağır, H. ve Günay, E. (2019). Seçilmiş OECD Ülkelerinde Ar-Ge ve Ekonomik Büyüme: Panel Eşbütünleşme Yaklaşımından Yeni Kanıtlar. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 14(2), 89-101.
- Türkmen, S. ve Özbek, S. (2021). Yeni Küreselleşme Döneminde Finansal Gelişmenin, Gelir Eşitsizliği Üzerine Etkileri: E7 Ülkelerinden Yeni Kanıtlar. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 17(2), 419-437.
- Wang, D. Han-Min, Tiffany, H. K. Yu and Hong-Quan, L. (2013). Heterogeneous Effect of High-Tech Industrial R&D Spending on Economic Growth. *Journal of Business Research*, 66(10), 1990-1993.
- Weerawardena, J. (2003). The Role of Marketing Capability İn Innovation Based Competitive Strategy. *Journal of Strategic Marketing*, 11(1), 15-35.
- Westerlund, J. ve Edgerton, D. L. (2008). A Simple Test for Cointegration in Dependent Panels with Structural Breaks, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 70(5), 665-704.
- Yıldırım, D. Ç. ve Kantarcı, T. (2018). Araştırma Geliştirme Harcamaları Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Bir Panel Veri Analizi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(5), 661-670.

GİRİŞİMSEL PAZARLAMA BOYUTLARININ ÖNEM DERECESİNİN ANALİTİK HİYERARŞİ SÜRECİ (AHS) İLE BELİRLENMESİ

Hilal UYGURTÜRK¹

GİRİŞ

Yakın zamana kadar iki ayrı disiplin olarak ele alınan pazarlama ve girişimcilik artık farklı bir boyutta değerlendirilip yeni bir yaklaşım olarak girişimsel pazarlama adıyla ele alınmakta ve bu konuya olan ilgi her geçen gün artmaktadır. Girişimsel pazarlama, fırsat, yenilik, risk ve kaynak kısıtlamaları gibi aynı anda birçok konuyu ele alan “etkili eylem” veya küçük işletmelerin kendilerine has ihtiyaçları için pazarlama teorisinin uyarlanması olarak ifade edilmektedir. Yeni başlatılan veya büyüyen girişimler için pazarlamaya sürekli dikkat etmek başarı için kritik öneme sahiptir (Becherer vd., 2012: 7). Yapılan bazı araştırmalarda girişimsel pazarlama firmanın niceliksel özelliklerine (yaşına, büyüklüğüne vb.) bağlı olmadan girişimci bir zihniyetle gerçekleştirilen pazarlama uygulamaları olarak ele alınsa da özellikle küçük işletmeler için uygun olduğu düşünülmekte ve girişimcilik ile büyüyen küçük firmaların pazarlaması olarak ele alınmaktadır (Kraus vd., 2010: 20; Bjerke ve Hultman, 2002). Bu kapsamda girişimsel pazarlama küçük ve orta ölçekli işletmelerin uygulayabileceği bir dizi faaliyeti ve tepkiyi içermektedir (Becherer vd., 2008: 44).

Bu çalışmada girişimsel pazarlama boyutlarının önem derecelerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda öncelikle girişimsel pazarlama kavramı açıklanmaya çalışılmış, sonrasında girişimsel pazarlamanın boyutları ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Çalışmanın uygulama bölümünde ise girişimsel pazarlama boyutlarının önem düzeylerinin belirlenmesinde kullanılan Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS) yöntemi hakkında açıklamalara ve analiz bulgularına yer verilmiştir.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, ORCID: 0000-0002-6925-0150, hilaluygurturk@karabuk.edu.tr

GİRİŞİMSEL PAZARLAMA

Girişimsel pazarlama, pazarlama ve girişimcilik arasında bir arayüz olarak ele alınmakta ve pazarlama ile girişimciliği iki alanın paylaştığı kavramlar aracılığıyla bütünleştirmektedir. Her iki alanın da yönetim yaklaşımlarında yenilikçi olduğu, odak noktalarının müşteriler olduğu, risk ve belirsizlik kavramlarını içerdiği ifade edilmektedir. Bu benzerlikler nedeniyle, girişimsel pazarlamanın, girişimcilerin değişimle başa çıkmalarına, uygulanabilir fırsatları belirlemelerine ve yenilikçi becerilerini geliştirmelerine yardımcı olabileceği öne sürülmektedir (Morris vd., 2002; Collinson, 2002: 338, Kilenthong vd., 2015: 3).

Girişimsel pazarlamayı daha iyi anlamak için öncelikle “pazarlama” ve “girişimcilik” kavramlarını tanımlamak gerekmektedir. Genel olarak girişimcilik, bir iş girişimini belirleme ve başlatma, bu girişimle ilgili riskleri ve ödülleri alma süreci olarak tanımlanmaktadır. Başka bir tanıma göre girişimcilik, bir fırsattan yararlanmak için benzersiz bir kaynak paketini bir araya getirerek değer yaratma sürecidir. Girişimciler ise, algılanan bir pazar fırsatı üzerine harekete geçen kişilerdir. Girişimciler pazardaki alternatiflerin iyi hizmet vermediği bir müşteri grubu için yeni bir ürün veya hizmet yaratarak fırsatı bir iş haline getirmektedirler. Belirsizliğin farkındalardır, ancak aynı zamanda finansal riski almaya isteklidirler. Pazarlama ise, genellikle büyük firmalardaki uygulama ve süreçlerin anlaşılmasına odaklanmaktadır (Becherer vd., 2006; Morris vd., 2001: 4; McMullen ve Sheperd, 2006). Amerikan Pazarlama Derneği (AMA) yakın zamanda pazarlamayı “müşterilere değer yaratma, iletme ve teslim etme ve müşteri ilişkilerini kuruluşu ve paydaşlarına fayda sağlayacak şekilde yönetmeye yönelik bir örgütsel işlev ve bir dizi süreç” olarak tanımlamıştır (AMA, 2023). Girişimciler genellikle hedef pazar kavramlarına, fiyat/kalite ilişkilerine, fiyat aralıklarına, aracılardan paylarına ve satış geliştirme tekniklerine ve bu faktörlerin farkındalık ve talep yaratmadaki önemine tam olarak hâkim değildirlir. Bu alanlardaki bilgi eksiklikleri, pazarlama sorunlarına basit bir bakış açısıyla sonuçlanmaktadır (Nijssen, 2022). Pazarlama, büyük firmaların başarısında önemli bir rol oynamakla birlikte, küçük ve orta ölçekli işletmeler için rolü daha da kritiktir. Çünkü tek bir müşterinin kaybı veya kazancı genellikle hayatta kalmalarını belirleyebilmektedir (Becherer vd., 2008). Pazarlama ve girişimciliğin üç temel arayüz alanı bulunmaktadır. Bu kapsamda hem pazarlama hem de girişimcilik değişim odaklıdır, doğaları gereği fırsatçıdırlar ve yönetim yaklaşımlarında yenilikçidirler (Collinson ve Shaw, 2001: 761).

Girişimsel pazarlama, risk yönetimi, kaynak kullanımı ve değer yaratmaya yönelik yenilikçi yaklaşımlar aracılığıyla kârlı müşteriler edinme ve elde tutma fırsatlarının proaktif olarak belirlenmesi ve kullanılması şeklinde tanımlanmaktadır (Morris vd., 2002: 5). Bir başka tanıma göre girişimsel pazarlama, müşterilere değer yaratmak, iletme-teslim etmek ve müşteri ilişkilerini firmaya ve paydaşlarına fayda sağlayacak şekilde yönetmek için yenilikçilik, risk alma, proaktiflik ile karakterize

edilen ve halihazırda kontrol edilen kaynaklar olmadan gerçekleştirilebilen örgütsel bir işlev ve bir dizi süreç olarak ifade edilmiştir (Kraus vd., 2010: 26). Girişimsel pazarlama, “büyük resim” perspektifinden yararlanmakta ve yenilik, risk yönetimi, kaynak kullanımı ve değer yaratmaya yönelik yaratıcı yaklaşımlara odaklanmaktadır (Becherer, vd., 2008). Birbirinden farklı iki çalışma alanını kapsayan girişimsel pazarlama, genellikle kısıtlı kaynak koşulları altında, belirsiz piyasa koşullarında fırsatları takip eden firmaların pazarlama süreçlerini tanımlamak için kullanılmaktadır (Becherer vd., 2006). Genel olarak, küçük işletmeler girişimsel pazarlama ile sadece daha az kaynağa sahip oldukları için değil, aynı zamanda girişimsel pazarlamanın giderek daha rekabetçi ve değişken bir pazarda hayatta kalmalarına ve gelişmelerine yardımcı olduğu için ilgilenmektedirler (Whalen vd., 2016: 6).

Literatürde girişimsel pazarlamanın tanımlanmasına ilişkin tartışmada iki bakış açısı söz konusudur. Bunlardan birincisi, firmanın niceliksel yönünü ön plana çıkartarak pazarlamanın küçük veya yeni girişimler için uygun bir anlayış olarak tanımlanmasıdır. İkincisi ise girişimsel pazarlamanın niteliksel yönünü ön plana çıkartarak girişimci ruh (girişimciler tarafından yapılan pazarlama) ile yapılan pazarlama olarak tanımlanmaktadır (Kraus vd., 2010: 22). Bu kapsamda firmaların uzun vadeli müşteri ilişkileri kurma ve sürdürme yaklaşımlarından birinin girişimsel pazarlama olduğu belirtilmektedir (Bjerke ve Hultman, 2002).

Girişimcilik ve pazarlama, bir firmanın iç ve dış uyarıcıları, fırsatları algıladığı ve bunlara yanıt verdiği temel stratejik eğilimler veya iş felsefeleri olarak görülmekte (Miles vd., 2015: 94) ve her iki disiplin ile ilgili içgörülerini bir araya getirmeye çalışan farklı bir araştırma alanı olarak ele alınmaktadır (Whalen vd., 2016: 6). Girişimsel pazarlama kavramı, bilginin ön planda ve değişimin oldukça hızlı olduğu bu çağda pazarlamayı kavramsallaştırmak için bütünleştirici bir kavram olarak önerilmiş ve karlı müşterileri elde etmek ve elde tutmak için fırsatların tanımlanmasına ve kullanılmasına yönelik proaktif, yenilikçi, risk alan bir yaklaşım olarak tanımlanmıştır. Bu şekilde tanımlanan girişimsel pazarlama, pazarlamacının yalnızca iletişim faaliyetlerinden değil, aynı zamanda müşteriler için sürekli olarak yeni değer kaynakları ve firma için yeni pazarlar keşfetmekten sorumlu olduğu fırsatçı bir bakış açısını ifade etmektedir (Morris vd. 2001: 12).

Literatürde yer alan girişimsel pazarlama tanımlarından bazıları Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Girişimsel Pazarlama Tanımları

Yazarlar	Girişimsel Pazarlama
Duus (1997: 297)	“Esas olarak piyasa odaklı bir içten dışa bakış açısı olan bu yeni yorumun ayırt edici özelliği, gelecekteki müşterilerin henüz var olmayan ürünlere yönelik gizli talebine hizmet etmek amacıyla girişimci eylem ile işletmenin spesifik yetkinliklerinin geliştirilmesi olabilir. [...] buna girişimsel pazarlama konsepti denilebilir.”
Morris vd. (2000)	“Girişimsel pazarlama, pazarlamanın ve girişimciliğin kritik yönlerini, pazarlamanın firmaların girişimci olarak hareket etmek için kullandığı bir süreç haline geldiği kapsamlı bir kavramsallaştırmada sentezler.” (s.2) “Risk yönetimi, kaynak kullanımı ve değer yaratmaya yönelik yenilikçi yaklaşımlar aracılığıyla kârlı müşterileri elde etmek ve elde tutmak için fırsatların proaktif olarak belirlenmesi ve kullanılması.” (s.5)
Hill and Wright (2000: 25)	“Yeni bir araştırma akışı, küçük işletmelerin pazarlama yönelimini girişimsel pazarlama olarak tanımlar. Bu, işletme sahibi yöneticinin kişiliği tarafından yönlendirilen ve şekillendirilen bir pazarlama davranışı tarzı anlamına gelir.”
Stokes (2000: 2)	“Girişimciler veya girişimci girişimlerin sahibi-yöneticileri tarafından yürütülen pazarlama”
Stokes (2000: 13)	“Girişimsel pazarlama konsepti, pazar ihtiyaçlarının sezgisel bir şekilde anlaşılmasına uygun olarak yeniliklere ve fikirlerin geliştirilmesine odaklanır; [...]”
Bjerke and Hultman (2002: 15)	“Girişimsel pazarlama, girişimcilik yoluyla büyüyen küçük işletmelerin pazarlamasıdır.”
Shaw (2004: 197)	“[...] bir sosyal girişim bağlamında girişimsel pazarlamayı anlamakla ilgili dört tema ortaya çıkmıştır. Bunlar; fırsat tanıma, girişimci çaba, girişimci bir organizasyon kültürü, ağlar ve ağ iletişimi.”
Bäckbrö and Nyström (2006: 13)	“Girişimsel pazarlama, girişimcilik ve pazarlama arasındaki örtüşen yönlerdir; bu nedenle, değer yaratmak için yenilerini geliştirirken pazar fikirlerini oluşturmaya ve teşvik etmeye çalışan herhangi bir kişi ve/veya kuruluş tarafından gösterilen davranıştır.”
Miles and Darroch (2006: 488)	“[...] girişimci pazarlama süreçleri benimseyen işletmeler, fırsat yaratma ve/veya keşfetme, değerlendirme ve yararlanmayı vurgulayan pazarlama süreçlerine dâhil olacaktırlar.”
Kraus vd. (2009: 30)	“Yenilikçi, riskli, proaktif, fırsatlara odaklanan ve hâlihazırda kontrol edilen kaynaklar olmadan gerçekleştirilebilen belirli bir pazarlama türü.”
Hills ve Hultman (2011: 6)	“Girişimsel pazarlama, yenilikçilik, yaratıcılık, satış, pazara odaklanma, ağ oluşturma ve esneklik kullanarak ilişkiler yoluyla algılanan müşteri değeri yaratan fırsatları tutkuyla takip etme ve girişimleri başlatma ve büyüme ruhu, yönelimi ve sürecidir.”
Ionita (2012: 147)	“Girişimsel pazarlama, etkili mantık tarafından yönlendirilen ve oldukça belirsiz bir iş ortamında, değer yaratma, iletme ve sunma süreçleri dizisidir.”
Becherer vd. (2012: 7)	“Genellikle kısıtlı kaynak koşulları altında, belirsiz pazar koşullarında fırsatları kovalayan firmaların pazarlama süreçleridir.”
Whalen vd. (2016: 3)	“Girişimsel pazarlama, müşteriler, girişimciler, pazarlamacılar, ortaklar ve genel olarak toplum tarafından değer yaratan, ileten ve teslim eden yenilikçi, proaktif ve risk alan faaliyetlerin bir kombinasyonudur.”

Kaynak: Kraus vd. (2010: 23); Sadiku-Dushi vd. (2019: 87).

Modern pazarlama anlayışıyla birlikte, pazarlama davranışlarının girişimci davranışlarla aynı ruhu paylaştığı ifade edilmektedir. Yaşanan gelişmeler üç ana noktada toplanmaktadır. Bunlardan birincisi, pazarlama işlemsel bir yaklaşımdan ilişkisel bir yaklaşıma dönüşmüştür. İkincisi, pazarlamacılar müşterilerini yeni ürün geliştirme süreçlerine katarak onları güçlendirmiş ve birlikte yaratma konseptini benimsemiştirler. Üçüncüsü ise pazarlamacılar, müşteri tercihlerinin ve teknolojinin sürekli olarak değiştiği ortamlarda esnek olma ihtiyacının farkına varmışlardır. Pazarlama uygulamalarındaki girişimci davranışlardaki artış, girişimci davranışların modern çağda pazarlamanın özü olabileceğini düşündürmektedir (Kilenthong vd., 2015: 1). Girişimsel pazarlama, pazarlama ve girişimcilik arasında bütünleşmeyi sağlayan bir strateji olarak tanımlansa da geleneksel pazarlama ile girişimsel pazarlama arasında çeşitli kriterler açısından farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar karşılaştırmalı olarak Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: Geleneksel Pazarlama ile Girişimsel Pazarlamanın Farklılıkları

	Geleneksel Pazarlama	Girişimsel Pazarlama
Temel öncül	İşlemlerin kolaylaştırılması ve pazar kontrolü söz konusudur. Odak noktası, pazarlama karmasının verimli yönetimidir.	Değer yaratan yenilik yoluyla sürdürülebilir rekabet avantajı söz konusudur. Odak noktası, ilişkiler, ittifaklar, kaynak yönetimi yaklaşımları ve pazarlama karması yoluyla müşteri için yeni değer yaratılmasıdır.
Yönelim	Pazarlama objektif ve tarafsız bilimdir. Kanıtlanmış formüllere ve yerleşik pratik kurallara güvenme söz konusudur.	Pazarlamada tutku, istek, kararlılık ve yaratıcılığın merkezi rolü bulunmaktadır. Yaygın olarak paylaşılan varsayımlara meydan okuma psikolojisi söz konusudur.
İçerik	Yerleşik, nispeten istikrarlı pazarlar bulunmaktadır. Mevcut pazarlara hizmet etme söz konusudur.	Yüksek düzeyde karışıklığa sahip, gelişen ve bölümlere ayrılmış pazarlar bulunmaktadır. Yeni pazarlar yaratma söz konusudur.
Pazarlamacının Rolü	Pazarlama karmasının koordinatörü, markanın kurucusudur.	İç ve dış değişimin üyesi, kategorinin yaratıcısıdır.
Pazar Yaklaşımı	Artan inovasyonla mevcut pazar durumuna uyarlanabilir reaktif bir yaklaşımı benimser.	Dinamik inovasyonla müşteriye öncülük eden proaktif yaklaşımı benimser.
Müşteri İhtiyaçları	Müşteriden anket araştırması yoluyla elde edilir. Anket araştırmasına yoğun bağlılılık söz konusudur.	Geleneksel araştırmanın süphecisi kullanımı; alternatif yöntemlerin kullanılması (örneğin, lider kullanıcı araştırması, “geriye dönük” araştırma) söz konusudur.
Risk Perspektifi	Pazarlama eylemlerinde riskin minimizasyonu.	Hesaplanmış risk alma için araç olarak pazarlama kullanımı; riskleri azaltmanın, aşamalandırmanın veya paylaşmanın yollarını bulmaya vurgu söz konusudur. Risk kaçınılmazdır ve pazarlamanın işi, firmanın risk profilini hesaplanmış bir şekilde yönetmektir.

	Geleneksel Pazarlama	Girişimsel Pazarlama
Kaynak Yönetimi	Mevcut kaynakların verimli kullanımı, kıtlık zihniyeti (kaynaklara sıfır toplamlı oyun perspektifi) söz konusudur.	Başkalarının kaynaklarından yararlanma, yaratıcı kullanım; daha azıyla daha fazlasını yapmak, eylemler mevcut kontrol edilen kaynaklar tarafından kısıtlanmamaktadır. Fırsat ne olursa olsun takip edilir veya kaynak kontrollüdür. Kaynak kullanımı felsefesi her şeyden önemlidir.
Yeni Ürün/Hizmet Geliştirme	Pazarlama, araştırma ve geliştirme ve diğer teknik bölümlerin yeni ürün/hizmet geliştirme faaliyetlerini destekler.	Pazarlama inovasyonun yuvasıdır ve müşteriler ortak aktif üreticilerdir. Bir başka ifade ile pazarlama, organizasyondaki girişimcilik sürecinin evidir.
Müşterinin Rolü	Bilgi ve geribildirim dış kaynağıdır.	Ürün, fiyat, dağıtım ve iletişim yaklaşımlarını tanımlayan, firmanın pazarlama karar sürecinde aktif katılımcılardır.
Konsept	Müşteri ve pazar odaklıdır. Ürün geliştirmeyi takip eder. Müşterileri takip etmeye çalışır.	Yenilik odaklıdır. Pazar ihtiyaçlarının fikir odaklı sezgisel değerlendirmesini içerir. Müşterileri yönlendirmeye çalışır.
Strateji	Yukarıdan aşağıya segmentasyon, hedefleme ve konumlandırmayı kapsar.	Müşterilerin ve diğer etki gruplarının aşağıdan yukarıya hedeflenmesi söz konusudur.
Metotlar	Pazarlama karması 4P/7P. Promosyon ve müşteri iletişimi, pazarlamacıların en fazla ilgisini çekmektedir.	Etkileşimli pazarlama yöntemleri, ağızdan ağıza pazarlama.
Pazar Bilgisi	Resmi araştırma ve bilgi sistemleri.	Resmi olmayan bağlantılar ve bilgi toplama.
Bilgi	Büyük işletmelerin deneysel verilerine dayanmaktadır.	Girişimci işletmelerin uygulamalarına dayanmaktadır.
Araç	Ölçek ekonomisinden yararlanma ve standartlaştırma söz konusudur.	Girişimciliği kullanma söz konusudur. Disiplinler arası ve işlevler arası bir arayış olarak pazarlama söz konusudur.
Amaç	Pazarda söz sahibi olmak ve pazar dinamiklerini dengede tutmaktır. Pazarlama; işlemleri ve kontrolü kolaylaştırmaktadır.	Pazarda dengesizlikler ve pazar dinamikleri yaratmaktır. Yenilik ve fırsat odaklıdır. Pazarlama; hızı, değişimi, uyarlanabilirliği ve çevikliği kolaylaştırmaktadır.

Kaynak: Morris vd. (2002: 6), Stokes (2000: 13), Hills ve Hultman (2013: 439); Morris vd. (2001: 35).

GİRİŞİMSSEL PAZARLAMANNIN BOYUTLARI

Girişimsel pazarlama alanında çalışma yapan farklı araştırmacılar girişimsel pazarlamanın boyutlarına ilişkin farklı sınıflandırmalar kullanmışlardır. Bu sınıflandırmalar çalışmaya göre farklılık gösterse de farklılıklar sadece içerik olarak değil kullandıkları boyut sayısında da ortaya çıkmaktadır. Literatürde girişimsel pazarlama yaklaşımının boyut sayısı konusunda bir anlaşma olmamakla birlikte (Kilenthong vd., 2015: 1-2) Morris vd., (2002), Bjerke ve Hultman (2002), Jones ve Rowley (2009), Kilenthong vd. (2015) ve Whalen vd. (2016) tarafından öneriler

bulunmaktadır. Öncelikle Bjerke ve Hultman (2002), Jones ve Rowley (2009), Kilenthong vd. (2015) ve Whalen vd. (2016) tarafından önerilen boyutlardan kısaca bahsedilecek daha sonra Morris vd. (2002) tarafından önerilen boyutlar ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

Bjerke ve Hultman (2002) girişimsel pazarlamanın dört temel unsuru olduğunu ifade etmiş ve bunları girişimcilik, süreçler, kaynaklar ve aktörler olarak tanımlamışlardır. Girişimcilik, proaktifliği, fırsat aramayı, yeniliği vurgulamakta ve müşteri değeri yaratmada fırsatların neden ve nasıl fark edilip uygulanabileceğini ifade etmektedir. Süreçler, bir firmanın müşteri değeri yarattığı tüm araçları ve faaliyetleri içermektedir. Bunların tanımlanması oldukça önemlidir. Kaynaklar, müşteri değeri oluşturmak için gerekli olan girdilerdir. Söz konusu bu kaynaklar ya firmaların kendi sahip oldukları kaynaklardır ya da dış aktörlerle iş birliği yoluyla üretilerek elde edilen kaynaklardır. Aktörler, süreçleri yöneten ve müşteri değeri yaratan girişimcileri, büyüme odaklı firmayı ve iletişim ağını temsil etmektedir (Bjerke ve Hultman, 2002: 186-187).

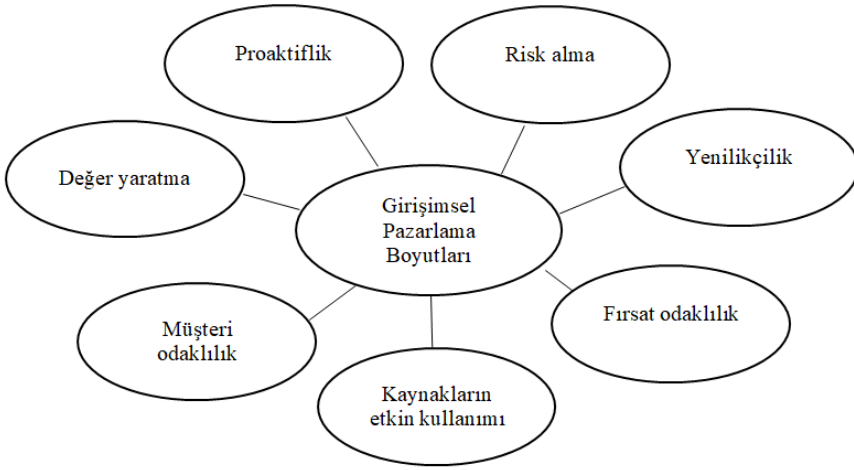
Jones ve Rowley (2009), firmaların girişimcilik yönelimi, yenilik yönelimi, pazar yönelimi ve müşteri/satış yönelimi seviyelerine dayanan “EMICO” adlı bir model geliştirmişlerdir. Daha sonra 2011 yılında, dört yönelimi birleştirerek, “EMICO” çerçevesi platformunda “EMO” kavramsal modeli türetilmiş ve EMO’yu ölçmek için on beş boyut tanımlanmıştır. Bu on beş boyut, sırasıyla dört ana stratejik yönelimi içermektedir. Bunlar; pazar yönelimi (müşterilere karşı sorumluluk, müşterilerle iletişim, müşteri değerini anlama ve sunma), girişimci yönelim (araştırma ve geliştirme, pazara giriş hızı, risk alma, proaktiflik), yenilik yönelimi (kapsayıcı bilgi altyapısı, yeniliği teşvik etme, uyarıcı ve yeniliği sürdürme) ve müşteri/satış yönelimidir (Jones ve Rowley, 2009; Jones ve Rowley, 2011).

Kilenthong vd. (2015) daha önce Hills ve Hultman’ın (2006) önerdiği boyutları test etmiş ve girişimsel pazarlamanın altı boyutu olabileceğini ifade etmişlerdir. Bu boyutlar; büyüme odaklılık, fırsat odaklılık, toplam müşteri odağı, ağlar yoluyla değer yaratma, informel pazar araştırması ve pazara yakınlıktır. Tüm bu boyutların birbirleri ile yakından ilişkili olduğu ve daha önce yapılan çalışmalarda girişimsel pazarlama faaliyetlerinin temel unsurları olarak önerilen tüm önemli unsurları kapsadığı belirtilmiştir (Kilenthong vd., 2015: 3).

Whalen vd. (2016) ise fırsat tanıma, edimsel kaynaklar (bilgi, beceriler ve üretim faktörleri), girişimsel organizasyon, çevresel türbülans (pazar, rekabetçi, teknolojik), girişimsel pazarlama ve rekabet avantajını vurgulayan başka bir model geliştirmişlerdir (Whalen vd., 2016: 11).

Literatürde girişimsel pazarlama yaklaşımının boyut sayısı konusunda bir anlaşma olmamakla birlikte (Kilenthong vd., 2015: 1-2) birçok çalışmada Morris vd. (2002) tarafından önerilen yedi boyut ele alınmaktadır. Bu boyutlar; proaktiflik, fırsat odaklılık, risk alma, yenilikçilik, kaynakların etkin kullanımı, müşteri

odaklılık ve değer yaratmadır (Morris vd., 2022: 5-8). Söz konusu boyutlar hem girişimciliği hem de pazarlamayı içermekte ve aynı zamanda girişimsel pazarlamayı geleneksel pazarlamadan ayırmaktadır (Hills vd., 2008: 106). Proaktiflik, risk alma, yenilikçilik ve fırsat odaklılık girişimcilik odaklı boyutları, müşteri odaklılık ve değer yaratma boyutları ise pazar odaklı boyutları temsil etmektedir. Kaynakların etkin kullanımı boyutu ise özellikle gerilla pazarlama olmak üzere pazarlama üzerine ortaya çıkan yeni perspektiflerde belki de en çok vurgulanan unsurdur ve aynı zamanda girişimcilik literatüründe de yer alan ortak bir temadır (Morris vd., 2002: 5). Girişimsel pazarlamanın boyutları Şekil 1’de gösterilmiş ve aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

Şekil 1: Girişimsel Pazarlamanın Boyutları

Kaynak: Morris vd. (2002); Saduki-Dushi vd. (2019: 91).

Proaktiflik

Geleneksel pazarlama, mevcut veya tahmin edilen çevresel koşulları değerlendirmek ve ardından firmanın bu koşullardan en iyi şekilde yararlanmasını sağlayacak pazarlama karması değişiklikleri için önerilerde bulunmaktadır. Girişimsel pazarlamacılar, dış çevreyi veri olarak veya firmanın yalnızca uyum sağlayabileceği bir dizi koşul olarak görmemektedirler. Çevre bir olasılıklar ufku olarak ele alınmaktadır. Girişimsel pazarlamacılar çevrenin belirsizliğini, firmanın bağımlılığını ve savunmasızlığını azaltmak ve/veya firmanın faaliyet gösterdiği ortamı değiştirmek için dış çevrenin unsurlarını yeniden tanımlamaya çalışmaktadırlar. Pazarlama karması unsurları hem değişim yaratmanın hem de değişime uyum sağlamanın bir aracı olarak kullanılmaktadır (Morris vd., 2002: 5-6; Hisrich ve Ramadani, 2017: 92). Proaktiflik boyutu, rakiplere göre saldırgan bir duruşla ilgilidir. Proaktif bir firma, deneyler yaparak risk alma eğilimi göstermekte, inisiyatif almakta ve fırsatları takip etmede cesur ve agresif davranmaktadır. Söz konusu bu durumda proaktiflik, üst yönetimin yönelimlerine ve faaliyetlerine

yansıyan inisiyatifi, risk almayı, rekabetçi saldırganlığı ve cesareti içermektedir (Antoncic ve Hisrich, 2001: 498-499). Proaktiflik firmaların pazardaki inisiyatifi ele geçirek pazar fırsatlarıyla nasıl ilişki kurduklarını ifade etmektedir. Başka bir ifade ile fırsatlara bir yanıttır. Ayrıca proaktiflik, rekabeti sağlamada yeni ürünler veya hizmetler sunmayı, değişim yaratmak ve çevreyi şekillendirmek için gelecekteki talep beklentisiyle hareket etmeyi içeren, fırsat arayan ve ileriye dönük bir bakış açısıdır. Bir firmaya değişiklikleri veya pazar ihtiyaçlarını tahmin etme ve bunlara ilk tepki verenlerden biri olma yeteneği vermektedir (Lumpkin ve Dess, 2001: 431).

Fırsat odaklılık

Fırsat odaklılık, sürdürülebilir kar potansiyeli kaynakları olan fark edilmeyen pazar pozisyonlarını ifade etmektedir (Morris vd., 2002; Hills vd., 2010). Girişimsel pazarlama bakış açısına sahip gelişmekte olan bir firmada, girişimcilik ve pazarlama, firmanın tüm alanlarına ve seviyelerine nüfuz etmekte, firma fırsatları tanımaya ve bunlardan yararlanmaya odaklanmaktadır. “Fırsatlara bağlılık” ve “fırsat tanıma becerileri” girişimsel pazarlamayı geleneksel pazarlamadan ayıran faktörler olarak tanımlanmaktadır (Hills vd., 2008: 107). Girişimsel pazarlamacılar, yalnızca çevresel tarama faaliyetleri yoluyla eğilimleri ve gelişmeleri tespit etmekle kalmaz, aynı zamanda fark edilmeyen pazar konumunu veya pazar kusurlarını temsil eden temel kalıpları tanıyacak yaratıcı içgörülere de sahip olmaktadır (Jones vd., 2013: 708; Renko vd., 2012: 1241). Girişimsel pazarlama süreçlerini benimseyen firmalar, stratejik vizyon ile stratejik fırsatçılık arasında iyi bir denge kurma eğiliminde oldukları için firmanın neyi temsil ettiğine (pazardaki konumuna) dair güçlü bir fikre sahiptirler ve bunu fırsatları filtrelemek için kullanmaktadır (Miles ve Darroch, 2006: 496). Firmanın yeteneği, başarıyı belirleyen fırsatın seçiminde ortaya çıkmaktadır (Becherer vd., 2008).

Risk alma

Risk alma, bilinmeyene doğru adım atarak yeni pazarlara girmek, kaynakların büyük bir bölümünü belirsiz sonuçları olan girişimlere adanmak ve/veya ağır borçlanma gibi cesur eylemlerde bulunma eğilimi anlamına gelmektedir (Lumpkin ve Dess, 2001: 431; Pascal ve Shin, 2015: 39). Risk alma, yöneticilerin kabul edilebilir maliyetli, başarısızlık ihtimali olan fırsatlara önemli kaynaklar ayırmaya istekli olmalarını içermektedir. Riskler aşırı ve kontrol edilemez değil, bunun yerine orta, hesaplanmış ve yönetilebilirdir (Morris vd., 2001: 4). Bir başka ifade ile girişimsel pazarlamacı, firmanın geleceği için ölümcül olabilecek kontrolsüz riskler almamakta, hesaplanabilir riskler almakta ve risklerin ortaya çıkmasına neden olan faktörleri kontrol etmenin yollarını sürekli olarak bulmaya çalışmaktadır. Aynı zamanda bu kişiler karar vermede çok dikkatli davranmaktadırlar (Hisrich ve Ramadani, 2017: 92). Kısaca risk alma, firmanın fırsat riskini azaltmak için hesaplanmış eylemleri kullanma yeteneğidir (Becherer vd., 2012: 8).

Yenilikçilik

Yenilikçilik, firmanın ürünlere, hizmetlere veya yeni süreçlere dönüştürülecek yaratıcı fikirleri sürekli olarak sağlama veya üretme yeteneği ile ilgilidir (Hisrich ve Ramadani, 2017: 91). Yeni ürün/ hizmetlerin tanıtılmasında yaratıcılığı, deneyleri ve yeni süreçlerin geliştirilmesinde yeniliği, teknolojik liderliği ve Ar-Ge'yi destekleme isteğini ifade etmektedir (Lumpkin ve Dess, 2001: 431). Yenilikçiliğe odaklanmak, firmaların performansının kritik bir belirleyicisi olarak kabul edilmekte ve firmaların yeni veya mevcut kaynakları yeni şekillerde kullanarak fırsatları tanımının ötesine geçmesine yardımcı olabilmektedir (Morris vd., 2002: 7). Bir başka ifade ile yenilikçilik, firmanın yeni ürünlere, hizmetlere, teknolojilere veya pazarlara yorumlanabilecek yeni fikir akışını sürdürme yeteneği olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu bu durumda yenilikçilik, sorunlara ve ihtiyaçlara yaratıcı, sıra dışı veya yeni çözümler aramayı ifade etmektedir. Yeni ürün ve hizmetlerin yanı sıra organizasyonel işlevlerin (örneğin üretim, paketleme, teslimat, satış, promosyon ve yönetim) yerine getirilmesi için yeni süreçler ve teknolojilerin geliştirilmesini içermektedir (Morris vd., 2001:4).

Kaynakların etkin kullanımı

Kaynakların etkin kullanımı, firmanın daha azıyla daha fazlasını yapmak için kaynaklara erişme yeteneğidir (Becherer vd., 2012: 9). Kaynaklardan yararlanmanın boyutu, yalnızca sınırlı kaynakları etkili bir şekilde kullanma meselesi değil, buna ek olarak yaratıcı bir sinerji sürecidir. Girişimsel pazarlamacılar, kontrol ettikleri veya ellerinde bulundurdukları kaynaklarla sınırlı değildirler. Kaynakları, farklı şekillerde kullanabilmektedirler. Bunlar; kendi amacını gerçekleştirmek için başkalarının kaynaklarını kullanmak, değerlerini artırmak için bir kaynağı diğeriyle tamamlamak, diğer kaynakları bulmak için mevcut kaynakları kullanmak, kaynakları başkalarının geçmişte kullandığından çok daha uzun süre kullanmak ve başkalarının onları kaynak olarak göremediği kaynakları kullanmak şeklinde olabilmektedir (Morris vd., 2002: 7-8; Hisrich ve Ramadani, 2017: 92).

Müşteri odaklılık

Müşteri odaklılık, pazarlamanın firmayı nereye götürmeye çalıştığına ve bunu nasıl yapacağına dair coşku, tutku, şevk ve inancı içermektedir. Söz konusu bu unsur, müşteriye olan tutkuyu ve çalışanların firmanın temel değerleri olan ürün ve hizmetlerle özdeşleşmesini güçlendirmektedir (Hisrich ve Ramadani, 2017: 91). Müşteri odaklılık boyutu, genellikle firmada pazarlamanın merkezi itici gücü olarak görülen müşteri ilişkilerini yaratmak, inşa etmek ve sürdürmek için yenilikçi yaklaşımlar kullanan “müşteri merkezli” bir yönelime dayanmaktadır (Becherer vd., 2012: 9). Müşteriye yakın olmak, değişen müşteri istek ve ihtiyaçlarına ilişkin dinamik bir veri tabanı ortaya koymaktadır. Girişimsel pazarlama, geleneksel pazarlamanın önerdiği pazar ve müşteri odaklılığını vurgulamak yerine müşteri eşitliğine, içgüdüsel ilişkilere ve firmanın pazarlama çabalarının duygusal boyutuna

odaklanmaktadır (Morris vd., 2002: 7; Whalen vd., 2016: 9). Müşteri odaklılığı kapsamında girişimsel pazarlama ile ilişkisel pazarlama arasında tutarlılık söz konusu olsa da farklılıklar bulunmaktadır. Her ikisi de pazarlama yaklaşımı olmakla birlikte ilişkisel pazarlama her zaman girişimsel olmayabilir, ayrıca girişimsel pazarlama da işlemsel bağlamda uygulanabilmektedir. Bir diğer önemli farklılık ise ilişkisel pazarlamanın mevcut ilişkileri yönetmeye odaklanırken, girişimsel pazarlamanın yeni müşteri ilişkileri yaratmak veya mevcut ilişkileri kullanarak yeni pazarlar geliştirmek için yenilikçi yaklaşımlara odaklanmasıdır (Morris vd., 2002:7).

Değer yaratma

Değer yaratma, pazarlamacıların müşterilere daha fazla değer sağlamak için kaynakların bir kombinasyonunu kullanmalarınıdır. Bir başka ifade ile pazarlamacının görevi kullanılmayan müşteri değeri kaynaklarını bulmak ve değer üretmek için özel kaynak kombinasyonları yaratmaktır. Geleneksel pazarlama işlem ve müşteri ilişkisine daha fazla odaklanırken, girişimsel pazarlamanın odak noktası yenilikçi değer ortaya çıkarmaktır (Morris vd., 2002: 8). Girişimciler, değer yaratmanın veya keşfetmenin yeni yollarını bulduklarında daha iyi sonuçlar elde etmektedirler (Becherer vd., 2012: 9). Girişimsel pazarlama süreçlerini benimseyen firmaların, çekici girişimcilik fırsatlarını daha iyi tanımlayabildikleri ve fırsatın faydalarını artırmak veya maliyetlerini düşürmek adına inovasyondan yararlanarak müşteri için üstün bir değerle sonuçlanacağı ileri sürülmektedir. Bir başka ifade ile girişimsel pazarlama süreçlerinin, firmanın müşterileri ve sahipleri için üstün değer yaratmak için stratejik olarak kullanılabilmesi belirtilmektedir (Miles ve Darroch, 2006: 494).

ANALİTİK HİYERARŞİ SÜRECİ (AHS)

Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS), 1970'lerde deneyime ve sezgiye dayalı karar verme sürecini, sağlam matematiksel ilkelerden türetilen iyi tanımlanmış bir metodolojiye dayandırılmak üzere geliştirilmiş sistematik bir yaklaşımdır. AHS, T. L. Saaty (1977) tarafından, karmaşık kararların alınmasını sağlamak için ortak, kolay anlaşılır ve uygulaması kolay bir metodolojinin eksikliğini gidermek üzere geliştirilmiştir. Geliştirildiği günden beri, AHS'nin basitliği ve gücü, dünyanın her yerinde birden fazla alanda yaygın olarak kullanılmasına yol açmıştır. Seçim, önceliklendirme veya tahminin gerekli olduğu kararları içeren pek çok farklı alanda sıklıkla kullanılan AHS, çok kriterli bir karar verme yöntemi olarak ikili karşılaştırmalara yönelik bir öz değer yaklaşımını esas almaktadır (Bhushan ve Rai, 2004: 15; Vaidya ve Kumar, 2006: 2). Bu doğrultuda AHS, karmaşık, yapılandırılmamış bir durumun bileşenlerini ve değişkenlerini hiyerarşik olarak ortaya koyma, her bir alternatifin karşılaştırmalı önem seviyesine yönelik kişisel yargılara nicel değerler atama ve söz konusu yargıların neticesine göre değişkenlerin öncelik seviyelerini ortaya koyarak sentez yapma yöntemi olarak ifade edilebilir (Arıkan Kargı, 2015: 39-40).

AHS, karar vericinin değerlendirmesine dayanarak, belirli bir dizi alternatif için görelî öncelikleri bir oran ölçeğinde ölçer ve hem karar vericinin sezgisel kararlarının önemini hem de karşılaştırmaların tutarlılığını ortaya koymaktadır. Karşılaştırmalar, bir kriterin diğerine göre ne kadar baskın (üstün) olduğunu temsil eden bir tercih ölçeği kullanılarak gerçekleştirilmektedir (Ecer, 2020: 75). Saaty'in önerdiği 1-9 önem ölçeği Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3: Göreceli Önem Ölçeği

Önem Derecesi	Tanım	Açıklama
1	Eşit önem	İki faaliyet amaca eşit düzeyde katkıda bulunmaktadır.
3	Birinin diğerine göre orta derecede önemli olması	Bir faaliyet diğerine göre biraz daha fazla tercih edilir.
5	Kuvvetli düzeyde önemli	Bir faaliyet diğerine göre çok daha fazla tercih edilir.
7	Çok kuvvetli düzeyde önemli	Bir faaliyet diğerine göre çok kuvvetli tercih edilir.
9	Son derece önemli	Bir faaliyet diğerine göre mümkün olan en yüksek derecede tercih edilir.
2, 4, 6, 8	İki faaliyet arasında kalan değerler	İki faaliyet arasında uzlaşma gerektiğinde sayısal değerlerin ortasında bir değer verilir.

Kaynak: Saaty, (1986: 843).

Tablo 3'te yer alan ölçek "en az önem verilen" için 1/9, "eşit önem" için 1 ve "son derece önem verilen" için 9 aralığında karşılaştırma yapmaya imkan tanımaktadır. Buna göre n kriter sayısı olmakta ve $n(n-1)/2$ ikili karşılaştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Karşılaştırmayla oluşan matrisin köşegen elemanları 1 olup her matris hücresinin simetriği, o hücrenin çarpmaya göre tersine eşit olmaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda AHS yöntemi kapsamında gerçekleştirilen işlemler sırasıyla aşağıda açıklanmaktadır.

Adım 1: İkili karşılaştırmaların yapılması: AHS'nin ilk adımında amaç, kriterler ve alt kriterler ile alternatifler belirlenir, daha sonra ise Tablo 3'te yer alan 1-9 önem ölçeği kullanılarak kriterler kendi aralarında karşılaştırılarak ikili karşılaştırma matrisleri oluşturulur. Karşılaştırma matrisinde i'inci kriter, j'inci kriter ile karşılaştırıldığında Tablo 3'teki değerlerden birini alarak a_{ij} ile gösterildiğinde, j'inci kriterin i'inci kriterine göre karşılaştırma değeri de $a_{ji}=1/a_{ij}$ eşitliğinden elde edilmektedir (Ramanathan, 2001: 28-29).

Adım 2: Normalizasyon: İkili karşılaştırmaların önem dereceleri doğrultusunda A matrisi oluşturulmakta ve sonrasında A matris değerleri normalize edilmektedir. Normalizasyon işlemi öncelikle A matrisinin her bir sütunu toplanmakta daha sonra ilgili sütunun her bir elemanı bulunduğu sütun toplamına bölünerek normalize edilmektedir.

Adım 3: Ağırlıkların hesaplanması: Normalizasyon işleminden sonra bu kez satırlar dikkate alınarak matrisi oluşturan her satırın aritmetik ortalaması alınmaktadır. Hesaplanan her bir ortalama ait olduğu satırdaki kriterin önem ağırlığını (w) ifade etmektedir.

Adım 4: Tutarlılığın hesaplanması: İkili karşılaştırmada karar vericilerin yargılarının tutarlılığının tespit edilmesi için Saaty'in önerdiği bir tutarlılık oranı (Consistency Ratio - CR) kullanılmaktadır.

CR değerinin hesaplamasında öncelikle temel (öz) değer olarak isimlendirilen (λ_{max}) bir katsayının hesaplanması gerekmektedir. λ_{max} 'ın hesaplanmasında ilk olarak ikili karşılaştırma matrisi ile kriterlerin ağırlıklarını gösteren W sütun vektörünün matris çarpımından D sütun vektörü elde edilir. Daha sonra hesaplanan D sütun vektörü ile W sütun vektörünün karşılıklı elemanları birbirine (di/wi) oranlanmakta ve elde edilen bu değerlerin aritmetik ortalaması alınarak λ_{max} değeri hesaplanmaktadır.

Temel (öz) değer hesaplanmasından sonra tutarlılık indeksi (Consistency Index - CI) aşağıdaki Eşitlik (1) yardımıyla bulunmaktadır (Bhushan ve Rai, 2004: 17):

$$CI = \frac{\lambda_{max} - n}{n - 1} \quad (1)$$

Hesaplanan CI değeri, rasgele indeks değerine bölünerek Eşitlik (2) ile gösterilen tutarlılık oranı hesaplanmaktadır (Ishizaka ve Labib, 2009: 205).

$$CR = CI / RI \quad (2)$$

Eşitlik 2'de yer alan RI rasgele indeks (Random Index -RI) değerini göstermektedir. RI değerleri Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4: Rasgele İndeks Değerleri

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
RI	0	0	0.58	0.90	1.12	1.24	1.32	1.41	1.45	1.49	1.51	1.48	1.56	1.57	1.59

Kaynak: Saaty, (1980: 21).

Tutarlılık oranı (CR) için üst sınır 0.10 olarak kabul edilmektedir. Eğer tutarlılık oranı 0.10'un üstünde ise yargıların tutarsız olduğu sonucuna varılmakta ve söz konusu durumda yargıların gözden geçirilip tekrar belirlenmesi gerekmektedir. Tutarlılık oranının 0.10'un altında hesaplanması ise yargıların yeterli bir tutarlılık sergilediği ve değerlendirmenin sürdürülebileceği anlamına gelmektedir (Zahedi, 1986: 99; Ramanathan, 2001: 29).

BULGULAR

Araştırmada, girişimsel pazarlama boyutlarının önem derecelerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Girişimsel pazarlama boyutlarının önem düzeylerinin belirlenmesi için AHS yöntemi kullanılmıştır. Analizde kullanılan 7 boyut; Proaktiflik, Fırsat odaklılık, Risk alma, Yenilikçilik, Kaynakların etkin kullanımı, Müşteri odaklılık ve Değer yaratma olarak ele alınmıştır.

Boyutların önem derecelerinin belirlenmesinde pazarlama alanında çalışan öğretim üyelerinden ve girişimcilerden oluşan bir grubun görüşlerine başvurulmuştur. Bu kapsamda girişimsel pazarlamanın boyutlarına ilişkin ikili karşılaştırmalar gerçekleştirilmiştir.

Girişimsel pazarlama boyutlarının ikili karşılaştırma değerleri Tablo 3'ten yararlanarak belirlenmiştir. Belirlenen karşılaştırma değerleri Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5: Girişimsel Pazarlama Boyutlarının İkili Karşılaştırması

Boyutlar	Proaktiflik	Fırsat Odaklılık	Risk Alma	Yenilikçilik	Kaynakların Etkin Kullanımı	Müşteri Odaklılık	Değer Yaratma
Proaktiflik	1.00	2.00	3.37	2.86	4.85	3.06	5.36
Fırsat Odaklılık	0.50	1.00	2.49	3.52	5.60	3.73	3.84
Risk Alma	0.30	0.40	1.00	2.64	3.84	2.61	3.29
Yenilikçilik	0.35	0.28	0.38	1.00	2.77	2.55	2.89
Kaynakların Etkin Kullanımı	0.21	0.18	0.26	0.36	1.00	2.00	2.35
Müşteri Odaklılık	0.33	0.27	0.38	0.39	0.50	1.00	2.61
Değer Yaratma	0.19	0.26	0.30	0.35	0.43	0.38	1.00

Tablo 5'te görüşlerine başvuru katılımcıların birleştirilmiş yargıları yer almaktadır. Tablo 5'te yer alan boyutların ikili karşılaştırma değerleri normalize edilmiş ve bu normalize değerler Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: Boyutların Normalize Değerleri

Boyutlar	Proaktiflik	Fırsat Odaklılık	Risk Alma	Yenilikçilik	Kaynakların Etkin Kullanımı	Müşteri Odaklılık	Değer Yaratma
Proaktiflik	0.349	0.455	0.411	0.257	0.256	0.200	0.251
Fırsat Odaklılık	0.174	0.228	0.304	0.316	0.295	0.243	0.180
Risk Alma	0.104	0.091	0.122	0.237	0.203	0.170	0.154
Yenilikçilik	0.122	0.065	0.046	0.090	0.146	0.166	0.135
Kaynakların Etkin Kullanımı	0.072	0.041	0.032	0.033	0.053	0.130	0.110
Müşteri Odaklılık	0.114	0.061	0.047	0.035	0.026	0.065	0.122
Değer Yaratma	0.065	0.059	0.037	0.031	0.022	0.025	0.047

Normalizasyon işleminden sonra her bir boyutun yer aldığı satırın aritmetik ortalaması alınarak boyutların önem ağırlıkları (w) hesaplanmış ve Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7: Boyutların Önem Ağırlıkları

Boyutlar	Önem Ağırlıkları
Proaktiflik	0.31
Fırsat Odaklılık	0.25
Risk Alma	0.15
Yenilikçilik	0.11
Kaynakların Etkin Kullanımı	0.07
Müşteri Odaklılık	0.07
Değer Yaratma	0.04
Toplam	1.00

Tablo 7’de yer alan girişimsel pazarlama boyutlarının önem dereceleri karar vericilerin boyutlara yönelik ikili karşılaştırmalarına dayanmaktadır. Dolayısıyla karar vericiler tarafından önerilen yargıların tutarlılığının belirlenmesi için Adım 4’te açıklanan işlemler sırasıyla gerçekleştirilmiş ve söz konusu işlemler sonucunda elde edilen değerler Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8: Tutarlılık Oranı

Boyutlar	D	w	D/w
Proaktiflik	2.40	0.31	7.69
Fırsat Odaklılık	1.96	0.25	7.88
Risk Alma	1.21	0.15	7.81
Yenilikçilik	0.82	0.11	7.49
Kaynakların Etkin Kullanımı	0.49	0.07	7.24
Müşteri Odaklılık	0.48	0.07	7.11
Değer Yaratma	0.30	0.04	7.40
n=7 $\lambda_{max} = 7.518$ RI= 1.32 CI= 0.086 CR= 0.065			

Tablo 8’e göre tutarlılık oranı (CR) 0.065 olarak hesaplanmıştır. Hesaplanan bu oran $CR < 0.10$ olduğundan karar vericilerin ikili kriter karşılaştırmalarının tutarlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Buna göre “Proaktiflik” %31 ile girişimsel pazarlama boyutları arasında en yüksek orana sahip olurken, onu %25 ile “Fırsat Odaklılık” ve %15 ile “Risk Alma” takip etmektedir. Tablo 8’den “Yenilikçilik”in %11, “Kaynakların Etkin Kullanımı”nın %7, “Müşteri Odaklılık”ın %7 ve son olarak “Değer Yaratma”nın da %4’lük bir orana sahip olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Ülkelerin gelişiminde ve refah seviyelerinin artışında hayati bir öneme sahip olan girişimlerin başarıya ulaşip varlıklarını uzun yıllar sürdürmelerinde pazarlama önemli bir rol üstlenmektedir. Tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarının doğru bir şekilde belirlenip, yenilikçi bir düşünce yapısı ile bu istek ve ihtiyaçları en iyi şekilde karşılayacak ürün ve hizmetlerin tüketime sunulması pazarlama faaliyetleri ile mümkün olabilmektedir. Özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerin rekabet avantajı elde etmelerinde ve faaliyetlerini en iyi şekilde devam ettirmelerinde girişimsel pazarlamanın rolü ve önemi büyük olmaktadır.

Bu çalışmada, girişimsel pazarlama boyutlarının önem derecelerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Boyutların önem düzeylerinin belirlenmesinde AHS yöntemi kullanılmıştır. Çalışma sonucunda girişimsel pazarlamanın Proaktiflik (%31), Fırsat Odaklılık (%25), Risk Alma (%15) boyutlarının önem sıralamasında ilk üçte yer aldığı tespit edilmiştir. Proaktifliğin ön planda olması firmaların risk alma eğilimlerinin yüksek olmasını ve fırsatları değerlendirebilmek için cesur ve agresif bir davranışı benimsemelerini gerekli kılmaktadır. Proaktiflik ile firmalar tüketici tercih ve isteklerindeki değişiklikleri veya pazar ihtiyaçlarını tahmin ederek bunlara ilk tepki verenlerden biri olma avantajıyla rekabet üstünlüğü elde edebilirler. Proaktiflikten sonra ikinci önemli boyut olarak Fırsat odaklılık, üçüncü önemli boyut olarak da Risk alma ön plana çıkmıştır. Her üç kavramında birbirine yakın ve birbirlerini tamamlar nitelikte olması çalışma sonucunu destekler niteliktedir. Firmaların uzun vadeli başarılarında fırsatların tespiti, kabul edilebilir ve hesaplanabilir riskler olarak söz konusu fırsatların doğru bir şekilde değerlendirilmesi hayati önem arz etmektedir. Bu doğrultuda girişimci firmaların fırsatları keşfetmek, değerlendirmek ve rekabet avantajı sağlayabilmek için içinde bulunulan çevreyi iyi analiz etmeleri gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- AMA (2023). American Marketing Association, <https://www.ama.org/the-definition-of-marketing-what-is-marketing/> (E.T.: 02.01.2023).
- Antoncic, B. ve Hisrich, R. D. (2001). Intrapreneurship: Construct Refinement and Cross-Cultural Validation. *Journal of Business Venturing*, 16(5), 495-527.
- Arıkan Kargı, V. S. (2015). *Yöneticilerin Fasoncu Seçim Kararında Analitik Hiyerarşi Süreç Modeli*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Becherer, R. C., Haynes, P. J. ve Fletcher, L. P. (2006). Paths to Profitability in Owner-Operated Firms: The Role of Entrepreneurial Marketing. *Journal of Business and Entrepreneurship*, 18(1), 17-31.
- Becherer, R. C., Haynes, P. J. ve Helms, M. M. (2008). An Exploratory Investigation of Entrepreneurial Marketing in SMEs: The Influence of The Owner/Operator. *Journal of Business and Entrepreneurship*, 20(2), 44-63.
- Becherer, R. C., Helms, M. M. ve McDonald, J. P. (2012). The Effect of Entrepreneurial Marketing on Outcome Goals in SMEs. *New England Journal of Entrepreneurship*, 15(1), 7-18.
- Bhushan, N. ve Rai, K. (2004). *Strategic Decision Making Applying the Analytic Hierarchy Process. (Decision Engineering)*. London: Springer-Verlag.
- Bjerke, B. ve Hultman, C.M. (2002). *Entrepreneurial Marketing: The Growth of Small Firms in the New Economic Era*. Cheltenham: Edward Edgar Publishing.
- Collinson, E. ve Shaw, E. (2001). Entrepreneurial Marketing—A Historical Perspective on Development and Practice. *Management Decision*, 39(9), 761-766.
- Collinson, E. (2002). The Marketing/Entrepreneurship Interface. *Journal of Marketing Management*, 3(4), 337-340.
- Ecer, F. (2020). *Çok Kriterli Karar Verme Geçmişten Günümüze Kapsamlı Bir Yaklaşım*. Bursa: Seçkin Yayıncılık.
- Hills, G. E., Hultman, C.M. ve Miles, M.P. (2008). The Evolution and Development of Entrepreneurial Marketing. *Journal of Small Business Management*, 46(1), 99-112.
- Hills, G. E., Hultman, C. M., Kraus, S. ve Schulte, R. (2010). History, Theory and Evidence of Entrepreneurial Marketing—An Overview. *International Journal of Entrepreneurship and Innovation Management*, 11(1), 3-18. <https://doi.org/10.1504/IJEIM.2010.029765>.
- Hills, G. E. ve Hultman, C. (2013). Entrepreneurial Marketing: Conceptual and Empirical Research Opportunities. *Entrepreneurship Research Journal*, 3(4), 437-448.
- Hisrich, R. D. ve Ramadani, V. (2017). *Effective Entrepreneurial Management: Strategy, Planning, Risk Management, and Organization*. New York: Springer International Publishing AG.
- Ishizaka, A. ve Labib, A. (2009). Analytic Hierarchy Process and Expert Choice: Benefits and Limitations. *ORInsight*, 22(4), 201-220.
- Jones, R. ve Rowley, J. (2009). Presentation of a Generic “EMICO” Framework for Research Exploration of Entrepreneurial Marketing in SMEs. *Journal of Research in Marketing and Entrepreneurship*, 11(1), 5-21.
- Jones, R. ve Rowley, J. (2011). Entrepreneurial Marketing in Small Businesses: A Conceptual Exploration. *International Small Business Journal: Researching Entrepreneurship*, 29(1), 25-36.
- Jones, R., Suoranta, M. ve Rowley, J. (2013). Entrepreneurial Marketing: A Comparative Study. *The Service Industries Journal*, 33(7-8), 705-719.
- Kilenthong, P., Hills, G. E. ve Hultman, C. M. (2015). An Empirical Investigation of Entrepreneurial Marketing Dimensions. *Journal of International Marketing Strategy*, 3(1), 1-18.
- Kraus, S, Harms, R. ve Fink, M. (2010). Entrepreneurial Marketing: Moving Beyond Marketing in New Ventures. *Int. J. Entrepreneurship and Innovation Management*, 11(1), 19-34.
- Lumpkin, G. T. ve Dess, G. G. (2001). Linking Two Dimensions of Entrepreneurial Orientation to Firm Performance: The Moderating Role of Environment and Industry Life Cycle. *Journal of business venturing*, 16(5), 429-451.
- McMullen, J. S. ve Sheperd, D. A. (2006). Entrepreneurial Action and The Role of Uncertainty in The Theory of The Entrepreneur. *Academy of Management Review*, 31(1), 132-152.

- Miles, M. P. ve Darroch, J. (2006). Large Firms, Entrepreneurial Marketing Processes, and The Cycle of Competitive Advantage. *European Journal of Marketing*, 40(5/6), 485-501.
- Miles, M., Gilmore, A., Harrigan, P., Lewis, G. ve Sethna, Z. (2015). Exploring Entrepreneurial Marketing. *Journal of Strategic Marketing*, 23(2), 94-111.
- Morris, H. M., Schindehutte, M. ve La Forge, R. W. (2001). The Emergence of Entrepreneurial Marketing: Nature and Meaning. *15th Annual UIC Research Symposium on Marketing and Entrepreneurship*. <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=eee9a6ea1aa4f1de991a9c97b1395eb7e42375d5> (E.T.: 15.12.2022).
- Morris, H. M., Schindehutte, M. ve LaForge, R. W. (2002). Entrepreneurial Marketing: A Construct for Integrating Emerging Entrepreneurship and Marketing Perspectives. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 10(4), 1-19.
- Nijssen, E. J. (2022). *Entrepreneurial Marketing: How to Develop Customer Demand*. (Third Edition). New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Pascal, V. J. ve Shin, S. (2015). The Role of Marketing Capabilities and Entrepreneurial Orientation on SME Performance. *Journal of International Marketing Strategy*, 3(1), 37-54.
- Ramanathan, R. (2001). A Note on The Use of The Analytic Hierarchy Process for Environmental Impact Assessment. *Journal of Environmental Management*, 63, 27-35.
- Renko, M., Shrader, R. C. ve Simon, M. (2012). Perception of Entrepreneurial Opportunity: A General Framework. *Management Decision*, 5(7), 1233-1251.
- Saaty, T. L. (1980). *The Analytic Hierarchy Process. Planning, Priority Setting, Resource Allocation*. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Saaty, T. L. (1986). Axiomatic Foundation of the Analytic Hierarchy Process. *Management Science*, 32(7), 841-855.
- Sadiku-Dushi, N., Dana, L. P. ve Ramadani, V. (2019). Entrepreneurial Marketing Dimensions and SMEs Performance. *Journal of Business Research*, 100, 86-99.
- Stokes, D. (2000). Putting Entrepreneurship into Marketing: The Processes of Entrepreneurial Marketing. *Journal of Research in Marketing & Entrepreneurship*, 2(1), 1-16.
- Vaidya, O. S. ve Kumar, S. (2006). Analytic Hierarchy Process: An Overview of Applications. *European Journal of Operational Research*, 169, 1-29.
- Whalen, P., Usley, C., Pascal, V. J., Omura, G., McAuley, A., Kasouf, C. J., Jones, R., Hultman, C. M., Hills, G.E., Hansen, D.J., Gilmore, A., Giglierano, J., Eggers, F. ve Deacon, J. (2016). Anatomy of Competitive Advantage: Towards a Contingency Theory of Entrepreneurial Marketing. *Journal of Strategic Marketing*, 24(1), 5-19.
- Zahedi, F. (1986). The Analytic Hierarchy Process: A Survey of the Method and Its Applications. *Interfaces*, 16(4), 96-108.

TÜRK SİVİL HAVACILIK SEKTÖRÜNDE DÖNÜŞÜMCÜ VE ETKİLEŞİMCİ LİDERLİK TARZLARI İLE ÇEVİKLİK İLİŞKİSİNİN ANALİZİ¹

Fatih KARAMAN²

GİRİŞ

Günümüzde anlık değişikliklere ihtiyaç duyan piyasa şartları, organizasyonları bu dinamik sistemde hızlı hareket etmeye hatta oluşabilecek değişiklikleri önceden görerek tedbirler almaya zorlamaktadır. İşte çeviklik kavramı son zamanlarda piyasaya uyum sağlamada ve cevap vermede çok etkili ve güçlü bir olgu olarak görülmektedir.

Ayrıca yine bu değişimleri yapabilmek ve organizasyonu ana hedeflerine ulaştırabilmek için yönetici veya liderlere de büyük iş düşmektedir. Zira kitleler halinde insanlığın ilk devirlerinden beri yaşayan insanların amaçlarına ulaşmaları veya kendi kendilerine karar alarak beraber hareket edebilmeleri için onları yönetecek, yönlendirecek, amaçlarına ulaştıracak ve kararları uygulatabilecek liderlere ihtiyaç duydukları bir gerçektir. Bu gereksinim günümüzde de aynı şekilde devam etmektedir. Çünkü organizasyonların çevre şartlarına uyum sağlamaları ve amaçlarına ulaşmaları için takipçilerin yönlendirilmesi, stratejik planlama yapılabilmesi ve bütün sistemin verilen kararlara motive olmasında liderin etkisi ve rolü günümüz dünyasında tartışılmaz bir gerçek olmuştur.

Bu çalışmada Türkiye’de havacılık alanında faaliyetlerini sürdüren işletmelerde liderlik tarzlarından dönüşümcü ve etkileşimci liderlik türlerinin çeviklik seviyeleri ile etkileşimi ve ilişkileri araştırılarak hem literatür hem de sektöre katkı yapılması amaç edinilmiştir. Değişkenler arası etkileşimin ortaya çıkarılması amacıyla çalışmanın esas araştırması İstanbul ili sınırları içindeki birbirinden farklı alanlarda faaliyet gösteren havacılık işletmelerinde uygulanmıştır. Elde edilen anket sonuçlarından kabul edilen toplam 310 veri SPSS programı ile analiz edilerek sonuçları incelenmiştir.

1 Bu çalışma, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi LEE İşletme ABD’de, Fatih Karaman tarafından hazırlanan ve 2021 yılında kabul edilen “Havacılık Sektöründe Liderlik, Takım Aksaklıkları ve Çeviklik İlişkisinin Analizi” konulu doktora tezinden türetilmiştir.

2 Dr. Fatih Karaman, e-mail: fatihkaraman1@gmail.com ORCID: 0000-0001-5915-8054

Yapılan analiz sonuçları genel olarak etkileşimci liderlik tarzının çeviklik kavramı üzerinde doğrudan etkilerinin olduğunu göstermektedir. Bununla beraber dönüşümcü liderlik tarzının da çevikliği doğrudan etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

SİVİL HAVACILIK

Dünya’da Sivil Havacılık

Genel açıklama olarak ticari nedenlerle yolcu, yük veya kargoların belli bir fiyat karşılığında veya kiralama yolu ile daha fazla büyük gövdeli hava araçları vasıtası ile bir hava taşıyıcısı tarafından bir yerden bir yere götürülmesi havayolu taşımacılığı olarak açıklanmaktadır (Gerede, 2006: 198). Bu anlamda bir hava aracının imalatı fikri ilk olarak 1903 yılında Wright kardeşlerin imal ettikleri araç ile gerçekleştirilmiştir. Ticari anlamda ise ilk uçuş 1919 yılında Fransa’da, daha sonrasında ise 1926 yılında ABD’de yapılmıştır (Deniz, 2016: 148).

Başlarda daha fazla silah ve savunma sanayisinin çoğunlukla görüldüğü sivil havacılık sektörü, teknolojik ve yapısal gelişmelerin meydana geldiği ikinci dünya savaşı sonrası çok daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. 1910 yılında Paris’teki ilk kongre, bu alanın kurumsallaşması, ulusal veya uluslararası uçuşlarda belirlenen genel standartlar getirilmesi ve sonrasında kurulan sivil havacılık örgütü, sivil havacılığın çok daha fazla geliştirilmesi anlamında atılan ilk adım olarak gösterilmektedir. Bu örgüt aynı zamanda hava taşımacılığının bu kadar yüksek hızda gelişmesi kısmında konfor ve sürat kadar teknoloji ve kurumsallaşma olgularının da etkili olmalarının önemini ortaya koymaktadır (Avcı, 2005: 88; Bakırcı, 2012: 341).

Ülkemizin genel anlamda hava ulaşımının ilerlemesini ilk başlarda biraz geriden takip etmesine rağmen özellikle son yıllarda dünya havacılığı ile eş zamanlı gelişim yaşadığı görülmektedir. Uçak sanayisinin gelişmesi, havalimanlarının yapılmasında kullanılan teknolojilerin gelişmesi ve havacılık faaliyetlerini düzenleyen ve kontrol eden uluslararası anlaşmaların varlığı, havacılık sektörünün bu kadar ilerlemesinde etkili olan etkenler olarak açıklanmaktadır (Tümertekin ve Özgüç, 2016: 586). Havacılık sektörü özellikle son 50 yıllık süreçte bazı sebeplerden dolayı kısmen yavaşlansa bile çok süratli ilerleme kaydetmiştir. Körfez savaşı, 2008 yılındaki küresel kriz, SARS gibi salgın hastalıklar ve Amerika’daki ikiz kule saldırıları bu kısmen yavaşlamalara örnek gösterilebilir.

Tüm bunların yanında asıl dünyada hava trafiğinin aynı anda durma noktasına gelmesine sebep olan COVID-19 salgını, her sektörde olduğu gibi havacılık sektöründe de daha önce hiç yaşanmayan bir durumu yaşatmıştır. Tüm dünyada salgının başlangıcından itibaren ticaret, eğitim, taşımacılık gibi sektörlerde çok hızlı aksaklıklar yaşanmış ve mecburi yöntem değişikliklerine başvurulmuştur. Burada sivil havacılık sektörü denildiğinde alanın sadece kargo ve yolcu taşımacılığı olarak düşünülmesi yanlış olacaktır. Zira yer hizmetleri, uçak bakım hizmetleri, catering, havalimanı işletmeciliği, yakıt hizmetleri ve farklı kısımlardaki güvenlik servisleri de bu sektörde hizmet üreten diğer önemli ve geniş alanlar olarak dikkate alınmalıdır.

Türkiye’de Sivil Havacılık

Çok stratejik önem arz eden bir konumda bulunan Türkiye’nin, iki kıtada ve sekiz devletle sınırları bulunmaktadır. Nüfus yoğunluğu, turizm ve kentleşme alanlarında son zamanlardaki olumlu artış sayesinde ülkemizin büyük bir bölgesel ticaret merkezi haline gelmesi, sivil havacılık sektörü kısmında da sürdürülebilir şekilde üst seviyede ilerleme göstermesi büyük önem taşımaktadır (Sevklı, vd., 2012: 16).

Türkiye’de sivil hava taşımacılığı ilk kez “Türk Hava Postaları” isimli işletilen 5 uçaklık filoya sahip bir işletme ile 1933 yılında yapılmaya başlanmıştır. “Havayolları Devlet İşletme İdaresi” ise milli savunma bakanlığımıza bağlı bir şekilde hizmet vermek amacıyla cumhuriyetimizin 10. yılında kurularak görev yapmaya başlamıştır (SHGM, 2018: 26).

1945 yılında ülkemiz “Uluslararası Sivil Havacılık Anlaşması Şikago Sözleşmesi” ne taraf olarak Uluslararası Sivil Havacılık Teşkilatı’na (ICAO) kurucu üye olarak katılmıştır. İlk dış hat uçuşumuz ise o zamanki adıyla Devlet Hava Yolları, bugünkü ismiyle ise Türk Havayolları ile Yunanistan’ın başkenti Atina’ya 12 Şubat 1947 tarihinde gerçekleştirilmiştir (SHGM, 2018: 26).

1954 yılında Ulaştırma Bakanlığı’mıza bağlı olarak “Sivil Havacılık Dairesi Başkanlığı” kurulmuş ve 1955 yılında Avrupa’da uluslararası sivil havacılık kural ve uygulamaları ile uyulması zorunlu gereklilikleri belirleyen organizasyona yani Avrupa Sivil Havacılık Konferansı-ECAC’a ülkemiz kurucu üye olarak dâhil olmuştur. 1956 yılında çıkarılan bir kanun ile yapılacak uçuşlarda güvenlik hizmeti verilmesi ve havalimanı işletilmesini sağlamak adına Devlet Hava Meydanları İşletmesi kurulmuştur. 1958 yılında ise özel ve kamu işletme ortaklığında kurulan Çelebi Hava Servisi A.Ş. tüm yerli ve yabancı havayolu şirketlerine ikram ve yer hizmetleri gibi alanlarda hizmet vermeye başlamıştır (Korul ve Küçükönel, 2003: 25).

Ülkemizde özel sektörün önü 1983 yılında yapılan bir kanun ile gerçek anlamda açılarak ulusal ve uluslararası ticari nedenlerle havayolu veya havalimanı işletmelerinin yapılmasına müsaade edilmiştir. 1986 yılında ise yapılan bu kanun değişikliği ilk etkisini göstermiş ve ülkemizdeki özel sektöre ait olan ve hem yurtiçi hem de yurtdışı uçuş yapabilen ilk şirket olan İstanbul Havayolları faaliyetlerine başlamıştır (Kline, 2002: 320). Bunların yanında tüm Avrupa hava sahasındaki uçuş emniyet kısmını sürekli kontrol altında tutan, geliştirerek hava trafiğini yönlendiren organizasyon olan EUROCONTROL’e yani Avrupa Seyrüsefer Emniyeti Teşkilatı’na ülkemiz 1 Mart 1989 yılında üye olmuştur.

Genel olarak en önemli kısımlarının açıklandığı Türkiye’deki sivil havacılık sektörünün ilerlemesinde dönüm noktası, 2003 yılındaki yapılan yasal düzenlemeler ile özel havayolu şirketlerinin yurtiçi uçuş yapabilmesine izin verilmesi gösterilmektedir. Bu tarihten sonra özel havayolu şirketlerinin sektöre

dâhil olmasıyla yeni bir döneme girilmiş, rekabetin artması ile özellikle iç hatlarda ekonomik biletlerle seyahat edilmesi mümkün olmaya başlamıştır. Milat olarak gösterilen 2003 yılından sonra belirtilen kanunlar ile sektördeki havayolu şirket sayıları yükselmiş ve buna bağlı olarak da altyapı yatırımları artarak rekabet ortamı genişlemiştir. 2003 yılında 65.000 kişinin istihdam edildiği havacılık sektöründe 2018 yılında ise 209.049 rakamına ulaşılmıştır (SHGM, 2019: 42).

2002 yılı iç ve dış hat toplam yolcu sayıları Türk Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü raporlarına istinaden 33.783.892 olarak belirtilirken buna karşılık 2018 yılında ise toplam olarak 210.947.639 kişi olarak belirtilmektedir (SHGM, 2007: 18). Daha sonraki yıllarda ise özellikle yaşanan Covid 19 küresel salgın sebebiyle uçuşlar iptal edilmiş ve buna bağlı yolcu sayıları çok ciddi bir şekilde düşüş göstermiştir (www.dhmi.gov.tr/Sayfalar/Istatistikler, 2021). Pandemi etkisinin yoğun görüldüğü 2020 yılında Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO) raporlarına göre uluslararası yolcu taşımacılığında %60'lık bir düşüş yaşanarak 2003 yılı istatistiklerine dönüldüğü belirtilmektedir. Havayolu yolcu taşımacılığının da yine aynı oranda %60 düşüş göstererek 1,8 milyar olduğu, buna karşılık koltuk kapasitesinin de %50'lik düşüş gösterdiği yine aynı raporlarda belirtilmektedir (Ulaşan ve Erişen Türkiye 2020: 386).

2019 yılın sonu itibariyle Türkiye, havalimanları yolcu trafiği bakımından Brezilya'nın arkasından Dünya'da 10. sırada, Avrupa'da ise 5. sırada gösterilmiştir. Bununla beraber Türkiye, havalimanlarına ait toplam yolcu sayıları sıralamalarında dünya genelinde 2003 yılında 18. sırada ve 2016 yılında 11. sırada bulunuyorken 2019 yılı itibariyle yine Brezilya'nın arkasından 10. sırada yer almıştır. Ülkemiz Avrupa devletleri içinde 7. sırada bulunduğu 2003 yılına karşılık 2019 yılında Rusya'nın arkasından 5. sıraya yükselmiştir (Ulaşan ve Erişen Türkiye 2020: 386).

Genel anlamda havacılık kavramının kuvvet, zaman ve yer olgularının gereksinim duyulduğu oranda ve yerinde kullanılması sonucu yapılan en önemli atılımlardan biri olduğu belirtilmektedir. Bu anlamda belirtilen bu üç kavram, insanlığın emrine verilen kısımlar olarak Türk Sivil Havacılık kurumu planlarında da işaret edilmektedir (SHGM, 2012: 2). Bu sebeple de bütün ülkelerin yaptığı veya yapmaya çalıştığı gibi ülkemizin de bütün kısımlarda rekabet üstünlüğü elde edebilmesi için havacılık faaliyetlerine de büyük önem göstermesi gerekmektedir.

Dönüşümcü Liderlik

Dönüşümcü liderliğin hedefi ve odak noktası takım motivasyonu ve görevleridir. Takımın hedeflerini tutturması sağlanırken diğer hedeflerin göz ardı edilmemesi amaçlardan birisidir. Bilgi düzeyi ve motivasyonu az olan işletmeler için dönüşümcü liderlik daha üst düzeyde yararlı olacaktır. Daha köklü bir değişimin açıklanması olarak düşünülebilen dönüşüm kavramı, yapı veya organizasyondaki fiziksel değişiklikleri belirten değişim kavramından farklı olarak daha çok fikir ve düşünce yollarından faydalanarak organizasyonda yapılacak farklılıkları açıklamaktadır.

Dolayısıyla dönüşüm kavramı, değişime oranla daha geniş, detaylı, etkili ve kalıcı olmaktadır (Celep, 2004: 42). Birçok liderlik kavramlarından birisi olan dönüşümcü liderlik, diğer liderlik tarzı olan etkileşimci liderlik düşüncesi ile beraber Burns tarafından ilk defa 1978 tarihinde gösterilmiştir (Bass, 1999: 9). İngilizce 'de "transformational leadership" şeklinde yazılan bu kavram Türkçe 'de "dönüşümcü", "değişimci", "reformcu" veya benzer şekillerde açıklanmaktadır (Keçecioğlu, 1998: 27; Ataman, 2001: 468).

Liderler, bilginin rakiplere karşı bir çeşit üstünlük olarak çevrilmesini daha kolay hale getirmek için sahip oldukları vizyonlarını, motivasyonlarını, sistem ve yapıyı oldukları organizasyondaki bütün saha ve bölümlere iletirler. Bilinçli şekilde süreci yürüterek bilgiyi kontrol edebilmeleri için liderler, organizasyonun her safhasında üç temel uygulamaya gereksinim hissederler. Öncelikle bilginin bulunarak ortaya çıkarılması, diğer aşamada bilginin paylaşılması veya gerekli yerlere ulaştırılması ve en son kısımda ise bilginin kullanılması olarak üç gereksinim belirtilmektedir. Dönüşümcü liderlik teorisi, liderlerin bilginin oluşturulmasında ne oranda etkili olduğunun anlaşılmasında temeli meydana getirmektedir (Bryant, 2003: 33).

Dönüşümcü liderlik kavramının ilk ortaya çıktığı tarihte üzerinde yapılan çalışmalarda liderlerin bir kısım nitelikleri üzerinde durulmaya başlanmıştır. İlk olarak karizmatik özellikler olarak belirtilebilecek dış görünüş, vizyon, özgüven, irade ve ahlaki niteliklerin üst kademe de bulunması gibi özellikler dönüşümcü liderliğin üzerinde durulan nitelikleri olarak araştırılmıştır (Burns, 1978: 300). Dönüşümcü liderlik, diğer liderlik tarzlarından farklı olarak karizma, ilham verme, entelektüel uyarım ve kişisel ilgi, işletmelerde etik olarak değişime ihtiyaç duyulması, buna istinaden sistemin planlanması ve bu sistemin çalışır hale getirilmesi süreçlerinin başarılı şekilde işletilebilmesi için önemli bir konumda bulunacaktır (Bolat ve Seymen, 2003: 78). Günlük görevlerinin ötesinde dönüşümcü liderler kişisel destek, ideal hale getirilmiş etki, entelektüel uyarım ve ilham alınmış motivasyon gibi özellikleri barındırmaktadırlar (Karip, 1998: 446).

Çalışanlarından daha yüksek kademe de performans elde edebilmek için dönüşümcü liderler, onları ilham verici kabiliyetleri ile etkiler ve işletmeye yenilik ile birlikte değişim kazandırır. Ayrıca dönüşümcü liderler takipçilerinin güven hislerini kazanarak onlarda heyecan oluşturacak kendilerine özel vizyoner bir auraya sahiptirler (Schermerhorn, 2001: 330). Aslında liderler takipçilerin talepleri karşılandığında, ahlaki olgunluk seviyelerinde ilerleme sağlandığında, güzel ve önemli olanın ne olduğunun anlamaları başarıldığında ve grup iyiliğinin kişisel taleplerden feragat edilebilecek seviyeye gelindiğinde gerçekten dönüşümcü lider olmaktadır (Bass ve Steidlmeier, 1999: 186).

Dönüşümcü liderlerin çalışanları ve çevreleri liderlerine güvenir, inanır ve saygı beslerler. Çalışanların görevlerini ifa ederken iyi performans ortaya koymalarının önemini anlatan, üst seviye gereksinimlerinin karşılanmasının sadece organizasyonel

hedef ve amaçlara ulaşarak alınabileceğine inandırılarak, takipçi ve çevrelerinin fikirlerini motivasyon ile değiştirenler dönüşümcü liderlerdir. Bu yüzden Bass, dönüşümcü liderliği takipçileri ve çevresi üzerinde çok güçlü etki oluşturan liderlik olarak dönüşümcü liderliği literatüre nitelemiştir (Bass, 1990: 20).

“Dönüşümcü Liderlik Ölçeği” 1996 yılında Podsakoff ve arkadaşları tarafından geliştirilmiştir. Bu ölçek ile birlikte dönüşümcü liderlerin yaptıkları davranışlar, bireysel destek, grup hedeflerinin benimsenmesini teşvik etme, zihinsel teşvik, ortak vizyon oluşturma, yüksek performans beklentileri ve uygun rol model sunma olarak toplamda altı adet alt boyuta bölünerek araştırılmıştır (Podsakoff, MacKenzie ve Bommer: 1996: 267).

Etkileşimci Liderlik

Etkileşimci liderlik ile ilgili en basit bir tanımlama, liderin takipçileri ve çevresi ile değiş tokuşu veya takasını belirten ifade olarak açıklanmaktadır. Takipçiler, liderleri ile bir araya gelerek yapılması gerekenlerin neler olduğunu, karar verilen bu görev ve işlerle hangi alt çalışanların ilgili olacağını, ne yöntemle yapılacağını veya yapılamayacağını, bunların karşılığında alınacak ceza veya ödüllerin neler olabileceğinin belirlenmesi konusunda anlaşılması prensibinin temel alındığı bir çeşit değiş tokuş sürecine denilmektedir (Bass, 1990: 29).

Etkileşimci liderlik teorisini J.M. Burns, 1970’li senelerde açıklamaya başlamıştır. Çalışanların veya takipçilerin talep edilen performansı ortaya koyduklarında ne çeşit ödüller kazanacakları hakkında onlara bilgi veren, buna karşılık da çalışanlarından ne çeşit beklentileri olduğu ve neler yapmaları gerektiğini de net ve anlaşılabilir bir şekilde açıklayan liderlik çeşidi etkileşimci liderlik olarak gösterilmektedir (Bass, 1985: 27).

Etkileşimci liderler, çalışanları arasında oluşan ast-üst ilişkilerine, işletme yapısına ve yapılan performans neticelerine karşılık ödül verilmesi sistemine önem veren, kanuni otorite ve haklarından yararlanarak takipçilerini etki altında tutan, riske girmekten kaçınan, insanlar arasındaki iletişime destek veren ve yönlendiren kişilerdir (Kanungo, 2001: 257).

Etkileşimci liderlik tarzında lider, yetkilerini çalışanlarından daha yüksek performans almak adına ödüllendirme yöntemini kullanarak onlara statü veya maddi destek verme yönteminin kullanıldığı yöneticilik şekline denilmektedir (Eren, 2014: 27). Takipçiler ile liderleri arasında karşılıklı biçimde meydana gelen iletişim ile görevlerin ifa edilebilmesi amacıyla öncelikle liderlerin uyguladığı ve gösterdiği davranış şekli bu teoride asıl ehemmiyetli kısmı oluşturmaktadır (Koçel, 2014: 394). Çalışanlarına daha yüksek ödül, mevki veya para verilmesi ile onlardan daha yüksek performans alınmasının sağlanması ile yöneticiler, etkileşimci liderlik tarzında bir davranış göstermiş olurlar. Bunun yanında olumlu davranışların ileriki nesillere iletilmesi, önceden gelen geleneklerin de sürdürülmesi noktasında pozitif etkileri görülen bu davranış şeklinin, yaratıcılık ve yenilik oluşturma taraflarında

yetersiz görülmesi gibi olumsuz kısımları da gösterilmektedir (Eren, 2003: 34).

Etkileşimci liderlerin işlerini yaparlarken en fazla üzerinde durdukları kısımlar, çalışanlarının veya takipçilerinin işlerini yaptıkları zaman kazanacakları ödüller, liderlerine itaat etmeleri ve çalışanlardan liderlerinin beklentileri olarak sıralanmaktadır. Nasıl ki çalışanlar işleri istenilen şekilde yapmaları durumunda ödüller kazanıyorlarsa, tam aksi durumlarda ise ceza yolu, etkileşimci liderler tarafından tercih edilebilmektedir. En başta ta belirtildiği gibi burada aslında takipçileri ile liderler arasında tam bir takas veya değiş tokuş ilişkisi oluşmaktadır (Tutar vd., 2009: 24). Fakat burada oluşan lider takipçi ilişkisi yalnızca menfaat halinde meydana geleceğinden geçici olmaktadır (Celep, 2004: 55).

Etkileşimci liderler tarafından ödül olarak verilen mevki yükseltme ve maddi destek uygulaması, bir çeşit motivasyon yükseltme aracı olarak kullanılmaktadır. Bunun haricinde işletmede bulunan kültürün uygulanmaya devam ettirilmesi seçilmektedir. İşletmede yenilik, değişim, uzun vadeli ve stratejik planlama yapılmasından daha çok etkileşimci liderler pazardaki pozisyonun sağlamlaştırılması ve daha fazla gelir etmeye önem vermektedirler (Eren, 2014: 464).

Etkileşimci lider, çalışanları beklenen performansı gösterdiğinde sadece kazanılan başarıyı belirterek yardım eder ve aslında pasif bir davranış gösterir. Ama takipçilerinden beklediği başarının alınmaması durumunda ise hedeflenen performansa ulaşılabilmesi için sorumluluğu üstlenir ve başarısızlığa yol açan problemleri ortadan kaldırma amacıyla davranış gösterir. Etkileşimci liderler daha fazla eskiden gelen kültür, adet ve düşüncelere bağlı hareket ederler. Aynı zamanda herhangi bir riskli davranıştan kaçınarak ileriye dönük hiçbir harekette öncelikli davranmazlar. Ödül ve ceza uygulamasını ise işletme performansı veya başarısında düşüş görülmeye başlandığı anda uygulamaktan kaçınmazlar. Bu yaklaşımın organizasyona zarar vermemesi, tamamen liderin işletmeye hâkim olma gücüyle beraber ceza ve ödül uygulanmasını isteme seviyelerine istinaden değişecektir (Bass, 1990: 22).

Çeviklik

Günümüzde organizasyonların değişmeye başlayan rekabet şekilleri, pazar şartları, dış ve iç çevre baskıları karşısında daha yararlı olduğunu düşündükleri çevik ve yalın üretim sistemlerini kitlesel yönetim tarzının yerine kullanmaya başladıklarını görmekteyiz. Çeviklik, sürekli değişiklik gösteren piyasa şartları ve müşterilerin beklentileri ile ilgili geleceğe ait hesaplanamayan talep ve beklentilere en ivedi zamanda karşılık verilebilme kabiliyeti olarak açıklanmasının yanında günümüzde işletmelerin global rekabet ortamında başarı kazanmalarını sağlayacak çok ehemmiyetli nokta olarak gösterilmektedir (Sekman ve Utku, 2004: 52).

Çeviklik esasen esneklik kabiliyeti olarak açıklanan ve bir işleyişten diğerine hızlı bir şekilde atlayabilmenin ötesinde, sürekli değişiklik gösteren ve stratejik anlamda tahmin edilmesi mümkün olmayan müşterilerin istek ve gereksinimlerine,

değişken adetlerdeki ürünlerle de beraber en kısa zamanda karşılık verilebilmesine denilmektedir. Ayrıca tüm bunları yaparken de dikkat edilmesi gereken kıstaslar maliyetlerin yükseltilmemesi, kalite olgusundan kesinlikle taviz verilmemesi ve üst seviyede sonuçların alınması olmaktadır (Vokurka ve Flidner, 1998: 165). Yine gelişen teknoloji ve bilgi sistemlerinin kullanılması, eş zamanlı davranılması, uyum sağlanabilmesi ve tüm bu olguların birleştirilebilmesi, esasen çevik üretimin anlatılabilmesi ve çeşitlendirilebilmesi için faydalanılan diğer açıklamalar olmaktadır (Sharifi ve Zhang, 2001: 773).

Günümüz globalleşen dünyasında yüksek hızla hareket eden dış ve iç çevre şartlarına uyum sağlanabilmesi için ana zorunluluk çeviklik kavramı ile beraber çalışılması zorunluluk haline gelmiştir. İşletme içinde departmanlar arasındaki iletişimin iyi seviyede olması, öngörülmeleyen çevre şartlarına uyum gösterebilme, muhtemel aksaklıklar ile zorlukları karşılayabilme ve beraber çalışılabilme özellikleri çeviklik olarak belirtilmektedir (Kim vd., 2006: 205). Bunun anında bir organizasyonun veya işletmenin etraflarındaki tehditleri, fırsatları veya hepsinin birleşimlerini önceden belirleme kabiliyetidir. Ayrıca işletmenin hissedarlarına ve müşterilerine kaynaklarını, yönetim ve imalat periyotlarını, dış ve iç stratejilerini elden geçirerek hızlı bir şekilde karşılayabilme kabiliyetine çeviklik denilmektedir (Ganguly, Nilchiani, Farr, 2009: 411).

Çeviklik aslında hız, esneklik, gelişmelere uyum sağlayan, kalitenin üst seviyede önemli tutulduğu, bireyselleştirilmiş ürünlerin olduğu, kültür yapısındaki farklılaşmaya uyan, temel görev ve ana fonksiyonlarını mobilize hale getirilebilen, piyasa ortamındaki rekabet şartlarına bağlı kaynaklarından en fazla yararlanılması olarak açıklanmaktadır. İşte çeviklik, müşterilerin değişken mal veya hizmet taleplerine en üst seviyede bu özellikleri kullanarak karşılık verilmesine denilmektedir (Sherehiy, Karwowski ve Layer: 2007: 446). Çeviklik, organizasyonlar veya örgütler için yeni bir çeşit yaklaşım tarzıdır. Hep beraber bir takım olunabilmesi, organizasyon içinde iletişim ve bağların kuvvetli olması, değişimi hızlı yaşarken üretken ve verimli olunabilmesi çevikliği özellikleri olarak sıralanmaktadır (Sheridan, 1993: 31). Yapılan çalışmalar ile Sharifi ve Zhang (2001: 773), Shahaei (2008: 15) ve Lin, Chiu ve Chu (2006: 286), örgütsel çevikliğe ait alt boyutları Cevap verme, esneklik, hız ve yetkinlik olarak belirtmektedirler.

ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Araştırmanın Amacı

Araştırma kapsamında etkileşimci ve dönüşümcü liderlik kavramlarının çeviklik kavramı ile etkileşimi incelenmiştir. Araştırma ile literatüre çeviklik kavramı konusunda liderlik türlerinin etkisi incelenerek yeni araştırma sahasının oluşturulması amaçlanmıştır. Çeviklik kavramının alt boyutları da incelenerek konunun daha detaylı araştırılması da sağlanmıştır. Ayrıca havacılık alanında çalışan yöneticilerin de çeviklik ile ilgili farkındalıklarının artırılması araştırmanın diğer

amaçlarındandır. Liderlik kavramlarının araştırmaya dâhil edilmesinin sebebi ise sivil havacılığın yerelden ziyade uluslararası özelliklere sahip olmasından dolayı bu alanda faaliyet gösteren tüm organizasyonların kalite, güvenlik, işletme ve eğitim alanlarında önemli sorumluluklarının olmasının yanında bunun da lider veya yönetici konumundaki kişilerle gerçekleştirilebilmesinden dolayıdır.

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini İstanbul ili sınırları içindeki havacılık sektörü çalışanları oluşturmaktadır. Türk Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM) Türkiye’deki havacılık sektörü toplam istihdam sayısını 2019 yılında 295.547 kişi olarak belirtmiştir (SHGM, 2020: 28). Bu toplam rakamın ne kadarının İstanbul ilinde olduğu net olarak bilinmemektedir. Fakat havacılık sektörünün çoğunlukla İstanbul’da olmaları sebebiyle belirtilen bu rakamın tamamının hesaplanarak araştırmada kullanılması doğru olarak düşünülmüştür. Dolayısıyla da araştırma evrenindeki rakam daha önceki araştırmalarda kullanılan formülden yola çıkılarak hesaplanmıştır (Kestek, Çolakoğlu ve Atay: 2018: 58). Formülde $p=0,05$ ve $q=0,05$ olarak alındığında, örneklem büyüklüğü en az 384 kişi olarak hesaplanmaktadır. Araştırmanın pandemi dönemine denk gelmesinden dolayı hem maliyetlerin yüksek olması hem de havacılık sektöründe çalışan üst düzey yönetici ve yetkililere ulaşılmasında yaşanan aksaklıklardan dolayı tesadüfi olmayan örnekleme metodlarından kolayda örnekleme metodunun kullanılması planlanmıştır. Dolayısıyla havacılık sektöründe önceden çalışmış veya halihazırda çalışan 310 üst düzey yetkili veya yönetici çalışmanın örneklemini oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak aşağıda belirtilen araştırma hipotezi test edilecektir:

H_1 : Liderlik tarzlarının çeviklik üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H_2 : Etkileşimci liderliğin çeviklik üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H_3 : Dönüşümcü liderliğin çeviklik üzerinde anlamlı etkisi vardır.

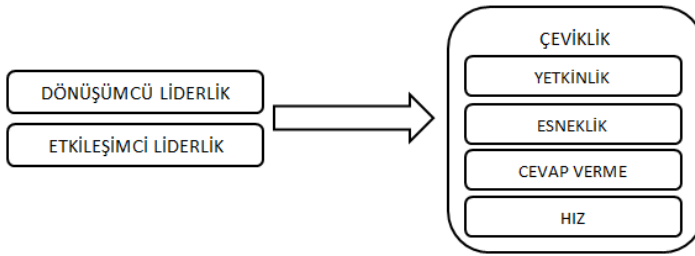
Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Veri elde etme metodu olarak araştırmada anket yönteminden faydalanılmıştır. İlk kısımda katılımcıların demografik bilgilerine ait sorular bulunmaktadır ve toplamda 8 sorudan oluşmaktadır. İkinci kısımda ise 4 alt boyutu olan ve toplamda 17 sorudan oluşan, Sharifi & Zhang (2001: 773) tarafından geliştirilen örgütsel çeviklik ölçeği yer almaktadır. İlgili ölçek Kasap ve Peker (2009: 57) tarafından Türkçe ’ye uyarlanarak ülkemizdeki otomotiv sektöründe hizmet veren bir şirketin çeviklik seviyesini incelemek amacıyla kullanılmıştır. Araştırma sonucunda ise ölçeğin güvenilirliği hakkında olumlu dönüş alınmıştır. Araştırmanın üçüncü bölümünde ise Podsakoff’un (1984: 228) liderlik tarzlarının ölçülmesinde kullanılan alınan ölçekten faydalanılmıştır. Türkçe ’ye Çağlar (2011: 29) tarafından çevrilerek sadeleştirilen ve toplamda 38 soru ve 6 boyuttan meydana gelen ölçeğin 11 soruluk iki boyutu inceleyen kısmı kullanılmıştır. Özellikle havacılık ile ilgili

güncelliği ve diğer anketle uyumu düşünülerek sadece iki boyut araştırmaya dâhil edilmiştir. Ölçek (1) Hiç Katılmıyorum, (2) Katılmıyorum, (3) Biraz Katılıyorum (4) Katılıyorum, (5) Tamamen Katılıyorum ifadelerinden oluşan 5'li Likert ölçeği şeklinde uygulanmıştır.

Veri Toplama ve Analiz Yöntemi

Araştırmada havacılık işletmelerinde dönüşümcü ve etkileşimci liderlik kavramlarıyla çeviklik kavramının etkileşimleri incelendiğinden nicel araştırma yöntemlerinden anket toplama ve nicel verileri analiz etme yolu kullanılmıştır. Örneklem yöntemleri için de maliyet kısıtlama ve zaman sebeplerinden dolayı tesadüfi olmayan örneklem yollarından kolayda örneklem şekline faydalanılmıştır. Anket formları havacılık sektöründe hizmet veren tedarikçi ve ana firmalarda çalışan toplamda 400'den fazla beyaz yakalı, üst düzey yönetici ve pilotlardan oluşan kişilere 01.03.2020 ile 30.09.2020 tarihleri arasında online olarak uygulanmıştır. Alınan sonuçların kontroller sonrasında cevapların kullanılabilir olduğu 310 anketin araştırmaya kaynak olmasına karar verilmiştir.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Araştırmanın Bulguları

Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Araştırma dâhilinde katılımcıların yüzde 79'u erkek ve yüzde 21'i kadındır. Katılımcıların yüzde 22'si 35-40 yaş arasındadır. Araştırmaya dâhil olan katılımcıların yüzde 70'i evlidir. Araştırma dâhilindeki katılımcıların yüzde 67'si üniversite mezunudur. Bu oranı yüzde 17'lik bir kısımla yüksek lisans mezunları takip etmektedir. Yine araştırmaya katılanların yüzde 39'luk kısmının çalıştıkları işletmelerde uzman statüsünde oldukları görülmektedir. Bu oranı yüzde 17 ile müdür seviyesindekiler takip etmektedir. Pilotlar ise araştırmada yüzde 15'lik kısım ile göze çarpmaktadır. Ayrıca araştırmaya katılanların yüzde 28'lik kısmını farklı havayolu şirketlerinde çalışanlar ve yüzde 24'lük kısmını da havacılık teknik kısmında çalışanlar oluşturmaktadır. Araştırmaya katılanların yüzde 50'lik kısmı aynı sektörde 10 yıldan fazla çalışanlardan oluşmaktadır. Son olarak da araştırmaya katılanların yine yüzde 50'sinin aynı işyerlerinde 5 yıla kadar çalıştıkları görülmektedir.

Hipotezlerin Test Edilmesine İlişkin Bulgular

Örgütsel Çeviklik Ölçeği Uyum Endeksleri

Bu bölümde öncelikle araştırma ölçeklerine ait uyum indeksleri incelenmiştir. Yapılan analizler sonucu bulunan uyum indeksleri $\chi^2/df:3,119$; RMSEA:0,083; CFI: 0, 945; GFI:0,890 ve AGFI: 0,846 şeklinde sonuçlanmıştır. Bu sebeple ilgili uyum indekslerinin ele alınması sonucunda modelin kabul edilebilir seviyede uyumlu olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla ilgili ölçekte yer alan alt boyutların (Yetkinlik, Hız, Esneklik ve Cevap Verebilirlik) hiç birinin iptal edilmesine gerek olmadığı görülmektedir. Alt boyutlardan Yetkinlik alt boyutu yüksek güvenilirlik göstermiş ve Cronbach's Alpha değeri .70'in üzerinde çıkmıştır. İlgili sonuçlar Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Yetkinlik Alt Boyutu İçin Güvenilirlik Değerleri Sonuçları

Cronbach's Alpha	.887
Madde Sayısı	8
Madde İptal Edilirse Cronbach's Alpha	
B01	.862
B02	.865
B03	.866
B04	.888
B05	.887
B06	.870
B07	.871
B08	.875

Esneklik alt boyutu da yapılan analizler sonucunda yüksek güvenilirlik göstermiştir. Tablo 2'den görüleceği üzere Cronbach's Alpha değeri bu boyutun da .70'in üzerindedir.

Tablo 2: Esneklik Alt Boyutu İçin Güvenilirlik Değerleri Sonuçları

Cronbach's Alpha	.868
Madde Sayısı	3
Madde İptal Edilirse Cronbach's Alpha	
B09	.792
B10	.787
B11	.874

Örgütsel çeviklik ölçeğinin bir diğer alt boyutu olan cevap verme de yapılan analizler sonucunda yüksek güvenilirlik göstermiş ve Cronbach's Alpha değeri .70'in üzerinde çıkmıştır. Tablo 3, bu alt boyut için sonuçları göstermektedir.

Tablo 3: Cevap Verme Alt Ölçeği İçin Güvenilirlik Değerleri Sonuçları

Cronbach's Alpha	.917
Madde Sayısı	3
Madde İptal Edilirse Cronbach's Alpha	
B12	.887
B13	.871
B14	.880

Örgütsel çeviklik ölçeğinin son boyutu olan hız da yapılan analizler sonucu diğer boyutlar gibi yüksek güvenilirlik göstermiş ve Tablo 4'te de görüleceği üzere Cronbach's Alpha değeri .70'in üzerinde çıkmıştır.

Tablo 4: Hız Alt Boyutu İçin Güvenilirlik Değerleri Sonuçları

Cronbach's Alpha	.864
Madde Sayısı	3
Madde İptal Edilirse Cronbach's Alpha	
B15	.836
B16	.763
B17	.820

Liderlik Ölçeği Uyum Endeksleri

Çalışmada kullanılan bir diğer ölçek olan liderlik ölçeğinin de uyum indeksleri de incelenmiştir. İlgili ölçek için yapılan analizler sonucu uyum indeksleri $\chi^2/df:3,264$; RMSEA:0,086; CFI: 0,960; GFI:0,926 ve AGFI: 0,884 şeklinde bulunmuştur. Uyum indekslerinin incelenmesi sonucu modelin kabul edilebilir ve iyi uyum düzeylerinde uyumlu olduğu anlaşılmıştır. Bununla beraber ölçeği oluşturan alt boyutlardan (Dönüşümcü ve Etkileşimci Liderlik) hiç birisinin iptal edilmesine gerek duyulmamıştır. Alt boyutlardan Dönüşümcü Liderlik alt boyutunun güvenilirlik seviyesi Tablo 5'te de görüleceği üzere .70'in üzerindedir.

Tablo 5: Dönüşümcü Liderlik Alt Boyutu İçin Güvenilirlik Değerleri Sonuçları

Cronbach's Alpha	.879
Madde Sayısı	6
Madde İptal Edilirse Cronbach's Alpha	
D01	.846
D02	.835
D03	.872
D04	.849
D05	.838
D06	.903

Liderlik ölçeğinin diğer alt boyutu olan Etkileşimci Liderlik alt boyutunun da yapılan analizler sonucunda Cronbach's Alpha değeri .70'in üzerinde bulunmuş ve yüksek güvenilirlik göstermiştir. Tablo 6 bu boyut için değerleri göstermektedir.

Tablo 6: Etkileşimci Liderlik Alt Boyutu İçin Güvenilirlik Değerleri Sonuçları

Cronbach's Alpha	.903
Madde Sayısı	4
Madde İptal Edilirse Cronbach's Alpha	
D07	.865
D08	.934
D09	.843
D10	.850

Araştırma değişkenlerine ait korelasyon analiz sonuçları incelendiğinde, örgütsel çeviklik ölçeğinin alt boyutlarından hız, etkileşimci liderlik değişkeni ile pozitif yön ve zayıf seviyede ($r=.205$; $p<0.05$); dönüşümcü liderlik değişkeni ile ise pozitif yön ve orta düzeyde ($r=.440$; $p<0.05$) ilişkilidir. Örgütsel çeviklik ölçeğinin bir diğer alt boyutu olan yetkinlik alt boyutu ile etkileşimci liderlik değişkeni arasında ise pozitif yön ve zayıf seviyede ($r=.255$; $p<0.05$); dönüşümcü liderlik değişkeni ile ise pozitif istikamet ve orta seviyede ($r=.425$; $p<0.05$) ilişki bulunmuştur. Yine örgütsel çeviklik ölçeğinin üçüncü alt boyutu olan esneklik alt boyutu ile etkileşimci liderlik değişkeni arasında pozitif istikamet ve zayıf seviyede ($r=.173$; $p<0.05$); dönüşümcü liderlik değişkeni ile ise pozitif istikamet ve orta seviyede ($r=.383$; $p<0.05$) ilişki görülmüştür. Örgütsel çeviklik ölçeğine ait son alt boyut olan cevap verme alt boyutu ile etkileşimci liderlik değişkeni arasında ise pozitif istikamette ve zayıf seviyede ($r=.184$; $p<0.05$) ilişki bulunurken dönüşümcü liderlik değişkeni ile de pozitif istikamette ve orta seviyede ($r=.432$; $p<0.05$) ilişkinin olduğu görülmüştür.

Elde edilen sonuçların genel olarak düşünülmesi sonucunda etkileşimci liderlik ile örgütsel çeviklik alt boyutlarının ilişkilerinin pozitif ve orta seviyede olduğu görülmektedir. Esneklik alt boyutu ile etkileşimci liderlik arasında ise en düşük korelasyon rakamının olduğu görülmüştür. Ayrıca dönüşümcü liderlik değişkeni ile örgütsel çeviklik ölçeği alt boyutları arasındaki ilişki de pozitif ve orta seviyede bulunmuştur. Hız alt boyutu ile dönüşümcü liderlik faktörü arasında ise en yüksek korelasyon sayısının olduğu görülmektedir. Pearson korelasyon analizleri sonrasında ilgili tüm faktörlere ait önem düzeylerinin 0,05'in altında, aralarındaki ilişkinin ise pozitif istikamette ve kuvvetli seviyede anlamlı olduğu görülmektedir. Yine sonuçlara göre hız değişkeni ile cevap verme değişkeni arasında korelasyon katsayısı olarak en yüksek ilişkinin ($r=.954$) olduğu görülmektedir. Buna karşılık yetkinlik ile esneklik değişkenleri arasında ise en düşük korelasyon değeri ile ($r=.746$) ilişki olduğu görülmektedir.

Değişkenlerin Alt Boyutlarına Ait Regresyon Analizleri

Etkileşimci Liderlik Alt Değişkeni ile Çeviklik Değişkenine Ait Regresyon Analizi

Liderlik tarzlarından etkileşimci liderliğin çeviklik değişkenine etkisini test eden regresyon analizine ait sonuçlar Tablo 7 ve 8'de gösterilmektedir.

Tablo 7: Etkileşimci Liderliğin Çeviklik Değişkenine Etkisi Anova Testi

	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	P
Regresyon	10.513	1	10.513	13.557	.000 ^b
Artık	238.852	308	.775		
Toplamı	249.365	309			

Tablo 8: Etkileşimci Liderliğin Çeviklik Değişkenine Etkisi Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken	Çeviklik		
	Beta	t değeri	p değeri
Bağımsız Değişkenler			
Etkileşimci Liderlik	.205	3.682	.000
R=.205 R²=.042			

Etkileşimci liderliğin çevikliğe olan etkisini görmek için doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Tablo 8'deki regresyon analizinde bağımlı değişken çeviklik olmak üzere incelenmiş ve modelin açıklama gücü olarak belirtilen R² değerinin: 0,042 olduğu görülmüştür. Dolayısı ile çeviklik faktörünün etkileşimci liderlik ile pozitif ilişkili olduğu tablodaki değerlerden görülmektedir. İlgili tabloda bulunan beta değeri, bağımsız değişkenin bağımlı değişkeni etkileme kuvveti olarak bilinmektedir. Bu sebeple de tablodaki değerlerden etkileşimci liderlik faktörünün çeviklik üzerinde pozitif istikamette etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda etkileşimci liderlik değişkeninin çeviklik değişkeni üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğu da görülmektedir (B=,205).

Dönüşümcü Liderlik Alt Değişkeni ile Çeviklik Değişkenine Ait Regresyon Analizi

Liderlik tarzlarından dönüşümcü liderliğin çeviklik değişkenine etkisini test eden regresyon analizine ait sonuçlar Tablo 9 ve 10'da gösterilmektedir.

Tablo 9: Dönüşümcü Liderlik ve Çeviklik Değişkeni Anova Testi

	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	P
Regresyon	48.256	1	48.256	73.905	.000 ^b
Artık	201.109	308	.653		
Toplamı	249.365	309			

Tablo 10: Dönüşümcü Liderlik ve Çeviklik Değişkeni Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken	Çeviklik		
	Beta	t değeri	p değeri
Bağımsız Değişkenler			
Dönüşümcü Liderlik	.440	8.597	.000
R=.440 R²=.191			

Burada da dönüşümcü liderliğin çevikliğe olan etkisini görmek için doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Tablo 10'daki regresyon analizinde bağımlı değişken çeviklik olmak üzere incelenmiş ve modelin açıklama gücü olarak belirtilen R^2 değerinin: 0,191 olduğu görülmüştür. Dolayısı ile çeviklik faktörünün dönüşümcü liderlik ile pozitif ilişkili olduğu tablodaki değerlerden görülmektedir. İlgili tabloda bulunan beta değeri, bağımsız değişkenin bağımlı değişkeni etkileme kuvveti olarak bilinmektedir. Bu sebeple de tablodaki değerlerden dönüşümcü liderlik faktörünün çeviklik üzerinde pozitif istikamette etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda etkileşimci liderlik değişkeninin çeviklik değişkeni üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğu da görülmektedir ($B=,440$).

Hipotezlerin Değerlendirilmesi

H_1 hipotezinde liderlik tarzlarının çeviklik üzerinde anlamlı etkisinin olduğu iddia edilmektedir. Araştırma sonuçları incelenirken etkileşimci liderlik ve dönüşümcü liderlik kısımlarının H_2 ve H_3 olarak ayrı hipotezlere ayrılarak tek tek incelenmesi sonucu H_1 hipotezinin incelenmesi daha yerinde olacaktır. Buradan hareketle ilk olarak H_2 hipotezi incelendiğinde bu hipotezin etkileşimci liderliğin çeviklik üzerinde anlamlı etkisi olduğunu öne sürdüğü görülmektedir. Yapılan regresyon analizinde R^2 değeri, değişkenlerin birbiri ile ilişkili olduğunu göstermektedir. İlgili değişkenlere ait anlamlılık derecelerine (p değerleri) bakıldığında ise, etkileşimci liderlik alt değişkeninin anlamlılık derecesinin 0,05'ten küçük ($p=,000<0,05$) olmasından dolayı çeviklik değişkenini etkilediği görülmektedir. Buna göre de etkileşimci liderlik alt değişkenindeki bir birimlik artışın çevikliği 0,205 birim artırdığı görülmektedir. Dolayısıyla H_2 hipotezinin desteklendiği sonucuna varılmaktadır. Üçüncü hipotez olarak H_3 hipotezinde de dönüşümcü liderlik alt değişkeninin çeviklik değişkeni üzerinde anlamlı etkisinin olması öne sürülmektedir. Bunun için yapılan regresyon analizinde ise R^2 değeri yine değişkenlerin birbiri ile ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. H_3 hipotezi için değişkenlere ait anlamlılık derecelerine (p değerleri) bakıldığında ise yine dönüşümcü liderlik alt değişkeninin anlamlılık derecesinin 0,05'ten küçük ($p=,000<0,05$) olmasından dolayı çeviklik değişkenini etkilediği görülmektedir. Burada dönüşümcü liderlik alt değişkeninde meydana gelen bir birimlik artışın çevikliği 0,440 birim artırdığı anlaşılmaktadır. Dolayısı ile öne sürülen H_3 hipotezi de desteklenmiştir. Tüm bunlardan çıkarılan sonuçlar ile H_1 hipotezi de desteklenmiştir.

Tablo 11: Hipotezlerin Test Sonuçları

Hipotezler	Sonuçlar
H_1 : Liderlik tarzlarının çeviklik üzerinde anlamlı etkisi vardır.	Kabul Edildi
H_2 : Etkileşimci liderliğin çeviklik üzerinde anlamlı etkisi vardır.	Kabul Edildi
H_3 : Dönüşümcü liderliğin çeviklik üzerinde anlamlı etkisi vardır.	Kabul Edildi

Sonuç ve Öneriler

Öncelikle araştırma sonucunda incelenen liderlik alt boyutları ile örgütsel çeviklik ölçeği alt boyutları arasında pozitif yönde ilişkinin olduğu ortaya çıkmıştır. Örgütsel çeviklik ölçeğinin alt boyutlarının etkileşimci liderlik değişkeni ile pozitif ve zayıf seviyede ilişkilerinin olduğu görülmekle beraber yine ilgili ölçeğin dönüşümcü liderlik ile ise pozitif ve orta seviyede ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İlişki seviyesi en düşük değişkenler etkileşimci liderlik ile esneklik alt boyutu arasında bulunmuştur. Buna karşılık en yüksek ilişki seviyesi ise dönüşümcü liderlik ile hız alt boyutu arasında ortaya çıkmıştır. Sonuçta ise örgütsel çeviklik ölçeğinin dönüşümcü liderlik ile olan ilişkilerinin etkileşimci liderliğe oranla daha kuvvetli olduğu neticesine ulaşılmıştır.

Dönüşümcü ve etkileşimci liderlik tarzlarının örgütsel çeviklik ile ilişkilerinin incelenmesi çalışmamızda ilgili liderlik tarzlarının örgütsel çeviklik üzerinde anlamlı seviyede etkili oldukları anlaşılmıştır. Bununla beraber örgütsel çevikliğe ait tüm alt boyutlar için dönüşümcü liderliğin katsayılarının daha üst seviyede olduğu ortaya çıkarılmıştır. Etkileşimci ve dönüşümcü liderlik alt boyutları ile ilgili çalışmamızın sonucunu destekleyen ulusal ve uluslararası birçok araştırma bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse Akkaya ve Tabak (2020) yaptıkları araştırmaları sonucunda dönüşümcü liderliğin örgütsel çevikliğe olumlu anlamda etki ettiği sonucuna ulaşmışlardır. Diğer bir çalışmada ise Ahmadyan ve Azizi (2020) de hem dönüşümcü hem de etkileşimci liderlik türlerinin örgütsel çeviklik üzerinde pozitif ve anlamlı etkilere sahip olduğunu ortaya koymuşlardır.

Çalışmadaki kurulan hipotezlere genel olarak baktığımızda hem dönüşümcü liderliğin hem de etkileşimci liderliğin çeviklik değişkeni üzerinde pozitif yönde anlamlı etkiye sahip oldukları görülmüştür. Bununla beraber incelenen liderlik alt boyutlarındaki olası artışların çeviklik değişkenine pozitif yönde etki ettikleri de anlaşılmaktadır. Bu sebeple de incelenen liderlik türlerinin organizasyonun çeviklik seviyelerine etkilerinin öneminin yüksek olduğu anlaşıldığından liderlerini belirleyen işletmelerin bu aşamada dikkatli davranmaları gerekmektedir. Ayrıca hızlı değişen günümüz çevre şartlarına uyum sağlama, karlılık düzeyini düşürmeme ve rekabete girebilme gibi amaçları olan organizasyonlarda yönetici seçimi yapılırken özellikle dönüşümcü lider özelliklerine sahip kişilerin aranması tavsiye edilebilir. Organizasyonların gelişim ve değişimini daha yüksek oranda desteklemek amacıyla üst seviye liderlere gereksinim önem kazanmaktadır. Bu sebeple de organizasyonların ilk başta çevik liderlik tarzları üzerinde çalışmaya gereksinim duydukları görülmektedir. Çevikliğin göstergesi olarak müşteri memnuniyeti, geri bildirim vermede süratli davranılması ve hızlı tepki verilmesi örnek olarak söylenebilir.

Organizasyonlar için asıl en önemli soru geleneksel ve standart yönetim yapılarından farklı olarak çevik bir işletim yapısına ve sistemine dönüşümü isteyip

istemeyecekleri olmalıdır. Sadece çevik bir organizasyon yapısı ile organizasyonlarda köklü ve detaylı değişikliklerin uygulanabileceği dikkatlice düşünülmelidir. Bunun da ancak uygun liderlik yapısına sahip olan yöneticilerin olması ile yapılabileceği mutlaklıdır. Zira organizasyon içinde liderlerin çalışanlarına ilham verici motivasyon verebilmeleri ve takım ruhunu oluşturabilmeleri, ancak bu tarz özelliklere sahip olan liderler ile sağlanabilecektir.

Aslında sektör olarak incelenebilecek birçok alanı olan havacılık sektörü, günümüzde ait oldukları devletlerin hem ekonomik hem de siyasi üstünlük ve kademelerini göstermektedirler. Yapılan bu çalışma ve literatür araştırması neticesinde ülkemiz sivil havacılığı ile çeviklik ve liderlik etkileşimleri çerçevesinde yapılan çalışmaların yeterli düzeyde olmadığı da anlaşılmıştır. Elde edilen bu sonuçla beraber literatürde çeviklik ile hem dönüşümcü hem de etkileşimci liderlik türlerinin daha önce beraber çalışılmadığı anlaşıldığından yeni bir bakış açısı olması anlamında beraber olarak bu konuların üzerinde daha fazla çalışılması gerektiği düşünülmektedir. Ayrıca diğer liderlik türlerinin de çevikliğe etkilerinin araştırılması tavsiye edilebilir. Yine çalışanların memnuniyet seviyeleri ve kişisel farklılıkları da eklenerek geniş bir çerçevede sonuçların elde edilmesi açısından literatüre fayda sağlanabilir. Diğer bir öneri de gelecekte yapılacak araştırmalarda uygulama sahasının sektörün hizmet verdiği diğer şehirleri de dâhil edecek biçimde düşünülmesi olarak söylenebilir. Bir de bu araştırma için verilerin alındığı periyot tüm dünyada ve ülkemizde yaşanan pandemi dönemi olduğundan her sektör gibi havacılık sektörünün de durgun zamanına denk gelmiştir. Bu sebeple ileride yapılacak araştırmalarda nispeten daha normal hareketliliğin olduğu tarihlerde verilerin alınması, sonuçların daha farklı çıkabilmesine sebep olabilecektir.

Kaynakça

- Ahmadyan, Z., & Azizi, M. (2020). Structural Analysis of Transformational Leadership Relationships and Organizational Agility with the Mediating Role of Job Involvement in the Health System, *Applied Educational Leadership Journal*, 1(2): 81-96.
- Akkaya, B., & Tabak, A. (2020). The Link Between Organizational Agility and Leadership: A Research in Science Parks, *Academy of Strategic Management Journal*, 19(1): 1-17.
- Ataman, G. (2001). *İşletme Yönetimi Temel Kavramlar & Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Avcı, S. (2005, Eylül). Ulaşım Coğrafyası Açısından Türkiye'nin Ulaşım Politikaları ve Coğrafi Sonuçları. *Ulusal Coğrafya Kongresi 29-30 Eylül 2005*. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Bakırcı, M. (2012). Ulaşım Coğrafyası Açısından Türkiye'de Havayolu Ulaşımının Tarihsel Gelişimi ve Mevcut Yapısı. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (25): 340-377.
- Bass, B. M. (1985). Leadership: Good, Better, Best. *Organizational Dynamics*, 13(3): 26-40.
- Bass, B. M. (1999). Two Decades of Research and Development in Transformational Leadership. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 8(1): 9-32.
- Bass, B. M. (1990). From Transactional to Transformational Leadership: Learning to Share the Vision. *Organizational Dynamics*, 18(3): 19-31.
- Bass, B. M., & Steidlmeier, P. (1999). Ethics, Character, and Authentic Transformational Leadership Behavior. *The Leadership Quarterly*, 10(2): 181-217.
- Bolat, T., & Seymen, O. A. (2003). Örgütlerde İş Etiğinin Yerleştirilmesinde Dönüşümcü Liderlik Tarzının Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(9): 59-85.
- Bryant, S. E. (2003). The Role of Transformational and Transactional Leadership in Creating, Sharing and Exploiting Organizational Knowledge. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 9(4): 32-44.
- Burns, J. M. (1978). *Transformational Leadership Theory*. Leadership. New York, NY: Harper & Row Publishers.
- Celep, C. (2004). *Dönüşümsel Liderlik*, (4. Baskı). Ankara: Anı.
- Deniz, T. (2016). Türkiye'de Ulaşım Sektöründe Yaşanan Değişimler ve Mevcut Durum. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 21(36): 135-156.
- Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü. (2021). İstatistikler, www.dhmi.gov.tr/Sayfalar/Istatistikler.aspx [20.04.2021].
- Eren, E. (2014). *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi*. İstanbul: Beta Basın Yayın Dağıtım.
- Eren, E. (2003). *Yönetim Organizasyon, Çağdaş ve Küresel Yaklaşımlar*. İstanbul: Beta Basın Yayın Dağıtım.
- Ganguly, A., Nilchiani, R., & Farr, J. V. (2009). Evaluating Agility in Corporate Enterprises. *International Journal of Production Economics*, 118(2): 410-423.
- Gerede, E. (2006, Mayıs). Sivil Havacılık Faaliyetlerin Sınıflandırılması ve Türkiye'de Hava Taşımacılığı Faaliyetlerinin Tanımlanmasına İlişkin Sorunlar. *Kayseri VI. Havacılık Sempozyumu*, Nevşehir.
- Kanungo, R. N. (2001). Ethical Values of Transactional and Transformational Leaders. *Canadian Journal of Administrative Sciences/Revue Canadienne des Sciences de l'Administration*, 18(4): 257-265.
- Karip, E. (1998). Dönüşümcü Liderlik. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 4(4): 443-465.
- Keçeciöğlü, T. (1998), *Liderlik ve Liderler*, İstanbul: KalDer Yayınları.
- Kim, T. Y., vd. (2006). A Modeling Framework for Agile and Interoperable Virtual Enterprises. *Computers in Industry*, 57(3): 204-217.
- Kline, S. (2002). *Türk Havacılık Kronolojisi*. Havaş Havaalanları Yer Hizmetleri, İstanbul.
- Korul, V., & Küçükönel, H. (2003). Türk Sivil Havacılık Sisteminin Yapısal Analizi. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 3(1): 24-38.

- Lin, C. T., Chiu, H., & Chu, P. Y. (2006). Agility Index in the Supply Chain. *International Journal of Production Economics*, 100(2): 285-299.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., & Bommer, W. H. (1996). Transformational Leader Behaviors and Substitutes for Leadership as Determinants of Employee Satisfaction, Commitment, Trust, and Organizational Citizenship Behaviors. *Journal of Management*, 22(2): 259-298.
- Schermerhorn Jr, J. R. (2001). *Introduction to Management Version 1.2 with Wall Street Journal Handbook Set*. Wiley.
- Sekman, M., & Utku, A. (2004). *Çevik Şirketler: Kurumsal Ateleti Yenmek* (9. Baskı). İstanbul: Alfa Basın Yayın Dağıtım.
- Sevklı, M., vd. (2012). Development of a Fuzzy ANP Based SWOT Analysis for the Airline Industry in Turkey. *Expert Systems With Applications*, 39(1): 14-24.
- Shahaei, B. (2008). Paradigm of Agility, Definitions, Features and Concepts. *Tadbir Publication*, 194(1): 14-18.
- Sharifi, H., & Zhang, Z. (2001). Agile Manufacturing in Practice-Application of A Methodology. *International Journal of Operations & Production Management*, 21(5/6): 772-794.
- Sherehiy, B., Karwowski, W., & Layer, J. K. (2007). A Review of Enterprise Agility: Concepts, Frameworks, and Attributes. *International Journal of Industrial Ergonomics*, 37(5): 445-460.
- Sheridan, J. H. (1993). Agile Manufacturing: Stepping Beyond Lean Production. *Industry Week*, 242(8): 30-46.
- Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü. (2007). Faaliyet Raporu. Ankara.
- Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü. (2012). 2013-2017 Stratejik Planı. Ankara.
- Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü. (2018). 2019-2023 Stratejik Planı. Ankara.
- Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü. (2019). Faaliyet Raporu. Ankara.
- Tutar, H., vd. (2009). Dönüştürücü/Etkileşimci Liderliğin Örgütsel Adanmışlık Üzerine Etkisi: Karşılaştırmalı Bir Çalışma. *Uluslararası Davraz Kongresi, Isparta*, 24-27.
- Tümertekin, E., & Özgüç, N. (2016). *İnsan, Mekân, Kültür*. İstanbul: Çantay Yayınları.
- Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı. (2020). *Havacılık ve Uzun Uçuş Teknolojileri - Ulaşan ve Erişen Türkiye*. Ankara.
- Vokurka, R. J., & Flidner, G. (1998). The Journey Toward Agility. *Industrial Management & Data Systems*, MCB University Press. 98(4): 165-171.

SİBER GÜVENLİK VE BİLGİ GÜVENLİĞİ KONULARINDA ÇALIŞAN FARKINDALIĞI¹

Fatih Çağatay BAZ², Kadir ULUDAĞ³

GİRİŞ

Son yıllarda bilginin işlenmesi, saklanması ve aktarılması konusu tüm insanlığı ilgilendirmektedir. İnsanların eğitimden sağlığa her alanda sahip oldukları bilgileri kendileri için önemlidir. Hızla gelişen teknoloji bu bilgi yığını insanları için düzenlemekte ve muhafaza etmektedir. Ancak bu bilgi bütünü günümüzde saklanması güvenlik önlemlerine duyulan ihtiyacı artırmıştır. Bu anlamda karşımıza bilgi güvenliği beraberinde siber güvenlik kavramlarını getirmektedir.

Bilgi güvenliği ve siber güvenlik kavramları en dar kapsamda kişileri daha geniş kapsamda ise ülkeleri, devletleri ve ülke içerisindeki resmi ya da özel kurum ve kuruluşları yakından ilgilendiren bir konu haline gelmiştir. Kamu kurumları ya da özel teşebbüsler uğradıkları siber saldırılar sonucunda ciddi anlamda maddi ve manevi kayıplara uğramaktadır. Bu açıdan bakılınca kurumlar bünyesinde teşkil edilmiş olan bilgi işlem birimlerinin bu konudaki farkındalık düzeyleri ve birikimleri hem kurum açısından hem de ulusal siber güvenliğin sağlanması açısından tartışılmaz bir öneme sahiptir.

İnsan yazılım ve donanımdan oluşmuş gibi görülen bilgi sistemleri arasında en önemli bileşeni oluşturmaktadır. Organizasyonel bir problem çözme süreci içerisinde bir sonucu olan yeni bilgi sistemlerinin faaliyet alanı ve amaçları her ne olursa olsun fark etmemektedir. Yeni bilgi sistemi örgütü karşılaştığı problemlerde, problemlerin türüne göre çözüm üretme amacı içerisindedir. Bu problemler, yönetici veya çalışanların organizasyon içerisinde beklenen performans gösterilmediğini fark ettiğinde yeni fırsatların değerlendirilmesinde ortaya çıkmaktadır. Sistem geliştirme, organizasyon ile ilgili verileri elde etmek, bu verilerden elde edilen

¹ Bu çalışma, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Dr. Öğr. Üyesi Fatih Çağatay BAZ danışmanlığında, Kadir ULUDAĞ'ın tamamladığı "Üniversite Bilgi İşlem Yönetimi ve Çalışanların Siber Güvenliği Konusundaki Farkındalıkları" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, 000-0002-6398-9851, fatihcagataybaz@osmaniye.edu.tr

³ Daire Başkanı, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, 0000-0002-7359-1396, kuludag@osmaniye.edu.tr

raporlar vasıtasıyla rakipleri karşısında rekabet avantajı sağlamak, amacıyla bilgi sistemlerinden yararlanma faaliyetleri olarak tanımlanmaktadır (Demirhan, 2002). Bilgi sistemleri, bilgi teknolojilerinin gelişimine paralel olarak büyük ilerleme kaydeden işletme bilgi sistemleri beş başlık altında incelenmektedir (Lucas, 1990; Kağnıcıoğlu ve Sevim, 2005).

- Veri İşleme Sistemleri
- Ofis Otomasyon Sistemleri
- Karar Destek Sistemleri
- Yönetim Bilgi Sistemleri
- Üst Yönetim Bilgi Sistemleri

Bilgi Güvenliği

İlgili kurumun her türlü bilgilerinin korunmasını sağlamasını bilgi güvenliği oluşturmaktadır. Bununla birlikte denetimsiz her türlü girişin kontrolünün sağlanması gerekmektedir. Bilgi güvenliğinin sağlanması amacıyla sistemde risk analizlerinin yapılması gerekmektedir. Bu konuda kurum, bütünüyle idari ve teknik açıdan gerekli tedbirleri almak zorundadır. Otomasyon sisteminin önemli olmasının sebebi ise bilgilerin diğer şahıslardan korunmasını sağlamaktır. Türkiye’de ve diğer ülkelerdeki kurumlar, kendi üretmiş oldukları sistem de olsa bilgilerinin gizliliğini korumakta pek başarılı olamamıştır. Bu durum gerçekleşmesine ise en çok siber saldırılar neden olmaktadır. Özetle, bilgi kaynaklarının depolanması sırasında güvenli opsiyonların kullanılmaması, personellerin sistemdeki şifrelerinin çok kolay olması, sistemi kullanan personellerin şifrelerini ikinci kişilerle paylaşması, işten ayrılan personellerin sistemdeki hesaplarının kapatılmaması, hesaplara istenildiği zaman erişimin sağlanabilmesi, siber saldırıda bulunan kişilerin kimliklerinin tespitinin yapılamaması, kamu kurumlarındaki sistemlerde yer alan kişilerin bilgilerinin çok ayrıntılı olması, bilgilerin bazılarının depolanması bakımından çok fazla önem gösterilmemesi ve internet için güvenlik duvarlarının yetersiz kalması gibi durumlar siber saldırıların gerçekleşmesine zemin hazırlamaktadır. Ayrıca birçok kurum bilgilere erişimin sağlanması sırasında yetkilendirme açısından problem yaşamaktadır. Böylelikle sisteme erişim sağlayan kişiler önlerine çıkan tehditleri fark etmemektedir. Konu hakkındaki bir diğer problem de bilgi güvenliğinin standart altına kalmasıdır (İleri, 2016).

Günümüzde birçok kurumda bilgi kaynaklarında erişimde ve yetkilendirme konusundaki bilgi eksikliği oldukça fazladır. Yapılan araştırmalar sonucunda bilgi kaynaklarına dair tehditlerde sorumlu kişilerin tespit edilmesinde zorluk yaşanmaktadır. Bunun sebebi ise bilgi kaynaklarında güvenlik konusunun yeterince izlenememesi ve sistemlere erişimlerin standartlar kapsamında kayıt altına alınmamış olmasıdır.

Kuruluşların özel bilgilerini, başka kişilerin hukuka uygun olmayan şekilde ele geçirmesi ve uygun olmayan kullanımlardan korumak amacı olan programa bilgi koruma programı adı verilmektedir. Bilgi sisteminin korunması rakiplerle rekabet içinde olan kuruluşlar için avantaj sağlamaktadır.

Bundan dolayı kuruluşlar, bünyelerinde yer alan çalışanlara dair iş planları, davranış kuralları, talimatlar ve uygulamalar ile bilgilerini korumak amacıyla tedbir almaktadır. İşletmeler için çok önemli ve gizli bilgilere dair ulaşım kısıtlanması amacıyla yazılım programları ve sistemlerin kullanılması zorunludur.

Organizasyonlar kullandıkları bilgileri ya da kullanmaya hazırladıkları bilgileri koruyamadığı takdirde rekabet ortamında avantajını kaybedebilmektedir. Aynı zamanda bilgi yönetim faaliyetleri de zarar görmektedir. Bilgileri korumayı başaramayan kuruluşlar, elde ettikleri bilgileri o an için verimli şekilde kullanmış olsalar da kullandıkları bilgiler başkalarının eline geçtiğinde rekabet ortamında avantajlarını kaybedebilmektedirler. Bu sorunun giderilmesinde TS ISO EN 27001 Bilgi Güvenliği Yönetim Sistemi kullanılarak bilgilerin korunması sağlanabilmektedir (Bingöl, 2010).

Bilgi günümüz şartlarında organizasyonlar için mali kıymetler kadar önem taşımaktadır. Küreselleşen dünya ile bilişim sektörünün gittikçe artan gücüyle aynı doğrultuda bilgiler de artmakta ve çeşitlenmektedir. Bu noktada da bilgi güvenliği konusu ortaya çıkmaktadır.

Günümüzde hastane veya diğer kuruluşlarda bilgilerin saklanması ve depolanması ve başka kişilerle paylaşılmaması oldukça önem taşımaktadır. Kurumlarda kullanılan bilgisayar sistemlerini genelde sistemi kuran kişiler yönetmektedir. Bu sayede bilgilerin çalınması daha kolay bir hal almıştır. Bu sorunun ortadan kalkması için teknolojik anlamda güvenlik bariyerlerinin oluşturularak bilgilerin güvenliğinin sağlanması gerekmektedir (İleri, 2016).

Bilgi Güvenliğinin Önemi

Bilgilerin amaçları dışında kullanılmasının engellenmesi için bilgileri meydana getiren kişilerin emeklerine sahip çıkılması adına bilginin korunması gerekmektedir. İşletmeler ellerinde bulunan değerli bilgiler sayesinde rekabet ortamında avantajlar sağlamaktadır. Konu hakkında emek hırsızlığının engellenmesi için birçok yasal mevzuat çıkarılmıştır (Canbek ve Sağıroğlu, 2006). Her kuruluşun varlığını devam ettirebilmesi açısından bilgi güvenliği önemli bir etkidir. Kuruluşların sahip oldukları bütün bilgilerin korunmasını sağlamak etkili bir bilgi güvenliği uygulaması gerekmektedir (Eminağaoğlu ve Gökşen, 2009). Bu sayede kuruluşun içinde bulunduğu sektördeki önemi artmakta ve amaçlarına ulaşması sağlanmış olmaktadır (Öztemiz ve Yılmaz, 2013).

Bilgi Güvenliğini Sağlama Araçları

Bilgi güvenliğinin sağlanmasında alınan fiziksel açıdan güvenli oda ya da yapı gibi önlemlerin alınmasıdır. Tek kullanılan şifreler, akıllı kart uygulamaları gibi araçlar, kullanıcı doğrulaması yöntemleri içinde yer almaktadır. Şifreleme ise, güvenli olmayan ağlar üzerinde bulunan veriler için şifreleme işlemini gerçekleştiren donanımların kullanılmasıdır. Yönetimsel önlemler, güvenlik politikalarının uygulanmasıdır. Bunların içinde kurumsal, konuya dair özel ve sisteme dair özel güvenlik politikalarıdır. Standart prosedürler ise, konfigürasyon yönetimi, yedekleme yapılması ve yedeklenen bilgilerin muhafaza edilmesi, olay müdahale, iş devamlılığı ve felaket prosedürleridir. Bilgi güvenliğinin temin edilmesinde ise, e-imza, anti-virüs sistemleri, güvenlik duvarlarının oluşturulması ve erişim denetimi gibi uygulamalar yer almaktadır (Öztemiz ve Yılmaz, 2013).

Bilgi Güvenliğini Etkileyen Unsurlar

Bilgi güvenliğinin sağlanması konusunda, bilgi sahibi ve sistemi yöneten kişiler sorumluluk sahibidir. Bilgi güvenliğini etkileyen unsurlar ve tanımları aşağıdaki gibi sıralanmaktadır.

İnsan Faktörü: Kurum ve örgütlerde bilginin güvenliğinin sağlanmasında insanlar büyük rol oynamaktadır. Bilgi güvenliğinde çalışan bireylerin şifrelerini kolay seçmeleri veya şifrelerini ikinci kişilerle paylaşmaları en büyük sorunları oluşturmaktadır. Ayrıca denetleyen uzmanların yaptığı hatalar da bilgi güvenliğinin etkileyen insan faktörlerini ifade etmektedir (İleri, 2016).

Bütün örgütlerde çalışan bireylerin bilgi güvenliğinin sağlanmasındaki etkisi çok büyüktür. İnsan, bilgi güvenliğini tasarlamakta, uygulamakta ve yönetmektedir. Bilgi güvenliğinin temel taşı insan faktörü oluşturmaktadır. Bununla birlikte insan faktörü, sistemlerde büyük açıklıkların oluşmasına neden olabilmektedir. Teknolojik alt yapılarda insana dair eylemlerin birçoğu yönetilemediği gibi, kontrol edilemez ve ölçülemez durumdadır. Bu sebepten dolayı sistemde açıklar meydana gelebilmekte, süreçlerin sağlıklı işleminde sorun çıkmaktadır. Kullanıcıların hatalarından dolayı sorunlar anlaşılmadığı gibi giderilememektedir (Yıldız, 2009).

İç Tehditler: Organizasyon içinde bulunan personelin bilinçli ya da bilinçsiz oluşturduğu tehditlerdir. Bu tehditler bilgi güvenliği konusunda ilk sırada yer almaktadır. Bilinçli tehditler iki ayrı şekilde incelenebilmektedir. Birincisi, organizasyon içinde bulunan art niyetli bireylerin kendisine sağlanan erişim haklarını kötü amaçla kullanmasıdır. Veri tabanı yöneticilerinin çıkar amaçları doğrultusunda başka kuruluşlara aktarması bu duruma örnek olarak verilebilir. İkincisi ise, personellerin başka birilerine ait erişim bilgilerini elde ederek erişme hakkına sahip olmadığı bilgilere erişmesi kötü amaçlı yapılan eylemleri kapsamaktadır. Veri tabanı yöneticisi olmadığı halde, erişim bilgilerini elde edip verilere ulaşım sağlanması da bu duruma verilebilecek örneklerdendir (<https://kron.com.tr>).

Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) CSI'nın yaptığı bir araştırmaya bazı finansal şirketler, kamu ve eğitim kurumları ve sağlık işletmelerinin bilgi teknolojileri ve güvenliği profesyonelleri katılmış, anket sonucunda ise 2008 yılı içerisinde katılımcıların yaklaşık %44'ünün iç suistimal yaşadığı belirlenmiştir. Bu oran %50 oranındaki virüs tehdidinden sonra ikinci sırada yerini almıştır. Bu tarz suistimallerinin tespiti oldukça zordur (sis.pitt.edu, 2022).

Price Water House Coopers'ın yapmış olduğu araştırmada ise 7000'den fazla güvenlik uzmanı katılmış ve araştırma sonucunda tehlikelerin en büyüğünün kurumdaki eski çalışanların ve çalışmaya devam eden bireylerin oluşturulduğu tespit edilmiştir (Yıldız, 2009).

İç tehditleri oluşturan önemli bir kesimin uygulama seviyesinde görülmesinin sebebi ise şirketteki personellerin birçoğunun bilişim konusunda yeterli düzeyde teknik bilgiye sahip olmayan kişiler tarafından oluşturulmasıdır. Yaklaşık 204 kuruluşun bilişim çalışanları üzerinde yapılan bir araştırmaya göre iç tehdit sorunlarının %14'ü kimlik hırsızlığından, %23'ü çalışanların bilinçli olarak zarar vermesinden, %63'ü ise ihmalden kaynaklı olduğu sonucuna varılmıştır (<https://kron.com.tr>). Tehditlerin hedefleri arasında; yazılım, donanım, veri ve verileri depolama, bilgilerin aktarıldığı ortamlar yer almaktadır.

Kişisel Gizlilik: Bir bireyin veya gruptaki üyelerin kendilerine ait bilgilerin paylaşılmasında, kişilerin onayları doğrultusunda gerçekleştirilmesi kişisel gizlilik kavramını oluşturmaktadır. Kişisel gizliliğin iki farklı şekilde uygulaması mevcuttur. Birincisi; kişilere ait verilerin bilgi sistemlerinde yer aldığı süreçte, dışardan gelecek tüm tehlikelere karşı korunmasının sağlanmasıdır. İkincisinde ise ihtiyaç duyulması halinde kişisel verilerin başka sistemlerle paylaşılmasında uygulanan güvenlik önlemlerini ifade etmektedir (<https://www.kvkk.gov.tr>).

Bilgi Güvenliği, Tehditler ve Çözüm Yolları

Bilgilerin güvenliğine yönelik farklı nedenlerden ötürü oluşan tehditler, kurum veya kuruluşların maddi ve manevi açıdan zarar görmesine sebep olan tüm tehditleri içermektedir (Fung, Farn ve Lin, 2003).

Küreselleşen dünyada organizasyonların daha kolay bir şekilde uluslararası haberleşmelerini sağlamaları, ticaret uygulamaları, akıllı telefonların yaygınlaşması ve benzer durumlar bilgilerin güvenliği açısından tehdit unsurları içermektedir (Acılar, 2009). Bilgilerin güvenliğinin sistemler aracılığıyla sağlanması normal şartlarda gerçekleşen tehlikelerin çözülebilmesiyle ilgilidir (Laybats ve Tredinnick, 2016).

Organizasyonların iç ve dış tehditlere karşı kendilerini koruyabilmeleri amacıyla bilgi güvenliği standartlarını etkili ve verimli şekilde kullanmaları gerekmektedir (Baykara vd., 2013).

Kurum ve kuruluşlarda özellikle iç tehditler büyük ölçüde önemlidir. İç tehditler, kurum veya kuruluş bünyesinde çalışan bireylerden izinli veya izinsiz

şekilde sisteme girerek güvenlik açığının oluşmasını sağlayan kişiler tarafından gerçekleştirilmektedir. Kasıtlı şekilde sistemde zarar verilmesi önemli bir durumdur (Baykara vd., 2013).

Organizasyonların mevcut bilgi teknolojilerinin düzeyini arttırmasıyla bu alanda oluşacak herhangi bir tehlikeden fazla etkilenmesi söz konusu olmayacaktır (Acılar, 2009).

Bilgi güvenliğine dair tehlikeler, kurum ya da kuruluş bünyesinde bulunan alanlardan, devam eden iş süreçleri gibi birçok alandan gelme ihtimali bulunmaktadır (Fung, Farn ve Lin, 2003).

Bilgi güvenliğine yönelik tehditlerin sınıflandırması aşağıdaki gibi yapılabilmektedir:

- İnsan kaynaklı tehdit unsurları,
- Fiziki koşullara bağlı tehdit unsurları,
- Teknolojik alt yapı temelli tehdit unsurları,
- Korunmanın yeterli düzeyde olmamasından kaynaklanan tehdit unsurları (Tekerek, 2008).

Güvenliğin sağlanmasına dair gerçekleştirilen güvenlik araçları, genellikle sistemde etkili olacak saldırılar düşünülerek gerçekleştirilmektedir. Bunun sebebi ise bilgisayar sisteminde yapılacak saldırılardan önce bulunan açıkların, saldırgan kişilerin sisteme zarar vermesine fırsat verilmeden ortadan kaldırılabilesidir. Bu sayede sistemde yer alan açıklar daha önceden tespit edilerek giderilmekte ve güvenlik sağlanmaktadır (Baykara vd., 2013).

İnsan bilgi güvenliğinin sağlanmasına en büyük etkendir. Bununla birlikte sistem üzerindeki en büyük açıklar insanlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu sebeple art niyetli insanlar, insanların zayıf yönlerinden faydalanarak sistemleri zarara uğratabilmektedir. Bazı durumlarda tüm önlemlerin alınmasına rağmen güvenlik sağlanamamaktadır. Bu sebeple konu hakkında insanların eğitilmesi gerekmektedir (Vural ve Sağıroğlu, 2008). Kurum bünyesinde çalışan bireylerin güvenlik bakımından dikkatlerini daha da arttırması gerekmektedir. Aynı zamanda bilgi ve bilinç seviyelerini arttırmaya dair eğitim programlarının yapılması gerekmektedir (Eminağaoğlu ve Gökşen, 2009).

İnsanlardan kaynaklanan açıkların hepsinin kaldırılması pek mümkün olmamakla birlikte konuya dair kaliteli ve verimli eğitim programları düzenlenerek bu sorun biraz da olsa giderilebilmektedir. Eğitimler sayesinde kurum veya kuruluşlarda yer alan kişilere karşı sorumluluk yüklenmeye teşvikte bulunacaktır. Bu sayede herkes kendi görevini gerçekleştirirken sistemde herhangi bir güvenli ihlali gibi durumların oluşması ihtimali ile daha az şekilde karşılaşılacaktır. Yapılan eğitimlerde asıl amaç, bilginin hangi yollarla korunacağını öğretilmesi ve neden bilginin korunması gerektiğinin anlatılmasıdır (Vural ve Sağıroğlu, 2008). Aynı zamanda kurum ve

kuruluşlarda bilginin güvenliğine yönelik yasal cezaların net bir şekilde yazıldığı güvenliğe yönelik sözleşmelerin çalışanlara kabul ettirilmesi gerekmektedir (Eminağaoğlu ve Gökşen, 2009).

Bilgi Güvenliği Standartları

Bir işletme, organizasyondaki genel varlıkları korumak amacıyla tasarladığı genel güvenlik politikasını tanımlayan güvenli süreci kapsamında, bilgi varlıklarının gerekli düzeyde korunmasına yönelik, bilgi güvenliğinin yönetilmeden önce kendine ait güvenlik kurallarını benimseyebilmektedir. Bununla birlikte bilgi güvenliğine dair kontrol araçlarını bir yerde toplayabildiği, güvenlik standartlarından herhangi birini tercih ederek sertifika temin edebildiği gibi karışık bir taktik de uygulayabilmektedir (Upfold ve Sewry, 2005).

Bilgi güvenliği konusu devamlı geliştirilmesi gerekmekte ve standart seviyenin altına düşürülmemesi gerekmektedir. Bundan dolayı kaynaklar doğru yapılandırılmalı ve güvenliğin sağlanmasına daha fazla dikkat edilmesi gerekmektedir. Ayrıca konu hakkında gerekli yasal düzenlemeler sağlanmalıdır. Bilgi güvenliği konusundaki en temel zorluklar arasındaki sıralamada ilk sırada, büyük oranlarda uyumsal çalışmanın gerektirdiği bilgi teknolojileri sistemlerinin büyük ve geniş alanlarda kullanılmak istenmesi yer almaktadır. Teknolojinin devamlı ve hızlı şekilde değişmesiyle birlikte bilgisayara bağlı teknolojiler sürekli sanal tehditlere maruz kalmaktadır. Bu durum aynı zamanda teknolojik sistemlerin çok hızlı ve sürekli tehdit almasına neden olmaktadır. Organizasyonlarda gittikçe düşük maliyetli fakat yüksek verimli sistemlere karşı ihtiyaç oranı artmaktadır. Bilgi güvenliği kapsamında kullanılan yasal ve düzenleyici nitelikteki zorunluluklar da yükümlülükleri arttırmaktadır. Konu ile ilgili olarak kurum veya kuruluşlarının almakta olduğu teknik tedbirlerin, kabiliyet ve uzmanlık bakımında bilgi güvenliğinin temin edilmesinde oldukça yetersiz olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bilgi güvenliğini sağlama konusu sadece teknik tedbirlerden ibaret olmayıp, idari tedbirlerin alınmasını, bir takım ulusal ve uluslararası standartlara uyulmasını da gerektiren bir süreçtir (Tekerek, 2008).

Kurumlar konu hakkında yaşadığı zorluklardan dolayı herkesin uzman olduğu alana yönelik güvenliği sağlamaya yönelik önlemleri kapsayan standartları oluşturmuş ve uygulamaya geçirmiştir.

Bilgi İşlem Çalışanları

Gelişen dünyanın vazgeçilmez bir parçası haline gelen bilgisayarlar, dünyadaki tüm insanların aynı anda iletişim kurabildiği, günlük yaşantımızın her alanında bulunan vazgeçilmez teknolojik parçalardan biri haline gelmiştir.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'in, yaptığı Hane Halkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırmasında 2013 verileri incelendiğinde 2013'ün başlarında 16-74 yaş grubu aralığındaki bireylerin bilgisayar ve internet kullanma oranının yaklaşık olarak %48,9 olduğu tespit edilmiştir. Türkiye'deki bireylerin bilgisayar kullanımına

başlama yaşı ortalama 8-9 yaşlarındadır (Türkiye Bilişim Derneği Değerlendirme Raporu, 2010).

Şener (2006) yönetim düzeyinde hizmet veren 90 kişiye yönelik yapmış olduğu bir anket çalışmasında, bilişim teknolojilerinin kullanım oranının yönetici kesiminde yaklaşık %96, muhasebe ve personel kesiminde ise yaklaşık olarak %86 oranında olduğu tespit etmiştir. Ayrıca üretimde %40, AR-GE için ise %36 oranında bilişim teknolojilerinin kullanıldığı bu oranın organizasyonların koordinasyon işlevindekiler için %90 olduğu belirlenmiştir (Şener, 2006).

İşletmelerin birçok departmanındaki faaliyetlerin çoğu bilgi teknolojilerine dayanmaktadır. Bu sebeple bilişim teknolojilerinin devamlılığı birçok firma açısından oldukça önemlidir (Çalışır vd., 2011).

Günümüzde bilişim teknolojileri birçok iş alanına egemen olmakta ve bundan dolayı geçmiş yıllara oranla iş ortamı daha zorlaşmaktadır. Her alanda bilişim teknolojilerinin kullanılmasının artmasıyla bu alana yönelik uzman ihtiyaçları her gün biraz daha artmaktadır.

21. yüzyıl itibariyle ülkelerin kalkınması ve uygar bir toplum olması yönünde nitelikli insan gücüne sahip olması büyük önem taşımaktadır (Menteş, 2014).

Teknolojideki gelişmelere karşı harcanan çabaların, teknolojiyi kullanabilen ve yönetebilen insanların da üzerinde durulması gerekmektedir (Yazıcıoğlu, 2010). Toplumun ve bireylerin refah artışı için en önemli faktörlerden biri teknolojiyi üretebilen ve kullanabilen nitelikli emektir (Aydın, 2012).

Kişilerin zihinsel kapasitelerini kullanarak faydalı ürün ve hizmet üretmesine yönlendirilmesi, bilgi üreten insanlara karşı yatırım yapılmasını gerekli kılmıştır (Bayrakkök, 2006). Bu nedenle günümüz şartlarında birçok alanda bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesinde Bilgi Teknolojileri çalışanları önemli bir etkindir (<http://bilgisayar.kocaeli.edu.tr/hakkimizda.php>).

Bilgi teknolojileri çalışanı kavramının kavramsal açısından net bir sınırı olmamakla birlikte literatürde bazı tanımları yer almaktadır. En genel anlamda bilgi teknolojileri çalışanı ve uzmanları, bilgi sistemlerindeki çözümleri geliştiren, test eden ve bu konu üzerinde doğrudan çalışan kişiler olarak tanımlanmaktadır. (Öztürk, 2014).

Ghazzawi ise bilgi teknolojileri personelinin teknik servis ve desteğe katılan, bilgi teknolojisinin geliştirilmesine yardımcı olan, bilgi teknolojilerinde çözümleri uygulayan, bilgi teknolojilerinin alt yapısında ve bilgi teknolojileriyle ilgili alanlarda çalışanlar olarak tanımlamaktadır (Ghazzawi, 2008).

Literatür incelendiğinde ise bilgi teknolojileri çalışanlarının görev tanımlarının yapıldığı görülmektedir. Fakat bilgi teknolojileri çalışanlarının yapmış olduğu görevler net bir şekilde belirlenmemiştir. Literatürde bilgi işlem çalışanlarının bazı unvanları yer almaktadır. Bu unvanlar aşağıda verilmiştir:

Teknisyen: Kurum veya şirketlerde kullanılan bilgisayar ve teknolojik aletlerin arızalanmaları halinde tamirlerini yapan, gerektiği taktirde dışarıda yapılmasını sağlayan kişi olarak tanımlanmaktadır. Teknisyenin yaptığı görevler ise aşağıda maddeler halinde verilmiştir (<http://hastanebilgiislem.blogspot.com.tr>):

- Sistemleri kullanan kullanıcıların donanımına dair sorunlarının tespit edilerek çözülmesini sağlamak.
- Gereken durumlarda haberleşme sistemleri ile ilgili bakım, kontrol ve arıza gibi durumları gidermek ya da dışarıdaki firmaların yapmasını sağlamak.
- Kurum ya da şirket bünyesinde kullanılan bilgisayar ya da teknolojik aletlerin güncelleştirmelerini gerçekleştirmek.
- Teknoloji konusunda yeni ihtiyaçların belirlenerek üstlerine rapor vermektir.

Programcı: Birçok konuda ve birçok bilgiyi bilgisayar ortamında hızlı ve sistemli bir şekilde çözümlenmesi ve değerlendirilmesi için program yazan kişilere verilen unvanlardır. Bilgisayar programcıları birçok bilgisayar programlama dilini bildiği gibi bu programlama dillerini kullanarak birtakım yazılımlar da yazabilmektedirler. Sistem analistlerinin vermiş olduğu formları, bilgisayarın kullanım diline göre kodlamaktadırlar. Programcıların görevleri ise aşağıda verilmiştir (<https://kariyer.net>):

- İhtiyaç duyulan yazılımları tasarlayarak, güncelleme ve bakımını gerçekleştirmek.
- Kuruluş için önemli görülen hususları gözden geçirerek yazılımsal öncelikleri belirlemek.
- Yazılım için tasarım aşamasında oluşturulan iş akış şemalarını yazılım diline dönüştürmek.
- Geliştirilen yazılımları test ederek kodlarda bulunan hataları raporlamak, düzeltmek ve yazılım ile ilgili kullanım kılavuzları hazırlamak.

Yazılım Mühendisi: Yazılım mühendisliği yazılım geliştirmeye dair her konu ile ilgilenen bir bilim dalıdır. Tanım olarak yazılım mühendisliği, her alanda kullanımda olan bilgisayar sistemlerindeki yazılım tasarımlarını gerçekleştiren ve yazılımları sisteme entegre edip uygulamasını yapan kişiler olarak tanımlanmaktadır. Görevleri ise aşağıda maddeler halinde verilmiştir (<https://kariyer.net>):

- Hazırlanması gereken yazılım ile ilgili müşteriyle iletişim sağlamak.
- Müşterilerden alınan bilgiler kapsamında analizleri yapmak.
- Tasarımları yapmak.
- Programları yazmak, yazılan programları test etmek herhangi bir eksiklik durumunda giderilmesini sağlamak.
- Yazılımı çalışır bir hale getirdikten sonra gereken durumlarda kullanma kılavuzunu hazırlayarak kullanıcıların eğitilmesine yardımcı olmaktır.

Sistem Analisti: Farklı sınıflardaki yazılımları inceleyerek, yazılımların bir arada sorunsuz bir halde nasıl çalışacağını hesaplayan kişiler olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca sistem analistleri, bilgi işlem sistemlerinin tasarımını yapıp, ihtiyaç doğrultusunda çözümler sunan kişilerdir. Sistem analistlerin yapmış olduğu görevler aşağıda maddeler halinde verilmiştir (<https://kariyer.net>):

- Bilgi işlem sistemlerinde yapılan değişikliklerin analizlerini yapmak, sonuçlarını rapor haline getirmek.
- Bu tarz sistemlerin tasarımlarını gerçekleştirmek, edinilen teknik bilgiyi uygulamaya dönüştürmek.
- Çalışan sistemleri kontrol etmek ve meydana gelen sorunları çözmek.
- Sistemi oluşturan unsurların ve değişkenlerin sistem üzerinde yaratmış olduğu etkileri inceleyerek alternatif çözümler üretmek.

Sistem / Ağ Yöneticisi: Sistem yöneticisi bir kurumdaki ihtiyaçların analizini yaparak bilgisayar tasarlayan, kuran, geliştiren, devamlılığını ve güvenliğini sağlayan iş olarak tanımlanmaktadır (<http://btegitimleri.itu.edu.tr>). Sistem yöneticileri, aynı zamanda çalışmakta olduğu kurumun sistem alt yapısını gözden geçirerek uygun ve kaliteli bir sistemin kurulmasından da sorumlu kişilerdir (<https://www.isinolsa.com>). Sistem yöneticilerinin görevleri aşağıda maddeler halinde verilmiştir:

- Kurumlarda sistem ve iletişim alt yapılarını kurarak geliştirmek ve kurumların ihtiyaçları doğrultusunda analizleri yapmak.
- Analizlerin sonucunda sistemlerin mimari tasarımlarını oluşturmak.
- Mimariyi meydana getiren, donanım ve yazılımları belirleyerek kurulumunu gerçekleştirmek.
- Sistem mimarisini meydana getiren unsurların devamlı ve güvenli olacak şekilde çalışmasını sağlamak.
- Oluşabilecek ya da oluşan sorunların hızlı bir şekilde çözümlenmesini sağlamak.
- Bilişim teknolojileri sistemlerine ait işlemleri gerçekleştirmek.
- Servis Seviye Anlaşmalarına uymak.
- İşletim sistemlerinde meydana gelen sorunları çözmek.
- Durumları raporlayarak iyileştirmeye yönelik önerilerde bulunmaktır.

Ağ yöneticileri ise kurum veya kuruluşlardaki bilgisayar ağları, anahtarlama cihazları ve yönlendiricilerin yapılandırma ve yönetimini sağlamakta ve korumaktadır (<http://technet.microsoft.com/tr>). Ağ, bilişim teknolojileri hizmetlerinde bütün değişikliklerin ve kesintilerinin merkezi olduğundan dolayı, yüksek organizasyon özelliği bulunmaktadır. Bu sebeple ağ yöneticilerinin, risklerin önlenmesi adına önerilerde bulunması gerekmektedir. Ağ yöneticisinin görevleri aşağıda maddeler halinde verilmiştir (<http://technet.microsoft.com/tr>):

- Ağ güvenliğinin yönetimini sağlamak.
- Ağlarla ilgili uygulamalar ve başka yazılımların yüklemesini gerçekleştirmek.
- Yazılım güncelleştirmelerinde dağıtımını sağlamak.
- Olağan yedeklemeleri yapmak.
- Ağdaki günlük faaliyetleri izlemek.
- Veri iletişim alt yapısına destek vermek.
- Ağ aygıtlarının yapılandırmasını sağlayarak, sorun olması halinde sorunları gidermek.
- Servis Seviyesi Anlaşmalarının uygunluğunu sağlamaktır.

Veri tabanı Yöneticisi / Uzmanı: Veri tabanı sistemleri günümüz şartlarında birçok alanda kullanılan bilgisayarların veri alt yapısını meydana getirmektedir. Veri tabanı fiziksel açıdan bilgileri tutmakta ve mantıksal bir hiyerarşisi bulunmaktadır. Veri tabanı sistemlerinin kurulmasının sağlanması, konfigürasyonun yapılması, tasarımlarının gerçekleştirilmesi ve bunların güvenliğinin sağlanması oldukça karışık bir durumdur. Bu karışık durumun çözülmesi veri tabanlarındaki sistemlerin alt parçaları oluşturularak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte ise veri tabanı yöneticiliği ve veri tabanı programcılığı meslekleri ortaya çıkmıştır. Veri tabanı yöneticiliği yapan kişiler veri tabanı sistemlerinin kurulmasını gerçekleştirmekte, konfigürasyonunu yapmakta ve güvenliğini sağlamaktadır. Veri tabanı programcılığı yapan kişiler ise, veri tabanının mantıksal açıdan tasarımını gerçekleştirmekle ve sorgulanmasıyla sorumlu olmaktadır (<http://btegitimleri.itu.edu.tr>). Veri tabanı yöneticisinin birçok tanımı bulunmaktadır. Genel olarak tanımlandığında ise uzmanlaştığı veri tabanı teknolojisini kullanarak kurum veya kuruluşlarda veri tabanı ürünlerinin yönetimini sağlayan kişilerdir (<http://www.cozumpark.com>). Veri tabanı yöneticileri kurumlarda, yapılandırma, yükseltme, yönetim sağlama, izleme, bakım ve veri tabanlarının güvenliğiyle ilgilenmektedir (<https://en.wikipedia.org>). Görevleri ise aşağıda maddeler halinde verilmiştir:

- Kurum veya kuruluşlarda veri tabanı tasarımlarını gerçekleştirerek bakım ve denetlemelerini sağlamak.
- Veri tabanı standartlarını saptayarak, bu standartlara uyulmasını sağlamak.
- Yeni ya da değiştirilen sistemlerde bilgi ihtiyaçlarının incelemelerini yaparak veri tabanı spesifikasyonlarının geliştirilmesini sağlamak.
- İlgililere bilgi organizasyonu, erişim ve denetim kavramlarının tanımlarını yapmak ve bildirmek.
- Veri tabanı yapısının bakımı için gerekli spesifikasyonların geliştirilmesini sağlamaktır (<http://btegitimleri.itu.edu.tr>).

Web Tasarımcısı/Geliştiricisi: Web tasarımcısı, web sitesinde görülen grafik ara yüzünde bulunan menü ve erişim yapılarının kullanıcı dostu olması ve görsellik

açısından sanatsal tasarımı ortaya çıkarmasının yanı sıra html, javascript, css ve bir takım programlama dillerini kullanarak yazılımsal olarak tasarımıyla da ilgilenir(<https://blog.turhost.com>).

BT Yöneticisi: Bilgi teknolojisi yöneticisi, bir kurumun sistem ve ağ kaynaklarının çalışmasından genel olarak sorumlu olan ve yöneten kişidir (<https://eniymeslekler.com>). Görevleri aşağıda maddeler halinde verilmiştir:

- Bilgi teknolojisi sistemlerinde uygulamaların ve destek dağıtımlarının düzenlenmesini sağlamak.
- İşletmelerde gelir ve kar imajlarını izleyerek bu oranları korumak.
- Servis Seviye Anlaşmalarını izleyerek anlaşmalara uyum sağlamak.
- Bilgi teknolojisi uzmanlarının yönetimini sağlamak ve onları motive etmek.
- Müşteri projelerinde gerekli sonuçların, kalite ve müşteri tecrübe kriterlerini karşılayabilecek şekilde teslim etmek.
- İşletme konularının etkilerini değerlendirerek, çözüm yolları bulmak.
- Kabul edilebilecek kullanım politikaları hazırlayarak, destekte ve teşvikte bulunmak.
- Üst yönetimlere raporlar hazırlamak, sunmak ve önerilerde bulunmaktır.

Siber Güvenlik

Dünya'daki herkes için zorunlu olan siber güvenliğe birçok alanda ihtiyaç duyulmaktadır. Siber güvenlik, bilgi teknolojilerine dair bütün alanları kapsamaktadır (Güngör, 2015). Siber tehditler ile siber güvenliğe ihtiyaç duyulmuştur. Siber tehditler toplamda beş gruba ayrılmaktadır.

1. Hizmetin engellenmesine yönelik saldırılar (DoS – Denial of Service ya da DDoS – Distributed Denial of Service),
2. Kötü niyetli yazılımlar,
3. Yemleme (phishing),
4. İstem dışındaki e-postalar (spam),
5. Şebeke trafiğini dinleme (sniffing ve monitoring) şeklindedir (Ünver, Canbay ve Mirzaoğlu, 2009).

Siber Güvenlik Altyapısı: Ağ güvenliğinin sağlanmasında siber güvenlik alt yapısının önemi oldukça büyüktür. Siber güvenlik için gereken alt yapının gerçekleştirilmesi önemli faktörlerden biridir. Fakat kişilerin etkin rol oynamalarına rağmen alt yapıda yetersizliğin olması sebebiyle olumsuz olaylarla karşılaşmak mümkündür. Siber güvenliğin alt yapısının kurulmasında dikkat edilmesi gerek birkaç unsur yer almaktadır. Bu unsurlar gerekli olduğu halde güvenliğin sağlanması amacıyla iyi bir şekilde analizlerinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir (Göçoğlu ve Aydın, 2019). Siber güvenliğin alt yapısını oluşturan unsurlar arasında; üst

yönetimlerin desteği, gereksinimlerin belirlenmesi, siber güvenlik alt yapısında çalışacak personeller, güvenliğin uygulanması ve gerçekleştirilmesi, siber güvenliğe dair bilgilerin temin edilip değerlendirilmesi yer almaktadır.

Üst Yönetim Desteği: Siber güvenliğin merkezinde yer alan yöneticiler, siber güvenlik alt yapısının daha etkin ve verimli şekillerde meydana çıkmasında ve sürdürülmesinde önemli faktörlerden biridir. Siber güvenlik operasyon merkezinin kurulmasının istenmesi amacıyla maddi ve manevi desteklerde bulunulması ve belli bir oranda bütçenin oluşturulması gerekmektedir (Erçağlar, 2017).

Yöneticilerin operasyon merkezine destek sağlayabilmesi için öncelikle bu alanda çalışacak olan yöneticilere siber güvenliğin tam olarak ne anlama geldiğini, neleri kapsadığını, ne derecede önemli olduğunu, kurum veya kuruluşların bu alt yapıyı oluşturmalarındaki amaçlarının neler olduğuna dair bilgilendirilmesi ve konu hakkında bilinçlenmesi sağlanmalıdır. Siber güvenliliğin hangi aşamalardan başlaması gerektiği ne kadar süreç içerisinde ne kadar bir ilerleme kaydedeceği ve tasarımlarının nasıl gerçekleştirileceğine dair konuların yönetim birimine açık ve eksiksiz bir şekilde aktarımı yapılmalıdır (Güngör, 2015).

Siber güvenliğe dair bir alt yapının oluşturulması ciddi boyutlarda maliyet gerektiren bir durumdur. Dolayısıyla bu konuda bütçe önemli bir etkidir. Bununla birlikte uygulanması gereken adımlar için belli bir süreç gereklidir. Bu sebeple siber güvenlik yöneticilerin, siber güvenlik alt yapılarının oluşturulmasındaki rolü oldukça önemlidir (Ercan, 2015).

İhtiyaçların Belirlenmesi: Siber güvenlik alt yapısını oluşturulma sırasında bir operasyon merkezinin oluşturulmasına karar verilmesiyle birlikte kurum içinde bazı analizlerin yapılması gerekmektedir. Analizlerin gerçekleştirilmesi sırasında bazı durumlara dikkat edilmesi önerilmektedir. Bunlar (Çakır ve Yaşar, 2015):

- Kurum veya kuruluşa dair bilgilerin ve belgelerin belirlenmesi,
- Kurum veya kuruluşun sahip olduğu varlıkların tespit edilmesi,
- Kurum veya kuruluşların sahip oldukları varlıklara dair gelebilecek tehditlerin hangilerinin önlenmesi gerektiğinin tespit edilmesi,
- Olası kayıp durumlarında nasıl sonuçların ortaya çıkacağıın hesaplanması,
- Gelecekte oluşabilecek tehditlerin önlenmesi veya zararlarının en aza indirilmesi için hangi uygulamaların gerçekleştirilmesi gerektiğinin tespit edilmesidir.

Yukarıda verilen adımlar doğrultusunda kurum veya kuruluşlara ait ihtiyaçların belirlenerek, bu ihtiyaçların eksi yönleri tespit edilip, bu eksilerden meydana gelebilecek tehditler belirlenmektedir. Sonuçta, kurum ya da kuruluşlara dair oluşabilecek tehditlerin tespiti gerçekleştirilmekte ve bu kapsamda şu sonuçlara ulaşılmaktadır (Keskin, 2010):

- Ortaya çıkabilecek risklerin engellenmesi amacıyla sistemlerin izlenmesi,
- Sistemlerin zayıf noktalarının tespit edilmesi,
- Sistemlerdeki kayıtların toplanarak, kayıtların algılanabilmesi için gerekli plan ve cihazların belirlenmesidir.

Bu kısımda kurumsal bilgilerin güvenliği ön plana çıkmaktadır. Kurumsal bilgi güvenliği, kurumların sahip oldukları bilgi birikimlerinin tespitinin gerçekleştirilmesi ve açıklık ve eksikliklerin belirlenerek oluşabilecek herhangi bir tehditten korunma için analizlerin yapılması ve tedbirlerin alınması şeklinde tanımlanabilmektedir (Gülmüş, 2010). Teknolojilerin gelişmesiyle birlikte yeni saldırı türleri ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple kurum veya kuruluşların yeni çıkan saldırılara yönelik sistemleri kullanması için yeni varlıklara sahip olması gerekecektir. Dolayısıyla bu adımların belli zaman aralıklarında tekrar edilmesini ve güncellenmesini gerektirecektir (Aslay, 2017).

Siber Güvenlik Altyapısı için İstihdam Edilecek Personel: Ağ güvenliği alt yapısında çalışacak olan bireyler için belli kriterler bulunmaktadır. Bu kriterler arasında; bilgi ve ağ güvenliği alanında tecrübeli olmak, iki yıl ya da daha fazla bilgi işlem becerilerine sahip olmak, konuya dair gerekli eğitimlerin alınmış olması, uluslararası alanda geçerli olan uzmanlar tarafından verilmiş sertifikaya sahip olunması yer almaktadır. Bu meslek grubunda çalışacak olan kişilerin ağ güvenliği alanındaki kişiler gibi nitelikli olması gerekmektedir. Aynı zamanda alanda çalışacak olan kişilerin kuruma alınmadan önce uygulama içerikli bazı sınav ve mülakatların yapılması farklı yöntemler kullanılarak personelin bu aşamaları geçmesi gerekmektedir (Erçağlar, 2017).

Ağ güvenliğini alt yapısında çalışacak olan uzman kişilerin işe alırken kurum personelinin değerlendirilmesinin yapılması ve kurum personellerin ihtiyaçlarının karşılanıp karşılanmadığı tespit edilmelidir. Aksi bir durum söz konusu olduğunda destek elemanı alınmalıdır. İşe alınan personellerin kurumun bilgilerinin güvenliği ve mahremiyeti açısından sır saklama sorumluluğuna sahip olmalıdır. Bu sebeple destek personellerine gizliliğe dair bir sözleşme imzalatılmalıdır. İşe alınacak personel ile ilgili güvenlik soruşturmasını ise kurum yapmaktadır (Can ve Akbaş, 2014).

Siber güvenlik alt yapısının sorunsuz bir şekilde işlevini sürdürmesi için gerekli sayıda uzmanlaşmış kişilerin buldurulması gerekmektedir. Aynı zamanda önemli görevleri olan ve önemli pozisyonlarda bulunan kişilerin olası bir durum yaşanma ihtimaline karşılık yerini doldurabilecek personellerin buldurulması gerekmektedir. Bununla birlikte süreç odaklı çalışma sağlanmalı ve her personellerin görevleri ve sorumlulukları açık bir şekilde tanımlanmalıdır. Aşağıda görev ve tanımları belirlenmiş personellerin siber güvenlik altyapısında bulunması halinde siber güvenlik altyapısının daha kaliteli ve verimli işleyeceği öngörülmektedir (Erçağlar, 2017):

- Güvenlik koordinatörleri,
- Güvenlik mimarları,
- Güvenlik analistleri,
- Güvenlik operasyon mühendisleri,
- Olaya müdahale uzmanları

Uygulanması ve Devreye Sokulması Gereken Planlar: Kurum veya kuruluşlardaki siber güvenlik altyapılarında çalışan uzmanların saldırılar hakkında yeterli düzeyde bilgi birikimlerinin olması gerekmekte ve güncel saldırılardan haberdar olmaları oldukça önemlidir. Kurum siber tehditlere yönelik tespitleri yaparak, gerekli analizleri yapmaktadır. Siber saldırıların analizleri sırasında bu saldırılarla ilgili boyutları, türleri ve meydana getirdiği zararların tespiti yapılarak ölçülmekte ve kayıt altına alınmaktadır. Analizler sonucunda gerekli konularda tedbirler alınmakta ve tedbirlerin doğru şekillerde uygulaması gerçekleştirilmektedir (Canbek ve Sağıroğlu, 2007).

Siber uzay bünyesine yönelik yapılan saldırıların analiz edilmesi, takibinin yapılması ve saldırılara yönelik önlemlerin tespitinin yapılması ve istihbarat servislerine danışılarak takibe alınabilmektedir. Böylelikle uluslararası ve ulusal açıdan siber güvenliğe dair çalışmalar kolaylıkla takip edilebilmektedir (Polat, 2020).

Kurumda oluşan veri sızıntılarının tespit edilmesiyle birlikte bu durum izlenerek sızıntının kaynağı tespit edilir ve önlenmesi için çalışmalar gerçekleştirilmektedir. Siber Güvenlik Operasyon Merkezleri (SGOM), operasyonları gerçekleştirme esnasında kuruma ve kullanıcılara karşılık görünmez bir şekilde hareket etmektedir fakat saldırı olması halinde devreye girmektedirler. Bu işlem gerçekleştirilirken sistemlerin önemli olan kısımlarını düzenli bir şekilde izlemeye almaktadırlar. Siber güvenlik altyapı operasyon merkezlerinde izleme kısmında ekranlardan takip edilen durumlar aşağıda verilmiştir:

- Ağ içinde oluşabilecek zayıflıkların tespit edilmesi,
- Ağ trafiği,
- Bilişim sistemlerinin sahip olduğu klimalar ve soğutma sistemleri,
- DDOS testleri,
- Dış ağlardaki web uygulamalarının sızma testleri,
- Dış bileşenlerin zayıflıklarının tespit edilmesi,
- DNS servislerinin testleri,
- E- posta servisinin testleri,
- Etki alanının ve kişisel bilgisayarların yapılandırılmalarına yönelik testler,
- Firewall testleri,

- Güvenlik ihlaline dair olayların bildirimleri,
- Kablosuz ağların testleri,
- Kritik uygulamaların çalışıp çalışmaması,
- Kuruluş içerisinde verişimi sağlanan web uygulamalarının testleri,
- Kuruluşların kendilerine ait tasarlanan uygulamaları.

Kurumda bir yıl içerisinde en az bir kere zorunlu yapılması gereken testler aşağıda maddeler halinde verilmiştir:

- Sanallaştırma sistemlerine ait testler,
- Sosyal mühendisliğe yönelik testler,
- Sunucuların fiziksel durumu,
- Veri tabanlarına ait testler.

Siber güvenlik alt yapısında çalışanlar için bilginin güvenliği ve siber güvenlik konusunda farkındalığın yaratılması oldukça önemli bir konudur. Bunun gerçekleştirilmesi için ise (Erçağlar, 2017):

- Tatbikatlar yaparak kullanıcıların olası bir saldırıda neler yapabilecekleri test edilmeli,
- Siber güvenliğe dair kurum içinde belli aralıklarda bilgilendirmeler yapılmalı,
- Kurumdaki personellerin konu hakkında bilgilendirilmeleri adına eğitici videolar gönderilmeli,
- Düzenli aralıklarla siber güvenlikle ilgili seminerlere katılımlar gerçekleştirilmeli,
- Sadece kurumdaki personellerin erişim sağlayabileceği kurum sayfasında siber güvenliğe ait bir alan oluşturulmalıdır.

Güçlü bir siber güvenlik politikasının oluşturulması için kuruma ait işletim sistemlerinin, yazılımların, servis paketlerinin ve cihazların güncellenmesi önemli bir etkidir. Güncellemeler yapıldıktan sonra, yeni açıklıkların oluşma ihtimaline karşılık çeşitli testler uygulanmalıdır. Gizli olması gereken bilgiler şifreleme yöntemleriyle koruması sağlanmalıdır (Barış, 2009).

Önemli derecedeki bilgiler şifrelediği halde bazen yetersiz olabilmektedir. Bu durumda saldırıyı gerçekleştiren kişilerin bilgilerin önemli olduğunu anlamamaları için bilgiyi farklı bilgiye gömme tekniği kullanılabilir. Herhangi saldırı ihtimaline karşılık acil durum planlamaları yapılmalı ve bu durum belli aralıklarla güncellenmelidir.

Siber Güvenlik Bilgi Temini ve Değerlendirilmesi: Siber ortamlarda devlet, kurum ve kişilere ait bilgilerin bulunması bu ortamlara yönelik saldırı olma ihtimalini arttırmakta ve açık bir hedef haline getirmektedir. Sistemlere karşı yapılan saldırılarda kullanılan unsurlar, saldırganın sistemdeki açıkları tespit etmesi halinde

kullanılmakta ve bu şekilde sistemlere sızılmaktadır (Ünver vd., 2009). Buradaki farklılık ise kötü niyetli kişilerin sistemlere zarar vererek bilgileri çalması halinde güvenlik uzmanları tarafından açıkların kapatılmasıdır.

Sızma testleri sırasında sistemden bağımsız bir şekilde uygulanan adımlar bulunmaktadır. Bu adımlar sızma testlerinin yaşam döngüsünü meydana getirmektedir (Yiğit ve Akyıldız, 2014):

1. Bilgi Toplama Aşaması: İnternet ortamında çeşitli arama motorlarından bilgilerin toplanmasıdır.
2. Keşif Aşaması: Çalışan servislerin belirlenmesi, veri tabanlarına yönelik bilgilerin toplanmasıdır.
3. Zafiyet Tarama Aşaması: Sistemdeki açıkların tespit edilmesi aşamasıdır.
4. Açıklıkların İstismar Edilmesi Aşaması: Veri tabanlarına yönelik açıklara göre kodların ve injeksiyonların yapılması aşamasıdır.
5. Sistemin Ele Geçirilmesi Aşaması: Sistemlere sızılmasıyla hakların sistem yöneticisinin elinden alınmasıdır.
6. İzlerin Temizlenmesi Aşaması: Sistemdeki günlük (LOG) kayıtlarının silinmesi gibi sıralanabilir.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bireyler, öncelikle kendi bilgilerinin, çalıştıkları kurumların ve devlete ait bilgilerin korunmasında sorumluluk sahibidir. Bireyler arasında olduğu gibi ülkeler arasında da bilgi güvenliği oldukça öneme sahiptir. Son yıllarda ülkeler arası siber saldırılar yaşandığı ve oldukça büyük ölçekli zararlar olduğu görülmektedir. İnternetin her alanda kullanımının zorunluk halini alması bu saldırılardan etkilenecek kişi ve kurumların sayısını da yükseltmektedir. Tüm bu gerekçelerden ötürü bilgi güvenliği konusu önem arz etmekte, siber saldırılara karşı tedbir alınması zorunluk halini almaktadır.

Siber güvenlik konusu bireysel ve kurumsal açıdan da önemli bir konudur. Siber saldırılara maruz kalınmasına yönelik kurumlara bu konu hakkında bilgilendirmelerin yapılması ve saldırılara dair korunma yöntemlerin uyulması gerekmektedir. Bu sayede saldırıların zararları en aza indirilebilecektir. Siber güvenlik konusunda alınması gereken pek çok tedbir bulunmaktadır. Siber suç ev siber alanda güvenlik konusunda bireyler, kurum ve kuruluşların bilinçlendirilmesi ve çeşitli eğitimlerin düzenlenmesi gerekmektedir. Böylelikle oluşabilecek herhangi bir saldırı sırasında meydana gelen zararın etkisi azaltılmış olacaktır. Çeşitli araştırmalar yapılarak toplumun siber güvenliğe dair bilgi düzeyinin tespit edilmesi ve toplumun bilinçlendirilmesine yönelik adımların atılması gerekmektedir.

Kurumların en üst düzeyde siber güvenlik konusunda tedbir alması gerekmektedir. Siber güvenlik alanında gerek eğitim gerek yeni ürün geliştirme gerek inovasyon gerekse sektörel bazda ihtiyaç duyulan iş gücünü yetiştirilmesi son derece önemlidir.

Dolayısıyla kurumların siber güvenlik faaliyetlerinde lokomotif rolü üslenmesi beklenmektedir. Bu vizyonu gerçekleştirmek için kurumlardaki tüm çalışanların, üst yönetimin ve bilgi işlem çalışanlarının aktif şekilde rol alması gerekir.

Özellikle siber güvenlik açıklarının giderilmesi amacıyla yeni ürün geliştirme, açık kaynak kod sistemlerin kullanımı, yerli ve milli ürünlerin geliştirilmesi hususunda kurumların üst yönetimlerinin bilgi işlem yönetici ve çalışanlarından kopuk olmaması, iş süreçleri ve faaliyetleri hakkında yeterli bilgiye sahip olması ve bu anlamda vereceği destek çok önemlidir.

KAYNAKLAR

- Acılar, A. (2009). İşletmelerde Bilgi Güvenliği ve Örgüt Kültürü. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(1), ISSN: 1309-8039 (Çevrimiçi), 25-33.
- Aslay, F. (2017). Siber Saldırı Yöntemleri ve Türkiye'nin Siber Güvenlik Mevcut Durum Analizi. *International Journal of Multidisciplinary Studies and Innovative Technologies*, 1(1), 24-28.
- Aydın, İ. (2012). Bilişim Sektörü ve Türkiye'nin Sektördeki Potansiyeli. *International Journal of New Trends in Arts, Sports & Science Education*, 1(1).
- Barış, M. A. (2009). Yeni iletişim teknolojileri ve kamu kuruluşlarında bilgi ve iletişim güvenliği: Erzurum Üniversitesi örneği. Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Baykara, M., Daş, R., ve Karadoğan, İ. (2013). Bilgi Güvenliği Sistemlerinde Kullanılan Araçların İncelenmesi. *First International Symposium on Digital Forensics And Security (ISDFS'13)*, 20-21 May 2013, Elazığ, Turkey, 231-239.
- Bayraktürk, S. (2006). Bilişim Teknolojilerinin Yönetimsel ve Örgütsel Etkileri. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, (2), 123-140.
- Bingöl, U. (2010). ISO 27001 bilgi güvenliği yönetim sistemi otomasyonu. Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Can, Ö., ve Akbaş, M. F. (2014). Kurumsal Ağ ve Sistem Güvenliği Politikalarının Önemi ve Bir Durum Çalışması. *Türk Bilim Araştırma Vakfı*, 7(2), 16-31.
- Canbek, G., ve Sağiroğlu, Ş. (2006). Bilgi, Bilgi Güvenliği ve Süreçleri Üzerine Bir İnceleme. *Politeknik Dergisi*, 9(3), 165-174.
- Canbek, G., ve Sağiroğlu, Ş. (2007). Bilgisayar Sistemlerine Yapılan Saldırıları ve Türleri: Bir İnceleme. *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Fen Bilimleri Dergisi*, 23(1), 1-12.
- Çakır, H., ve Yaşar, H. (2015). Kurumsal Siber Güvenliğe Yönelik Tehditler ve Önlemleri. *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 3(2), 488-507.
- Çalışır, F., Çiğdem, A. ve Gümüşsoy, İ.İ. (2011). Factors Affecting Intention to Quit Among IT Professionals in Turkey. *Personnel Review*, 40(4), 514-533.
- Demirhan, D. (2002). İşletmelerde Stratejik Bilgi Sistemleri Yönetimi ve Rekabet Üstünlüğü Elde Edilmesindeki Rolü. *Ege Academic Review*, 2(2), 117-124.
- Eminağaoğlu, M., ve Gökşen, Y. (2009). Bilgi Güvenliği Nedir, Ne Değildir, Türkiye'de Bilgi Güvenliği Sorunları ve Çözüm Önerileri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(4), 10-15.
- Ercan, M. (2015). Kritik altyapıların korunmasına ilişkin belirlenen siber güvenlik stratejileri. Yüksek lisans tezi, Gebze Teknik Üniversitesi, Gebze.
- Erçağlar, E. (2017). Siber güvenlik operasyon merkezi gereksinimleri. Uzmanlık tezi, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Ankara.
- Fung, A.R.W., Farn, K.J., ve Lin, A.C. (2003). Paper: A Study on the Certification of the Information Security Management Systems. *Computer Standards & Interfaces*, 25(5), 447-461.
- Ghazzawi, I. A. (2008). Job Satisfaction Among Information Technology Professionals in the U.S.: An Empirical Study. *Journal of American Academy of Business*, 13(1), 1-15.
- Göçoğlu, V., ve Aydın, M.D. (2019). Siber Güvenlik Politikası: ABD, Rusya ve Çin Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 8(2), 229-252.
- Gülmüş, M. (2010). Kurumsal bilgi güvenliği yönetim sistemleri ve güvenliği. Yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Güngör, M. (2015). Ulusal bilgi güvenliği: Strateji ve kurumsal yapılanma. Uzmanlık tezi, Kalkınma Bakanlığı Bilgi Toplumu Dairesi Başkanlığı, Ankara.
- İleri, Y.Y. (2016). Örgütlerde Bilgi Güvenliği Yönetimi, Kurumsal Entegrasyon Süreci ve Örnek Bir Uygulama. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.
- Kağncıoğlu H., ve Sevim A. (2005). Yönetim Bilgi Sistemi. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Keskin, D. A. (2010). İşletmelerin Sürekliliğini Sağlamada Kritik Öneme Sahip Risk Yönetimi ve Risk Odaklı Denetim Yaklaşımı. *Denetim*, (4), 38-46.

- Laybats, C., ve Tredinnick, L. (2016). Information Security. *Business Information Review*, 33(2), 76-80.
- Lucas H.C. (1990). Information Systems Concepts for Management. *New York Mc Graw Hill Book Company*, 442.
- Öztemiz, S., ve Yılmaz, B. (2013). Bilgi Merkezlerinde Bilgi Güvenliği Farkındalığı: Ankara'daki Üniversite Kütüphaneleri Örneği. *Bilgi Dünyası*, 14(1), 87-100.
- Şener, S. (2006). Karar destek ve üst yönetim bilişim sistemleri ve Türkiye'de bilişim sektöründe bir analiz. Yüksek lisans tezi, Beykent Üniversitesi, İstanbul.
- Tekerek, M. (2008). Bilgi Güvenliği Yönetimi. *KSÜ Fen ve Mühendislik Dergisi*, 11(1), 132-137.
- Upfold C.T., ve Sewry D.A. (2005). An Investigation of Information Security in Small and Medium Enterprises (SME's) in the Eastern Cape (Doctoral Dissertation, Rhodes University).
- Ünver, M., Canbay, C. ve Mirzaoğlu, A.G. (2009). Siber Güvenliğin Sağlanması: Türkiye'deki Mevcut Durum ve Alınması Gereken Tedbirler. Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (BTK), Ankara.
- Vural, Y., ve Sağıroğlu, Ş. (2008). Ülke Bilgi Güvenliği. 3. *Uluslararası Katılımlı Bilgi Güvenliği ve Kriptoloji Konferansı*, 25-26-27 Aralık 2008, Ankara, Türkiye, 3-8.
- Yazıcıoğlu, İ. (2010). Örgütlerde İş Tatmini ve İşgören Performansı İlişkisi: Türkiye ve Kazakistan Karşılaştırması. *Bilig*, 55(1), 243-264.
- Yıldız, Ç. (2009). Telekomünikasyon sektöründe firma içindeki bilgi güvenliğini etkileyen faktörler ve bu faktörlerin çalışanlar üzerine etkileri. Yüksek lisans tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Gebze.
- Yiğit, T., ve Akyıldız, M.A. (2014). Sızma Testleri İçin Bir Model Ağ Üzerinde Siber Saldırı Senaryolarının Değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 18(1), 14-21.

İNTERNET KAYNAKLARI

Güzel, M. (2010). Veri Tabanı Yöneticileri Neler Yapar?

<http://www.cozumpark.com/blogs/sql/archive/2010/10/10/veri-tabani-yoneticileri-neler-yapar.aspx>
Erişim Tarihi:17.11.2022

Menteş, T. (2014). Teknolojideki Yeniliklerin Öğrenmedeki Rolü. <https://www.tbd.org.tr/teknolojideki-yeniliklerin-ogrenmede-rolu>

Erişim Tarihi:16.11.2022

Öztürk, O. (2014). IT Nedir? <http://www.elektrikport.com/teknik-kutuphane/it-nedir-it-uzmani-nedir/12126#ad-image-1> Erişim Tarihi:16.11.2022

<http://bilgisayar.kocaeli.edu.tr/hakkimizda.php> Erişim Tarihi:16.11.2022

<http://btegitimleri.itu.edu.tr/itacademy/?egitim-bilgileri/sistem-yoneticiligi> Erişim Tarihi:17.11.2022

https://en.wikipedia.org/wiki/Database_administrator Erişim Tarihi:17.11.2022

<http://hastanebilgiislem.blogspot.com.tr/2012/10/teknik-destek-yonetmeni.html> Erişim Tarihi:16.11.2022

<https://www.isinolsa.com/gundem/sistem-yoneticisi-ne-is-yapar-h21122.html> Erişim Tarihi:17.11.2022

<https://www.kariyer.net/pozisyonlar/bilgisayar+programcisi/> Erişim Tarihi:16.11.2022

<https://www.kariyer.net/pozisyonlar/yazilim+muhendisi/nedir> Erişim Tarihi:16.11.2022

<https://www.kariyer.net/pozisyonlar/sistem+analisti/nedir> Erişim Tarihi:16.11.2022

<https://kron.com.tr/siber-guvenlikte-ic-tehditler-nedir-turleri-nelerdir> Erişim Tarihi:17.11.2022

<https://www.kvkk.gov.tr/Icerik/4185/6698-Sayili-Kisisel-Verilerin-Korunmasi-Kanununun-Amaci-ve-Kapsami> Erişim Tarihi:18.11.2022

<http://www.sis.pitt.edu/jjoshi/courses/IS2150/Fall11/CSISurvey2008.pdf> Erişim Tarihi:16.11.2022

[http://technet.microsoft.com/tr-tr/library/cc626258\(v=ws.10\).aspx](http://technet.microsoft.com/tr-tr/library/cc626258(v=ws.10).aspx) Erişim Tarihi: 17.11.2022

<https://www.tbd.org.tr/raporlar/> Erişim Tarihi: 15.11.2022

TOPLUMSAL DEĞİŞİMİN KAVRAMSAL, KURAMSAL VE NEDENSEL FAKTÖRLER AÇISINDAN SOSYOLOJİK ÇÖZÜMLEMESİ

Musa YILMAZ¹

GİRİŞ

Tarihsel süreç içerisinde her toplum, içinde bulunduğu dönemin ruhuna uygun olarak zaman ve mekân sınırları içerisinde kendine özgü bir değişim sürecini tecrübe etmektedir. Sosyolojik açıdan bakıldığında bu değişim süreci, toplumsal ilişki biçimlerinde, tutum ve davranış kalıplarında bir farklılaşma olarak belirmektedir. Bu farklılaşma, sosyal sistem içerisindeki mevcut toplumsal yapılarda, toplumsal davranış eğilimlerinde ve sosyal kurallarda görünür hale gelmektedir. Ancak, toplumsal değişim, her alanda, her zaman açık ve kesin olmadığı gibi hız bakımından da her dönemde aynı düzeyde olmayabilir.

Her toplum tarafından deneyimlenen ve sosyolojik bir olgu olan toplumsal değişim süreci, birbiriyle ilişkili unsurların bir arada olduğu, dinamik ve karmaşık bir süreçtir. Bu nedenle, bağımlı ve bağımsız değişkenlerin birbirine karıştırılması mümkündür. Siyaset, din, ekonomi ve dış dünya, değişimin bağımsız değişkenleri gibi görünürken, nüfus, kentleşme ve aile değişimin bağımlı değişkenleri olarak görülebilir. Ancak, bu ayrımın eksikliği, yetersizliği ve öznelliği açıktır. Çünkü, zamanla bağımlı değişken olarak öne sürülen öğeler, daha sonra bağımsız değişken niteliği kazanabilir. Dolayısıyla, bütün değişkenler çok boyutlu bir etkileşim süreci içerisinde düşünülmelidir (Kongar, 2006: 521).

Bu çalışmada, literatür taraması yoluyla bazı teorik ve uygulamalı araştırmalardan yararlanarak elde edilen bilgiler ışığında, sosyolojik bir olgu olan toplumsal değişimin bazı boyutları, kendine özgü konumları bağlamında açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın amacı, toplumsal değişimi kavramsal, kuramsal ve nedensel faktörler temelinde inceleyerek, sosyolojik açıdan çözümlenektir.

TOPLUMSAL DEĞİŞİM KAVRAMINA SOSYOLOJİK BİR BAKIŞ

Toplumsal değişim olgusunun temelinde yatan “değişim” kavramı irdelendiğinde, değişim, belli bir durum referans alınmak suretiyle, bir durumdan başka bir duruma ya da bir yapıdan başka bir yapıya geçişi ifade etmektedir (Fichter, 2016: 194). Sosyolojik açıdan toplumsal değişim ise, toplumsal yapının ve toplumsal yapıyı oluşturan ilişkiler ağının ve bu ilişkileri belirleyen toplumsal kurumların değişmesi (Tezcan, 1980: 28), şeklinde tanımlanabilir. Tanımdan da anlaşıldığı üzere toplumsal değişim, toplumsal ilişkilerin değişmesi demektir. Ayrıca, bir yapılar sisteminden başka bir yapılar sistemine geçmek (Ergun, 1984: 99-100) olarak da ifade edilebilen toplumsal değişim, toplumsal yapıyı oluşturan kurumlarda (aile, din, ekonomi, kültür, sağlık, eğitim, siyaset gibi alanlarda), belirgin olarak görülmektedir.

Toplumsal değişim kavramı, bilimsel ve nesnel olmakla birlikte değer yargısı içermez. İlerleme, gelişme, yön, içerik ve evrim gibi kavramlarla yakından ilişkilidir. Ancak ilerleme, gelişme, kalkınma, evrim, olumlu veya olumsuz yön, iyi veya kötü yön gibi kavramlar, değer yargısı içeren ve bir amaca yönelik olan kavramlardır. Oysa toplumsal değişim, söz konusu kavramları kapsamakla birlikte, fakat değer yargısı içermeyen ve hiçbir yön belirtmeyen olgusal niteliktedir. Dolayısıyla, toplumsal değişim, sosyal sistemi meydana getiren toplumsal yapının işleyişinde, örgütlenme tarzında, insanların tutum, davranış ve iletişim biçimlerinde ortaya çıkan geniş çaplı dönüşümler olarak düşünülmelidir. Toplumsal yapının kurumsal öğelerinde meydana gelen, sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik, sosyo-politik ve dinsel yapılarında zaman içerisinde farklılaşan dönüşümler de denilebilir. İlerleme şeklinde bir değişim olabildiği gibi gerileme şeklinde de bir değişim olabilmektedir. Değişim süreci ise, farklı toplumlarda veya aynı toplumun farklı tabakalarında aynı hız ve aksiyonda meydana gelmeyebilir. Her toplum dinamik bir yapıya sahiptir ancak toplumlar, değişim faktörlerinden etkilenme oranı ve yönü bakımından farklılık gösterebilir (Perşembe, 1991: 171).

Toplumsal değişim kavramı, tarihsel süreç açısından irdelendiğinde, Batı toplumlarında geniş çaplı, radikal değişim ve dönüşümlerin yaşandığı 19.yüzyılda, sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik ve teknolojik alanlardaki köklü değişimlere bakıldığında daha iyi anlaşılabilir (Şahin, 2022: 276). Özellikle, Bilimsel Devrim, Fransız Devrimi ve Endüstri Devrimi, Batı’da yaşanan köklü değişimlerin nedenleri arasındadır. Bu dönemde, geleneksel kırsal yaşayışın, modern kentsel yaşayışa ve geleneksel geniş aile yapısının çekirdek aileye değiştiği bir sürece girilmiştir. Özellikle, endüstrileşmenin etkisiyle kentler, toplumun yapısında ve işleyişinde meydana gelen büyük çaplı dönüşümlerin yaşandığı merkezler, düğümler ya da toplumu topyekûn değişime götüren lokomotif görevi gören yerler olmuştur. Değişimin odağı olan kentlerde meydana gelen kentleşme, sadece kırsal alandan kentlere nüfus hareketlerini anlatan, salt bir nüfus devinimi olayı değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel, ekonomik, politik ve dini boyutları olan ve toplumsal

yapılarda zamana dayalı çok daha geniş çaplı değişim ve dönüşümleri ifade eden bir olgudur. Dolayısıyla, sanayileşme ile paralel gelişen kentleşme sürecinde, ekonomik gelişmeye bağlı olarak toplum yapısında artan oranda örgütlenme, iş bölümü ve uzmanlaşma görülürken, insanlar arası ilişkilerde ve davranışlarda kentlere özgü değişiklikler yaşanmıştır. Bu bağlamda kentleşme, aynı zamanda bir toplumsal değişim süreci ve bir kültür değişmesi olarak görülebilir (Keleş, 1995: 1). Toplumsal değişimin merkezi ve lokomotif olan kentler ise, bu değişimin kilit noktalarıdır (Kongar, 2006: 521).

Sonuç olarak toplum bir bütünlük içerisindedir. Bu nedenle, her şey birbirine bağlı ve birbirini etkiler niteliktedir. Toplumun temel özelliklerinde meydana gelen değişim, aynı zamanda diğer özelliklerinde de zincirleme bir değişime neden olabilmektedir. Örneğin, doğayı işleme tarzı değiştiğinde demografik yapı değişebilmekte, demografi değiştiğinde yerleşme biçimi değişebilmekte ve yerleşme biçimi değiştiğinde ise, sosyal örgütlenme ya da bunlarla ilgili değer ve inanç sistemi de değişim gösterebilmektedir (Kıray, 2006: 312). Ancak bu değişim, kendi bütünlüğünü koruyan toplumun aynı zamanda sürekli bir değişim halinde olmasını içeren bir değişimdir. Çünkü, her toplum içsel ve dışsal dinamiklere sahiptir. Bir bütün halinde olan toplum değişirken, kendisini yeniden düzenler ve yeniden bütünleşir. Toplumun değişmesi sürecinde kendini yeniden düzenlemesi ve çeşitli yönleri arasındaki ilişkileri yeniden yapılandırması onun doğası gereğidir (Kıray, 2006: 313).

TOPLUMSAL DEĞİŞİM OLGUSUNA KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

Batı Avrupa'da, 17. ve 20.yüzyıllar arasında meydana gelen ve kökenleri Rönesans, Reform ve Aydınlanma hareketine dayanan bir dizi geniş çaplı büyük toplumsal, ekonomik ve siyasal altüst oluşlar yaşanmıştır. İlk başta Batılı toplumları değiştirmeye zorlayan Sanayileşme, kentleşme, tarımda modernizasyon ve makineleşme, söz konusu yüzyıllarda, başta İngiltere ve ardından Avrupa ve Amerika'da meydana gelerek, toplumsal yaşamı büyük ölçüde değiştirmiş ve işçi sınıfının ortaya çıkmasına, nüfusun kentlerde yoğunlaşmasına neden olmuştur. 18.yüzyılın sonunda Fransız Devrimi ile başlayan ve 19.yüzyıl boyunca devam eden siyasal devrimler, eski feodal yapıları kökten değiştirerek, toplumsal kaosun yaşanmasına neden olmuş ve bunun sonucunda demokrasi, eşitlik, özgürlük, liberal ve sosyalist ideolojilere yol açan büyük siyasal devrimler yaşanmıştır. Bu dönemde toplumsal hayat bir altüst oluş içinde ve geleneksel yaşam tarzı, temel ahlâkî doku ve eski düzenin cemaat ruhu büyük ölçüde değişime uğramış ve toplumun geleceği ise, kaos ve anarşi sunar bir vaziyet almıştır. İşte böyle bir zeminde, toplumsal değişim ve dönüşümü anlamaya ve analiz etmeye çalışan sosyologların her biri kendine özgü sosyolojik bakış açısıyla teorik modellerini, kuramsal yaklaşımlarını ortaya koymuş ve sonrasında birçok çağdaş kuramcılar söz konusu yaklaşımlardan etkilenmiştir (Slattery, 2014: 12-14).

Çok boyutlu, dinamik ve karmaşık ilişkiler bütünü olan toplumsal değişim olgusu, farklı kuramsal yaklaşım ve modeller geliştirilerek analiz edilmeye çalışılmıştır. Kuramsal modelleri, büyük boy (organizmacı, evrimci ve diyalektik modeller), orta boy (yapısal-işlevselci modeller ve çatışma modelleri) ve küçük boy (grup biçiminde ve bireysel modeller) şeklinde sınıflandırmak mümkündür (Kongar, 1993). Bunun yanında, toplumsal değişim vade bakımından; kısa, orta ve uzun, hız bakımından; yavaş, hızlı, aşamalı, evrimsel ve devrimsel yön bakımından; ileri ve geri, içerik bakımından; sosyolojik, psikolojik, kültürel, kurumsal, iktisadi vb. olarak, sonuç bakımından; barışçıl ve şiddetli, amili bakımından; yapı ve aktör şeklinde farklı boyutlarda ele alınabilmektedir (Sunar, 2014).

Toplumsal değişimi açıklamaya çalışan kuramcılar ise, her biri kendi anlayışı doğrultusunda modeller ve teoriler geliştirmiştir. Bu konuda her bir temsilcinin görüşlerine değil, oldukça genel bir bakış açısıyla önde gelen bazı düşünürlerin yaklaşımları incelenecektir.

İlk olarak, İbn-i Haldun'un toplumsal değişim anlayışı değerlendirilebilir. İbn-i Haldun, döngüsel anlamda organizmacı bir değişim modeli anlayışına sahip olduğu söylenebilir. Bu modele göre, toplumlar biyolojik organizmalara benzemektedir. Dolayısıyla, toplumlar da canlı varlıklar gibi doğar, gelişir, büyür ve ölürlür. Onların yerine, daha sonra gelen yeni toplumlar geçer. Böylece değişim döngüsel olarak kendini tekrar eder. Bu değişim modelinde toplum, bir bütün olarak ve uzun vadede bir değişim bağlamında ele alınarak makro düzeyde açıklanmaktadır (Yılmaz, 2019: 22-23).

Toplumun canlı varlıklar gibi ele alan organizmacı modelin temsilcilerinden olan İbn-i Haldun, toplumların döngüsel değişimini analiz ederken, toplumsal değişimin dinamiğini asabiye, bedevi-hadari ve ümran kavramları üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Ona göre, medeniyetlerin yükselişi ve düşüşlerinin arkasındaki temel dinamiğin asabiye olduğu görüşü hakimdir. Genel açıdan grup duygusu, grup dayanışması ve grup bilinci gibi anlamlara gelen asabiye, İbn-i Haldun'un metodolojik şemasında analitik bir araç olarak kullanıldığı söylenebilir. Biz duygusuna tekabül eden asabiye duygusu ile ortak inançlar, amaçlar, ekonomik çıkarlar ya da ortak dil, kültür ve acılar oluşturulabilir hatta ortak düşman üretilebilir. Dolayısıyla, toplumsal değişimin temelinde yatan başlıca güç asabiyedir. Bununla beraber, İbn-i Haldun'a göre, medeniyetin gelişmesi bedevilik (kabile hayatı) ve hadarilik (yerleşik hayat, şehir hayatı) şeklinde iki sonuçlu bir süreçtir. Toplumlar ilkel aşamadan ileri düzeyde örgütlenmeye yöneldiğinde, toplumun düşünce ve normlarında dramatik değişimlere doğru eğilim başlamaktadır. Bedevilikten hadariliğe doğru atılan her adımda, biz duygusuna tekabül eden asabiye, belli ölçüde zayıflamaktadır. Yerleşik şehir hayatının ortaya çıkmasıyla asabiye duygusu azalmaya başlamaktadır. Böylece medeniyet en ileri aşamaya ulaştığında, asabiye duygusu da kaybolmaktadır (Mohammad, 2017: 238). Ayrıca, kültür ve medeniyetin

bir sentezi olan ümran kavramı da önemli bir yere sahiptir. Ümran, bedevi ve hadari toplumların tüm değişimini kapsayan bir kavramdır (Meriç, 1996: 86). İbn-i Haldun'a göre, insanların cemiyetler halinde yaşadıkları yerleri imar etmekten ibaret olan ümran olgusu (İbn Haldun, 1997: 10), sosyolojik bakımdan toplum bilimine karşılık geldiği de söylenebilir.

Auguste Comte ise, sosyoloji kavramını ilk kullanan sosyolog olmakla birlikte, sosyolojiyi doğa bilimleri ile ilişkilendirerek açıklamaya çalışmıştır. Ona göre toplum, biyolojik organizmadaki sistem gibi çalışmaktadır. Organizmayı oluşturan parçalar, organizmanın bütünü içine koyulmadan incelemek nasıl mümkün değilse, aynı şekilde toplumsal yapı ve kurumları da toplumun bütünü içine koymadan incelemek mümkün değildir. Bu bağlamda Comte, biyolojideki anatomik çözümlenmeye benzer şekilde, toplumda düzeni, uyumu ve bütünleşme ilişkilerini ve sosyal yapıyı inceleyen "toplumsal statik" kavramını geliştirmiştir. Toplumsal statik, parçalarla bütün arasındaki denge durumunu ifade etmektedir. Toplumsal düzenin oluşması için, toplumsal sistemin farklı parçalarının işlevsel olarak uyumlu çalışması toplumsal statik ile ilişkilidir (Swingewood, 1998: 65). Toplumsal dinamik ise, toplumsal değişim ve ilerleme düşüncesine dayanmaktadır. Toplumsal dinamik, toplumların kat ettiği evreleri ve toplumu oluşturan unsurların tarih boyunca gelişimi ile ilgili düşüncedir (Koştaş, 1995: 69). Comte'a göre, hem toplumsal statik (mevcut toplumsal yapılar) hem de toplumsal dinamik (toplumsal değişim) modeli, toplumsal yasaları bulmaya çalışmaktadır. Toplumsal dinamik, evrimci bir yaklaşım olan "üç aşama yasası" ekseninde, toplumların üç entelektüel aşamadan (teolojik, metafizik ve bilimi karakterize eden pozitif aşama) geçtiği üzerine kurulmuştur. Bununla beraber, bireyler, gruplar, toplumlar, bilimler ve hatta zihinler bu üç aşamadan geçtiği görüşü, Comte'un sosyolojik düşüncesinin temelini oluşturmaktadır (Ritzer ve Stepnisky, 2014: 14-15). Sonuç olarak Comte'un yaklaşımı, toplumsal değişimin tarihsel sürecini, evrimsel model üzerinden açıklayarak, uzun vadeli gerçekleşen yeni bir toplumsal yapı biçiminin oluşması sürecini kapsayan bir yaklaşımdır (Ozankaya, 1991: 480).

Benzer bir anlayışı, Herbert Spencer'in yaklaşımında görmek mümkündür. Spencer, doğrusal bir değişim süreci bağlamında evrimsel bir değişim modeli geliştirmiştir. Ona göre toplumlar, biyolojik organizmalara benzer biçimde, basit yapılardan karmaşık yapılara doğru gelişim göstermektedir. İçsel farklılaşma ve bütünleşme ile çevrelerine uyum sağlayan toplumlar homojen, yalın, geleneksel değer ve ilişkilerin hâkim olduğu ilkel kabile gruplarından, heterojen, gelişmiş, bütünleşmiş ve farklılaşmış modern sosyal sistemlere doğru değişerek gelişimini sürdürmektedir. Spencer, toplumsal düzenin temelinde konsensüs olduğunu ve böylece temel değerler ve ahlâk konusunda doğal bir uzlaşma meydana geldiğini düşünmektedir. Ona göre toplumsal düzen, doğal dünyada olduğu gibi, doğal bir denge oluşturmalıdır. Toplumsal değişim ise, toplumsal yapının çeşitli kurumları

arasında ve toplumla çevresi arasındaki dengenin bozulmasından meydana gelmektedir. Bozulan dengenin ardından tekrar bir istikrar dönemi ve yeni bir toplumsal düzen, yeni bir denge, yeni bir ahlâkî konsensüs ve yeni bir ilişki biçimi ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak, Spencer'in düşüncesinde, insan toplulukları yalın kabile birimlerinden, karmaşık toplumsal yapılara doğru değişim ve dönüşüm geçirdiği yaklaşımı hakimdir. Doğa kanunları gibi toplumların da doğal ayıklanma, hayatta kalma, adaptasyon süreci yaşama ve belirli temel yasalara göre gelişim gösterme düşüncesi, Spencer'in teorik düşünce dünyasını yansıtmaktadır (Slattery, 2014: 94-95).

Toplumsal değişimi açıklayan teorik yaklaşımcılardan biri de Emile Durkheim'dır. Durkheim, toplumsal değişim teorisini, mekanik dayanışmalı toplum ile organik dayanışmalı toplum karşıtlığı üzerinden açıklamaktadır. Onun, toplumsal değişim kuramı, ilkel ya da geleneksel mekanik topluluklardan, modern organik toplumlara geçiş süreci bağlamında, iş bölümü ve farklılaşmaya dayalı toplumsal değişim üzerine kurulmuştur. Karşıtlık bakımından ele aldığı iki tip toplum modeli arasındaki ayrışma, toplumu bir arada tutan unsurlara göre farklılaşmaktadır. Bu noktada iş bölümü kavramı farklılaşmaya dayalı toplumsal değişimin temel kavramı olarak düşünülebilir. Bu bağlamda, mekanik dayanışmalı toplumlar sanayi öncesi, basit ve homojen topluluklardır. Bu topluluklarda, iş bölümü az ve benzer işler yapılmakta, aynı değer ve inançlara sahip olunmakta olduğundan, toplumun karakteristik özellikleri birbirine benzemektedir. Modern, organik dayanışmalı toplumda ise, benzerlikten ziyade farklılıklar ortaya çıkmakta, iş bölümü ve uzmanlaşma görülmektedir. İnsanlar son derece uzmanlık gerektiren işleri yapmak için bir araya gelmekte ve farklılıktan kaynaklanan bir dayanışma ortaya çıkmaktadır. Böylece insanlar, hayatta kalabilmek ve yaşamını idame ettirebilmek için daha fazla bireyin katkısına ihtiyaç duymaktadır. Bununla beraber, Durkheim'ın toplumsal çözümlemesinde kolektif bilinç de oldukça önemlidir. Toplumsal yaşamda insanların sahip oldukları ortak duygu ve kabullere karşılık gelen kolektif bilinç, toplum üyelerinin tek bir ruh ve duygu etrafında birleşmesini sağlamaktadır. Bu ortak bilinç duygusu, mekanik toplumlarda daha etkili iken, organik toplumlarda etkisi az görülmekte ve bu nedenle, istekler, davranışlar ve inançlar bireyselleşmekte ve farklılaşmaktadır (Ritzer ve Stepnisky, 2013: 13-15).

Toplumsal değişim kuramcıları arasında Ferdinand Tönnies'de vardır. Ona göre, insana dair bilimsel çalışma disiplini olan sosyoloji, bireyin sadece bedeni ya da ruhi doğasıyla değil, aynı zamanda onun toplumsal doğasıyla ilgilenen bir disiplindir. Bu bağlamda, toplum üzerine çalışma, bireyleri birbirine çeken, onları bir arada tutan ve topluca hareket etmeye sevk eden hislerin ve saiklerin neler olduğunu çözümlemektir (Tönnies, 2000: 185). Tönnies, toplumsal değişmeye dair kuramını, doğal istem ile ussal istemin baskın olduğu iki tip toplumsal irade üzerine kurmuştur. Bu iradelerden biri mizaç ve karaktere bağlı doğal irade, diğeri amaca

ulaşmak için farklı araçları kullanabilme yetisi ve hedefe ulaşmak için en uygun aracı seçebilme yeteneğine bağlı yapay irade, yani rasyonel iradedir. Geleneksel topluluk biçimi olan Gemeinschaft (Cemaat), doğal iradeye sahip, doğal bir topluluktur. Modern toplum tipine karşılık gelen Gesellschaft (Cemiyet) tipi toplum ise, yapay iradeye sahip, rasyonel bir toplumdur (Tönnies, 2000: 202-203). Cemaat biçimine sahip geleneksel yaşam tarzı olan toplulukta, aile ve din sosyal kontrol mekanizması işlevi görmektedir. Doğuştan elde edilmiş statü ön planda, insanlar birbirleriyle ya kan bağı ya da evlilik bağı ile bağlıdır. Sosyal münasebetler doğal, duygusal ve yüz yüze ilişkilerden oluşmakta ve bireylerin ikamet ettiği yerleşim yerine olan aidiyet duygusu yüksek, akrabalık bağları güçlü, komşuluk ilişkileri ise ileri düzeydedir. İnsanlar bireysel çıkarlardan ziyade, ortak çıkarlara, ortak yaşam biçimine ve sosyal dayanışmaya bağlanmıştır. Bireylerin iradesinde aynılık görülmektedir. Yani bireysel irade, cemaat iradesine karışmış ve cemaatin iradesi içinde erimiştir (Sanay, 2014: 44). Tönnies'e göre toplumsal yaşam, sanayileşme ve beraberinde kentleşmenin etkisiyle, cemaat tipi doğal iradeye bağlı topluluktan, cemiyet tipi rasyonel iradeye bağlı topluma evrilmeye başlamıştır. Gemeinschaft'tan gesellschaft'a geçen toplum, geçici araçsal, rasyonel ilişkilere bağlı bir topluma değişmiştir. Bu toplumda ilişkiler bireyci, belirli bir amaca yönelik ve bireyin çıkarını gözeten rasyonel, hesaplı, kırılğan ve yüzeysel ilişkilerdir. Toplumda bireysel irade, sözleşmeye bağlı dayanışma ve bireysel mülkiyet ön plandadır. Yasama, yazılı normlarla düzenlenmekte ve ekonomi endüstriyel üretime dayanmaktadır. Entelektüel açıdan ise bilim esas alınmıştır. Sosyal yaşamda moda ve geçici zevkler önemli görülmektedir. Cemaat ve cemiyet kavramına kır-kent karşıtlığı açısından bakıldığında, cemaat kır tipi topluluğa, Cemiyet ise kent tipi topluma karşılık geldiği söylenebilir. Ancak, her iki karakteristik toplum tipi de aynı anda birlikte bulunması da mümkündür (Giddens, 2012: 946; Sanay, 2014: 44; Tönnies, 2000: 185-217). Sonuç olarak Tönnies, 19.yüzyılın ortalarından 20.yüzyılın başlarına kadar olan süreçte, Sanayi Devriminin etkisiyle meydana gelen toplumsal değişimi gözlemleyerek ve anlamaya çalışarak, geleneksel toplum düzeninden, yeni gelişen modern toplum düzenine geçişin nasıl gerçekleştiğini saptamaya çalışmıştır (Çelebi, 2007: 284; Giddens, 2012: 946).

Toplumsal değişim olgusunu yapısal-fonksiyonel kurama dayanarak açıklayan Talcott Parsons (Perşembe, 1991: 174) ise, 20.yüzyılın fonksiyonalist kuramcıları arasında yer almaktadır. Parsons, toplumsal düzen, bütünleşme ve toplumsal değişim gibi temel olgulara odaklanarak, yapısal işlevselciliğe önemli katkı sağlamıştır. Onun, toplumsal değişime dair fonksiyonel modeli, biyolojik organizmalar ile sosyal sistemler arasındaki metaforik karşılaştırmaya dayanmaktadır. Biyolojik organizma ile sosyal sistemin varlığı, sahip oldukları farklı organların ya da parçaların, bütün ile olan işlevselliğine bağlıdır. Parçalar ile bütün arasındaki karşılıklı ilişkiyi esas alan Parsons, işlevselcilik ile evrimciliğin ayrımını ise, toplumsal düzene ilişkin mekanizmalar üzerinden belirlemektedir (Tonkiss, 2014: 68).

Parsons'ın kuramsal yaklaşımının temelinde “sistem” kavramı yatmaktadır. Toplumsal yapıların nasıl oluştuğunu ve nasıl uyumlu hale geldiğini açıklayan “genel eylem kuramı”, a) kültürel sistem, b) toplumsal sistem, c) kişilik sistemi ve d) davranışsal organizma olmak üzere dört sistemden meydana gelmektedir. Genel eylem kuramının birincisi olan kültürel sistemin temel birimi, anlam ya da simgelerden oluşmaktadır. Dinsel inançlar, diller ve kültürel değerler simgesel sistemlere örnektir. Toplum bu değerleri içselleştirdiğinde, toplumsallaşma meydana gelmektedir. İkinci düzey toplumsal sistemdir. Burada temel unsur, rol etkileşimidir. Yani toplumsal sistem, birbiriyle etkileşen aktörlerden oluşmaktadır. Söz konusu aktörler, yüksek derecede tatmin olma eğilimi gösterme, kültürel olarak yapılanma ve paylaşılan simgeler sistemi tarafından tanımlanma esaslarına göre, içinde buldukları şartlar bağlamında birbirleri ile etkileşme girmektedir. Üçüncü düzey, kişilik sistemidir. Kişilik sistemi, yapıp-eden birey anlamında insanı temel almaktadır. Çünkü insan, tatmin olma güdüsü ile bireysel gereksinimlerin, güdülerin ve tavır alışların öznesi konumunda olup, kendi çıkarlarına ve kazançlarına göre davranmaktadır. Son olarak, davranışsal organizma, biyolojik anlamda insandır. Bu bağlamda, organizmanın merkezi onun sinir sistemi olması gibi insanın da fiziksel yönü onun içinde yaşadığı organik ve fizik çevreden oluşmaktadır. Dolayısıyla, toplumsal yapı, bütünleşme ve toplumsal değişim bu dört sistemin etkileşiminden meydana gelmektedir (Wallace ve Wolf, 2012: 43-50).

Parsons'ın önemli bir kuramsal kavramı da işlevdir. Ona göre işlev, toplumsal sistemin bir gereksinimini veya gereksinimlerini karşılamaya yönelik etkinliklerdir. Bu bağlamda, tüm sosyal sistemler için gerekli olan dört işlevsel zorunluluk bulunmaktadır (Ritzer ve Stepnisky, 2014: 243). Bunlar; uyum (adaptation), amaca ulaşma (goal attainment), bütünleşme (integration), gizil kalıp koruma (latency) olarak, AGIL şeklinde ifade edilebilir (Cuff vd., 2005: 96). Adaptasyon, sosyal sistemin değişmesi ile sistemin ihtiyaçları doğrultusunda denetlenme, düzenlenme ve tekrar uyum sağlama işlevidir. Amaca ulaşma, özgül hedeflere ulaşmayı sağlayan kaynakların harekete geçirilmesi ve metodolojik bakımdan hedeflerin belirlenmesi işlevidir. Bütünleşme, sosyal sistemi oluşturan parçaların dayanışması ve sistemin bir bütün olarak ayakta kalması işlevidir. Son olarak gizil kalıp koruma ise, motivasyon sürecinde enerjinin biriktirilip dağıtılması işlevidir. Bu dört işlev, toplumsal birliği, düzeni ve istikrarı sağlamanın yanı sıra toplumsal sistemin yapısal farklılaşması anlamında bir değişimi de ifade etmektedir. Böylece toplumsal yapılar, süreç içerisinde farklılaşarak karmaşık hale gelmekte ve tekrar bütünleşerek değişmektedir (Swingewood, 1998: 273-274). Ancak Parsons, doğrusal bir süreç izleyen değişim yaklaşımından da kaçınmaktadır. Ona göre toplumsal evrim, devamlı ve basit bir doğrusal süreç değil, üç genel evrimsel aşamada gerçekleşmektedir. Bu aşamalar; ilkel toplum, orta toplum ve modern toplum olarak birbirinden ayrılmaktadır. Parsons, ilkel toplumdaki orta aşamalı topluma geçişteki can alıcı unsurun, kültürel gelişim, yani dilin ve yazının gelişmesi olduğu görüşündedir. Orta aşamadan modern

toplum aşamasına geçişteki temel gelişme ise, normatif düzenin kurumsallaşması ve hukuka dair gelişmelerdir. Parsons'a göre, toplumsal değişim çeşitli evrelerden geçerek devam etmektedir ancak bu evrimsel süreç, tüm toplumlar için aynı ya da eşit derecede meydana gelmeyebilir. Bazı toplumlar evrimi teşvik ederken, bazı toplumlar ise, iç çatışmalar yaşayabilmektedir ya da birtakım engellerle karşı karşıya kalabilmektedir. Bu durumda evrim süreci sekteye uğrayabilir ya da toplumsal gerilemeye neden olabilir (Ritzer ve Stepnisky, 2014: 253).

Durkheim ve Tönnies'in ikili toplum modeline benzer şekilde, Parsons da kendine özgü bir model geliştirmiştir. Ona göre toplumsal değişim, beş boyutlu olarak A tipi toplumdaki, B tipi topluma geçiş şeklinde, kalıp değişkenlerin farklılaşması temeline dayanmaktadır. Geleneksel topluluk tipine karşılık gelen boyutlar nitelik, yaygınlık, özgüllük, duygusal ve kolektif yönelimden oluşan A tipi kalıp değişken iken, modern toplum tipine karşılık gelen nitelikler ise, performans, belirlilik, evrensellik, duygusal yansızlık ve bireysel yönelimlerden oluşan B tipi kalıp değişkendir. A tipi kalıp değişkenlerden B tipi kalıp değişkenlere değişim başlamasıyla, geleneksel toplumdaki modern topluma geçiş yaşanmakta ve toplumsal değişim meydana gelmektedir (Cuff vd., 2005). Sonuç olarak Parsons, toplumsal sistemin yapısını ve değişimini incelerken, yapısal-işlevselci modeli temel almıştır. Ona göre, toplumlar durağan değil, içsel ve dışsal dinamiklere sahiptir. Değişim yaşanırken parça parça yaşanmaz, toplumun hangi özellikleri değişirse diğer özellikleri ile birlikte zincirleme bir etkileşime girerek birlikte değişirler. Dolayısıyla, toplum hem bir bütündür hem de bu bütünsellik sürekli değişim halindedir, değişirken ise kendisini yeniden düzenler ve yeniden bir bütün haline gelir (Kıray, 2006: 313). Ancak, işlevselci modelin, toplumsal değişim sürecindeki düzene fazla vurgu yapması ve değişim sürecindeki çatışmaları çoğunlukla görmezden gelmesi birtakım eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, yapısal-işlevselciliğe kısmen bir tepki olarak geliştirilen ve işlevselciliğe karşı birçok eleştirinin bir sonucu olarak ortaya çıkan çatışmacı kuramsal yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda, organizmacı, evrimsel ve işlevsel yaklaşımlar, toplumsal sistemi istikrarlı ve düzenli yapılar olarak görmekte ve değişimin kendisini bir denge içerisinde gerçekleştirdiği düşüncesine dayanmaktadır. Buna karşın, Marksist çatışma kuramı bu yaklaşıma eleştirel yaklaşmaktadır. Çatışmacı değişim modeline göre, toplumdaki yapısal öğeler arasında söz konusu denge halinden ziyade, tabakalaşma ve sınıflaşma gibi çatışma bulunmaktadır. Toplumsal değişim, çatışma süreçlerinin görünür kılınması iken, toplumsal ilerleme ise sınıf mücadelelerinin oluşturduğu çatışmanın görünür kılınmasıdır. Dolayısıyla çatışma, toplumsal yapının her alanına yayılmış durumdadır (Yılmaz, 2019: 60-61). Çatışmacı değişim modelinin kökleri, Marx'ın, Weber'in ve Simmel'in düşüncelerine kadar uzandığı söylenebilir (Ritzer ve Stepnisky, 2014: 268). Bu değişim modelini benimseyen birçok kuramcı olmakla birlikte, çatışmacı modelin önde gelen temsilcilerinden, sadece Marx ve

Dahrendorf'un toplumsal değişmeye dair yaklaşımları değerlendirilebilir. Marx, toplumsal değişim sürecini, tarihsel materyalist (maddeci) bir yaklaşımla ele almaktadır (Bahar, 2009: 43). Tarihsel materyalist yaklaşımın temeli ise, Hegel'den öncesine uzanan ancak Hegel tarafından geliştirilen "diyalektik" düşünceye dayanmaktadır. Hegel'e göre, evrende her şey aynı zamanda kendi içinde kendi karşıtını taşımakta ve her şey kendi kendisi ile çatışma halindedir. Değişim sırasında bütün varlıklar, karşıtlarıyla etkileşime girerek birbirini etkilemektedir. Karşıtlar arasındaki etki-tepki ilişkisinden hareket ortaya çıkmaktadır. Böylece, her şey kendi içindeki karşıtlar sayesinde kendini aşmakta ve niceliksel değişmeler, zamanla niteliksel değişmeye dönüşmektedir. Hegel, bu değişimin diyalektik yasalarını; bütünlük, hareket, çelişme ve niteliksel değişme yasası olarak açıklamıştır. Hegel'e göre her gerçek, gerçekleşinceye kadar tez-antitez-sentez olarak gelişmektedir. Her sentez yeni bir gerçekliği yansıtmaktadır. Bu gerçeklik, tez ve antitezin nicel bir toplamı demek değildir, ortaya çıkan bu gerçeklik nitel bir değişim ve dönüşümdür. Sonuçta her sentez yeni bir tezdır ve yine kendi karşıtını taşımaktadır (Ergun, 1984: 33-35).

Marx da Hegel'in düşüncesinden etkilenerek, toplumsal değişim kuramını, diyalektik düşünce üzerine kurmuştur. Marx'ın tez-antitez-sentez anlayışı, toplumların tarihsel gelişimine uygulanarak, toplumsal değişim diyalektik bir anlayışla açıklanmıştır. Marx'a göre toplumların gelişimi, üretim biçimine göre ilkel komün, asyatik, antik, feodal, kapitalist, sosyalist ve sonunda komünist toplum ile neticelenecektir. Marx, bu değişimin temelinde, sınıflar arası çelişkiler ve çatışmalar (köleler-serfler, köleler-efendiler, köylüler-toprak sahipleri, işçi sınıfı-burjuva gibi) yattığını düşünmektedir. Bu çatışmalarda ekonominin, yani üretim güçleri ve ilişkilerinin önemli rol oynadığı görüşü hakimdir (Bahar, 2009: 43-45; Swingewood, 1998). Marx'ın tez, antitez ve sentez diyalektiği üzerine kurduğu bu düşüncede siyaset, ideoloji, din, hukuk, ahlâk, sanat, bilim, sosyal ve kültürel yapılar, toplumun üst yapısını oluştururken, üretim güçleri ve üretim ilişkileri ise toplumun iktisadi alt yapısını, yani ekonomik yapısını oluşturmaktadır. Ekonomik yapı ise, üst yapıyı etkileyip belirlemektedir. Altyapı ile üstyapı arasındaki bu diyalektik ilişki sonucunda, toplumsal değişim ve dönüşüm meydana gelmektedir (Ergun, 1984: 32).

Çatışmacı yaklaşımın diğer önde gelen kuramcısı Dahrendorf ise, çatışmanın, bireylerin ya da grupların sahip olduğu farklı çıkarlardan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Marx, çıkar farklılıklarını sınıflar üzerinden analiz ederken, Dahrendorf, otorite ve güç üzerinden açıklamaktadır. Dahrendorf'a göre çatışma, toplumsal yapıda otorite ve gücü elinde bulunduranlar ile dışlanmış olanlar arasında, yani yönetenlerle yönetilenler arasındaki bölünme ve çatışmadan kaynaklanmaktadır (Giddens, 2012: 57). Toplumlar sürekli değişim içerisinde. Toplumda sadece düzen, uyum, istikrar değil, aynı zamanda toplumsal sistemin yapılarında ihtilaf,

çatışma ve birçok ögesinde çözülme ve değişim de yaşanmaktadır. Toplumlar, normlar, değerler ve ortak bir ahlak tarafından sıkıca bir arada tutulmaktadır ancak bu durum, üst statüde olanların otoritesi ile iktidarı ve gücü elinde bulunduranların zorlamasıyla oluşmaktadır. Yani uzlaşma ile çatışma bir arada bulunmaktadır (Ritzer ve Stepnisky, 2014: 268). Dolayısıyla, Dahrendorf'un çatışmacı değişim kuramında, otorite kavramı oldukça önemli bir yere sahiptir. Otoriteyi elinde bulunduranlar ile otoriteye sahip olmayanlar, birbirleri ile karşıt çıkarlar içerisindedir. Ayrıca, hiyerarşik yapının en üst tabakasında bulunanlar ile en alt tabakada bulunanların kendi iç dünyalarında ortak çıkarlar bulunmaktadır. Bu çıkarlar, büyük ölçekli psikolojik olgular olarak da görülebilmektedir. Ona göre alt konumdakiler, statükoyu değiştirmeye çabalarırken, egemen olan üst konumdakiler ise, statükoyu sürdürmeye ve korumaya çabalamaktadır. Sonuç olarak Dahrendorf, çatışma gruplarının ortaya çıkmasıyla birlikte, toplumsal yapıda değişime neden olan eylemin ortaya çıktığını düşünmektedir. Çatışmanın yoğunluğuna göre değişim radikalleşmekte, çatışma ile şiddet etkileşime girdiğinde ise, yapısal değişim gerçekleşmekte ve böylece toplumsal değişim meydana gelmektedir (Ritzer ve Stepnisky, 2014: 270-271). Sonuç olarak evrimciler, yumuşak biçimde ve gittikçe artan bir ilerleme modeli ortaya koyarken, işlevselciler, değişim içinde bir sosyal düzen ve uyum süreçlerine odaklanmaktadır. Çatışma kuramını merkeze alanlar ise, toplumsal değişimi dinamik ve yıkıcı karakterler üzerinden açıklamaktadır (Tonkiss, 2014: 72-73).

TOPLUMSAL DEĞİŞİMİN NEDENSEL FAKTÖRLERİ

Toplumsal değişim fenomeni, tarihsel süreç içerisinde farklı ölçülerde, farklı alanlarda ve değişik düzeylerde etkilenebilmektedir. Bu bağlamda, toplumsal değişim doğal, çevresel, ekonomik, teknolojik, demografik, teknik, bilimsel, sosyal, kültürel ve dinsel etmenlerden etkilenebildiği gibi savaş, çatışma ve krizlerden de etkilenebilmektedir. Ayrıca, toplumsal değişime neden olan faktörler, maddi ve manevi kültürel değişim ile nesnel ve öznel ölçütler olarak ortaya çıkabilmektedir. Nesnel ölçütler, somut ve nicel özellik gösteren olguları ve verileri kapsamaktadır. Bu anlamda, doğal afetler, nüfus hareketliliği, ekonomik ve teknolojik göstergeler, ulaşım, iletişim ve kurumsal yapılarıdaki değişimler, nesnel ölçütler olarak incelenebilmektedir. Öznel ölçütler ise, niteliksel özellikler taşıyan, daha çok toplumun ruhsal yapısını yansıtan ve bireylerin düşünme ve algılama tarzlarında, tutum ve davranışlarında izlenen değişimleri ifade etmektedir. Sosyo-psikolojik ölçütler anlamına da gelen bu tarz ölçütler, ahlaki, dinsel, siyasal ve buna benzer sosyal davranışlardaki değişimleri kapsamaktadır. Toplumsal değişimin nesnel ve öznel etmenleri, toplumdan topluma farklılık gösterebilir (Ergun, 1984: 101-102).

Toplumda meydana gelen olaylar ve değişim süreçleri oldukça dinamik ve karmaşık olmakla birlikte süreç içerisinde çok çeşitli faktörler rol oynayabilir. Dolayısıyla tek bir neden ve etken üzerinde durmak eksik bir değerlendirme olacaktır. Bu nedenle, toplumsal değişim gerçeği, değişime etki eden faktörlerin

birbirleriyle olan etkileşiminde aranmalıdır. Hangi faktörler ne zaman ve ne şekilde, hangi faktörler ne düzeyde değişimi etkilediğini belirlemek için, toplumsal değişimin toplum düzeyindeki oluşum şemasını ortaya çıkarmak gerekmektedir (Perşembe, 1991: 176).

Toplumsal değişimi etkileyen faktörler genel açıdan değerlendirildiğinde, ilk olarak doğal nedenler incelenebilir. Doğal nedenler deprem, sel, tsunami, kasırga, erozyon, kuraklık ve salgın hastalıklar gibi etmenlere dayalı yaşanabilirken, coğrafi koşullar ve iklimsel farklılıklardan da kaynaklanabilir. Söz konusu afetlerden bazıları, sadece belli bir toplumu ya da toplumun sınırlı bir kısmını etkilerken, diğer bazılarının (covid-19 gibi) ise, küresel çapta etkileri görülmektedir (Çapcıoğlu, 2020: 271). Örneğin, İbn-i Haldun'un üzerinde durduğu toplumsal değişimi etkileyen faktörler arasında coğrafya ve iklimin önemi oldukça büyüktür. İbn-i Haldun'a göre, yeryüzü kuzeyden güneye kadar yedi kısma bölünmüştür. Bu kısımlardan her birine iklim adı verilmiştir. Yedi iklimin de her biri, batıdan doğuya doğru uzanmaktadır. Bu iklimlerin her birinin sahip olduğu iklimsel yaşam koşulları ve coğrafi şartlar, insan tabiatına etki ederek, toplumun tabiatını, ahlakını, zevklerini, davranış kalıplarını ve karakteristik yapısını etkileyebilmektedir. Bu bağlamda, coğrafya ve iklim toplumsal değişim konusunda önemli rol oynamaktadır. Özellikle, bir yerleşim yerinin denize kıyısının olması, yüksek bir dağa yakın olması, ada, ova ya da çölde bulunması, altın, zümrüt vb. madenlere sahip olması gibi çeşitli coğrafi koşullar, toplumsal yapıyı etkileyen ve değişimine neden olan unsurlardır (İbn Haldun, 1997: 112-136).

Dinamik ve karmaşık olan ve birçok unsurun birbiriyle etkileşiminden meydana gelen toplumsal değişim sürecinde, demografik hareketlilik de önemli rol oynamaktadır. Öyle ki, bir toplumun yapısını ve değişimini anlamak için, o toplumun demografik özelliklerini belirlemek gerekmektedir (Kongar, 2006: 521). Toplumsal değişimi etkileyen nüfus kompozisyonu ile karşılıklı etkileşim içinde ve birbirine bağımlı olan bazı öğeler bulunmaktadır. Özellikle doğal kaynaklar, kaynakları işlemek için kullanılan teknoloji, sosyal organizasyon, nüfus ve bunların hepsinin etkileşiminden ortaya çıkan değerler sistemi, demografik yapı ile karşılıklı etkileşim içindedir. Söz konusu değişkenler birbirine bağlı oldukları için, toplumsal yapıda çoğu zaman görece bir denge oluşmaktadır. Bu değişkenlerden herhangi birinde bir değişiklik olduğunda, mevcut görece denge bozulmakta ve hepsinde yeni değişiklikler meydana gelmektedir. Süreç içerisinde zincirleme reaksiyonlar sonucu toplumsal yapı, zamanla yeniden fonksiyonel bir bütün haline gelmekte ve tekrar görece bir dengeye ulaşmaktadır. Dolayısıyla, kullanılan teknoloji ve ona uygun işletme biçimi, sosyal organizasyon ve değerler sistemi, iş bölümü, aile yapısı ve bunların hepsiyle tutarlı olacak şekilde doğurganlık ve ölüm oranları, yani birbirine yakın dengeli bir nüfus, toplumun görece bir bütünlüğünü oluşturmaktadır. Ancak, modernleşme ile demografik ve sosyal yapı dengesi hızla değişmeye başlamıştır.

Özellikle ölüm oranlarındaki azalma, ortalama ömür süresinde artış, çeşitli nedenlere bağlı göçler ve buna bağlı kentleşme ile eğitim, sağlık, aile yapısındaki değişim, nüfus devinimi ve buna benzer kurumsal yapıdaki değişimler söz konusu değişkenleri etkilemekte ve toplumsal değişime neden olmaktadır (Kıray, 2006: 155-157).

Bununla beraber, buhar gücünün keşfedilmesine kadar yavaş seyreden toplumsal değişim, sonraki dönemlerde geliştirilen buhar gücü, elektrik enerjisi, telefon, bilgisayar ile birlikte deniz, hava, kara taşıtlarının kullanımı gerek enerji bazında gerekse ulaşım ve iletişim bazında olsun, bu teknolojik gelişmeler büyük toplumsal değişim ve dönüşümlere neden olmuştur. Buhar gücünün kullanımı, birçok üretim, yönetim ve dağıtım etkinliklerinin fabrikalar civarında kurulmasına neden olmuştur. Elektrik enerjisinin sanayide kullanılması, nüfusun ve endüstriyel faaliyetlerin belirli yerlerde toplanmasını sağlamıştır. Sanayileşme ve tarıma egemen olan koşulların değişmesi, teknolojik gelişmelerle sağlanmıştır. Tarımda modernizasyon ve makineleşmenin artması ile ekonomik ve teknolojik nedenler, tarımsal alanda çalışacak insan gücüne olan ihtiyacın azalmasını beraberinde getirmiş, yeni geliştirilen yöntemlerin kullanılması ile ilkel yöntemler işlevsiz kalmıştır. Böylece, kırsal alanlarda çözümler yaşanmış, köyden büyük kentlere doğru göç hareketleri başlamıştır. Bu hareketlilik ise, kentlerde çarpık yapılaşmayı meydana getirmiş ve gecekondulaşma süreci belirlemeye başlamıştır. Kırsal alanda egemen olan geleneksel aile yapısı, sanayileşme ve kentleşmenin etkisiyle çekirdek aile yapısına dönüşerek kurumsal yapıda değişimlere neden olmuştur. Ayrıca, ulaşım ve iletişim sahasındaki teknolojik gelişmeler ve 20.yüzyılın ortalarında, iletişim ve bilgisayar teknolojisinin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte toplumsal değişim daha da artırmıştır. Sonuç olarak teknoloji faktörü, toplumsal değişimin temel dinamiklerinden birisi olarak güncelliğini korumaktadır (Keleş, 1993: 22-25; Perşembe, 1991: 176-177).

Toplumsal değişim sürecinde, kültürel faktörler de oldukça etkilidir. Kültürün yaygın kullanımı, sanatsal faaliyetlerde yoğunlaşmasına rağmen, temel açıdan kültür, toplumun sembolik ve öğrenilmiş yönlerini ifade eden genel bir olgudur. Bu noktada, sosyal antropologların kültürle ilgili fikirleri, daha çok Edward Tylor'un ileri sürdüğü kültürün bilgi, sanat, inanç, ahlâk ve gelenek olarak öğrenilmiş tüm toplumsal donanımlar şeklindeki düşüncesine dayanmaktadır. Bazı sosyal bilimciler açısından ise, kültür ile uygarlığın (maddi-manevi) bir ve aynı şey olduğu görüşü daha baskındır (Marshall, 2005: 442). Bu bağlamda, toplumsal değişimin temel unsurlarından biri olan kültür, maddi ve manevi olmak üzere iki boyutlu olduğu söylenebilir. Maddi kültür, toplumun kullandığı ve değer verdiği nesne çeşitlerinden hareketle yorumladığı ve insan davranışının anlamlı simgeleri olan teknolojik ürünlerden ve üretilen ürünlerden oluşmaktadır (Fichter, 2016: 152-154). Manevi kültür ise, soyut olmakla birlikte, gelenek, görenek, adetler, dinî inanışlar, törenler, normlar ve sembollerden oluşmaktadır. Toplumsal değişime etki

eden söz konusu kültürün maddi ve manevi boyutu, bütün toplumlarda görülebilen bir karakteristiktir. Çünkü, her toplumun kendine göre bir kültürel dinamiği mevcuttur ve bu dinamik çerçevesinde toplumsal yapı sürekli olarak az ya da çok bir değişime maruz kalmaktadır. Toplumdaki bir kısım değişimler yavaş ve birikici bir tempoda seyrederken, bazıları oldukça hızlı ortaya çıkmaktadır (Günay, 2001: 4-5). Özellikle maddi kültür, manevi kültürden daha hızlı gelişmekte ve değişmektedir. Maddi kültürün hızlı değişimine karşı, manevi kültürün aynı hızda gelişmemesi ve değişim hızına ayak uyduramaması ise, Ogburn tarafından “kültürel gecikme” olarak kavramsallaştırılmıştır (Marshall, 2005: 538).

Toplumsal değişim sürecinde, değişime neden olan temel faktörlerden birisi de dindir. Burada, din ile toplumsal değişim ilişkisi daha ayrıntılı incelenecektir. Çünkü din, insanlık tarihi boyunca toplumların davranış kalıplarını, ilişki biçimlerini ve yaşamlarını belirleyen “aşkın” bir güç olarak, toplum içerisindeki varlığını ve konumunu, çeşitli görüşlere ve adlara bürünerek devam ettirmektedir. Sosyal sistemi meydana getiren toplumsal yapının temel kurumsal öğelerinden biri olan din, toplumun birçok alanlarında (sosyal, kültürel, siyasal, ekonomik vb.) varlığını hissettirmektedir. İnananlarına birtakım değerler, semboller ve karakteristik özellikler yükleyerek belirli bir zihniyet kazandırma bakımından (Akyüz, 2007: 20; Taş, 2003: 199), toplumsal değişim sürecinde etkin rol oynayan din, aynı zamanda toplumsal değişimden de etkilenebilmektedir. Dolayısıyla, toplumsal değişim ve din ilişkisi, diyalektik, etkileşimsel ve karşılıklılık arz etmektedir.

Sosyal sistem içerisinde, dinin toplumsal yapı üzerindeki etkisi büyüktür. Sosyal şekillenmeler ve teşekküller, dinin topluma etkisiyle ve ilişkisiyle ortaya çıkmaktadır. Toplumsal örgütlenme, biçim ve davranışların şekil ve karakteri sürekli dinsel etkiye maruz kalmaktadır. Bu bağlamda din, kültürün ilkel basamaklarından başlayarak aile, kabile, boy ve ulus gibi günümüz toplumlarına kadar devamlı ilişki içerisine girerek (Wach, 1987: 16-17), toplumsal değişimi etkilemektedir. Aynı şekilde, toplumun da dine etkisi görülmektedir. Her din, ilk olarak, içinde doğduğu sosyal çevrenin etkisinde, belirli sosyal şartlar altında ortaya çıkmakta ve belirli sosyal zümreler tarafından yaşatılmaktadır. Bu nedenle, bir kısım zümreye ve belirli bir temel düşünceye dayanan dünya dinlerindeki farklılaşma, o dinin kimliğini zaman zaman tehlikeye sokabilmektedir. Toplumsal farklılıklar ise, dinde yorum (tevil) farklılığına neden olabilirken, dindeki bir takım tasavvur ve nitelikler, diğerleriyle yer değiştirebilmektedir. Ayrıca, toplumların mesleki donanımları, mülkiyet farklılıkları ve ekonomik yapıları, toplumsal sınıflaşmayı sağlarken, ortaya çıkan zümre ve sınıflar ise, dini inanç ve düşüncelerin biçimlenmesinde temel etmen olabilmektedir (Wach, 1987: 31-36).

Din, toplumsal davranışlar bakımından kurallar, tecrübeler ve birtakım açıklamalar getirir. Bireylerin, sadece içsel bir durumu ve subjektif bir tecrübesi olarak kalmaz, aynı zamanda somut bir şekil, tutum ve tavır haline dönüşerek objektif

bir hal alır. Böylece, tavır haline dönüşen din, bireylerin tercihlerini ve yaşamlarını biçimlendirerek, dini sistemin karakteristik yapısına uygun belirli davranış kalıpları inşa eder. Dolayısıyla din, toplumu etkileme ve değişimini sağlama konusunda bir motivasyon kaynağı olarak görülebilir. Din, toplumsal yapıda meydana gelen değişimlerden ve farklılaşmalardan da bağımsız değildir. Din, toplumsal değişim süreçlerinin hem faili hem de nesnesi olabilmektedir. Bu nedenle, din ile toplumsal değişim arasında dinamik ve çok boyutlu bir ilişki söz etmek mümkündür (Wach, 1990: 49).

Dinamik ve karmaşık bir durum sergileyen toplumsal değişim ve din ilişkisi, sadece dini merkeze alarak ya da toplumsal değişimi merkeze koyarak ele alınmaya çalışıldığında sosyal gerçekliğe uygun bir tespit yapılamayacağı aşikârdır. Çünkü, din ile toplumsal değişim ilişkisi çok yönlü ve çok işlevli olup, dinin yanı sıra başka birçok etken de etkili olabilmektedir. Bu nedenle, din-toplumsal değişim ilişkileri coğrafya, çevre, zaman, mekân, nüfus, savaş, barış, bütünleşme, ayrılık, siyaset, eğitim, kültür, ideoloji, hukuk, teknoloji, sanayi gibi unsurlarla tek tek veya çoklu olarak karşılıklı ilişki halindedir (Okumuş, 2009: 325-326).

Din ile toplumsal değişim ilişkisi, temelde iki değişken üzerine kurulu olduğu söylenebilir. Birincisi, dinin bağımsız değişken olduğu din ile toplumsal değişim ilişkisi; ikincisi ise dinin bağımlı değişken olduğu din ile toplumsal değişim ilişkisidir. Dinin bağımsız değişken olduğu durumda; toplumsal değişimi yavaşlatıcı ya da engelleyici bir öge olarak din, toplumsal değişimi takviye edici bir etken olarak din ve son olarak, toplumsal değişimin temel belirleyicisi olarak din şeklinde, üç kısımda ele almak mümkündür. Bununla beraber, dinin bağımlı değişken olduğu durumda; dinin, toplumsal değişim sürecinden olumsuz yönde etkilendiği ve engellendiği, dinin toplumsal değişim sürecinden olumlu yönde etkilendiği ve son olarak, toplumsal değişim ile birlikte dinin kendini değiştirmesidir. Bununla beraber din, muhafazakâr bir sıfatla etkileşime girdiğinde, toplumsal değişimi yavaşlatıcı ve mevcut durumu koruyucu bir işleve sahip olabilmektedir. Mevcut sosyal düzeni koruyarak istikrar oluşturabilen din, toplumsal yaşamda dengeli bir devamlılık sağlayabilmektedir. Dinin toplumsal düzeni ve statükoyu koruma işlevinin temelinde, insanların öteki dünyaya yani ahirete inanç duygusu yattığı söylenebilir. Çünkü ahiret inancı, insanların haklarını alamadıkları durumlarda, hesaplaşmayı öteki dünya mahkemesine bırakmaları ve böylece bu dünyada sosyal düzen sağlanarak, pek çok kaos, kargaşa ve isyanların çıkması önlenmektedir (Okumuş, 2009: 326-327).

Din, toplumsal değişimi destekleyici bir işleve de sahip olabilmektedir. Sosyal hareketlerin çoğu, mücadeleciler bir potansiyel taşıdığı söylenebilir. Bu bağlamda dinî hareketler, toplumsal çatışmalardan kaynaklanabildiği gibi çatışmalara da kaynaklık edebilir. Hatta devrim potansiyeli de taşıyabilir. Ayrıca din, toplumsal yaşamın lehine ya da aleyhine değişimin temel faktörü olabilir. Bazen meşrulaştırma işlevi görerek

sosyal düzeni sağlama, sosyal sapmayı önleme ve anomi durumlarına engel olma işlevi görürken, bazen de mevcut toplumsal düzeni değiştirmeye yönelik radikal bir harekete neden olabilir. Böylece din, sosyal hayatı olumlu yönde değiştirebileceği gibi olumsuz yönde de değiştirebilir (Okumuş, 2009: 333-342).

SONUÇ

Tarihsel süreç içerisinde bütün toplumlar, yaşadığı dönemin ruhuna uygun olarak zaman ve mekân düzleminde kendine özgü bir değişim sürecini tecrübe etmektedir. Sosyolojik açıdan bu süreç, toplumsal ilişki biçimlerinde, tutum ve davranış kalıplarında, toplumsal davranış eğilimlerinde ve sosyal kurallarda farklılaşma biçiminde meydana geldiği söylenebilir. Ancak, toplumsal değişimin yönü, boyutu, hızı, vadesi ve nedensel faktörleri toplumdan topluma farklılık gösterebilmektedir. Bununla beraber, toplumsal değişim bilimsel, nötr ve nesnel bir olgu olduğundan, değer yargısı içermemektedir. İlerleme, gelişme, yön, içerik ve evrim gibi süreç ve durumlarla yakından ilişkilidir. Fakat ilerleme, gelişme, kalkınma, evrim, olumlu veya olumsuz yön, iyi veya kötü yön gibi kavramlar değer yargısı içeren ve bir amaca yönelik olan kavramlardır. Oysa toplumsal değişim, söz konusu kavramları kapsamakla birlikte, değer yargısı içermeyen ve hiçbir yön belirtmeyen olgusal niteliktedir.

Toplumsal değişim fenomeni, çeşitli nedensel faktörlerden etkilenebilmektedir. Toplumsal değişim deprem, sel, tsunami, kasırga, erozyon, kuraklık ve salgın hastalıklar gibi doğal faktörlere dayalı ortaya çıkması mümkün olmakla birlikte, coğrafi koşullar ve iklimsel farklılıklardan da kaynaklanabilir. Bunun yanında ekonomik, teknolojik, demografik, teknik, bilimsel, sosyal, kültürel ve dinsel etmenlerden etkilenebildiği gibi savaş, çatışma ve krizlerden de etkilenebilmektedir. Ayrıca, toplumsal değişime neden olan faktörler, maddi ve manevi kültürel değişim ile nesnel ve öznel ölçütler olarak da meydana gelebilmektedir. Toplumsal değişimin maddi-manevi, nesnel-öznel etmenleri, toplumdan topluma farklılık gösterebilmektedir. Sonuç olarak, sosyolojik bir olgu olan toplumsal değişim, birbiriyle ilişkili unsurların bir arada olduğu, birbiriyle etkileşimli, çok boyutlu, karmaşık ve dinamik bir karaktere sahip olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, N. (2007). *İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Din Anlayışı*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Bahar, H. İ. (2009). *Sosyoloji*. Ankara: Uşak Yayınları.
- Cuff, E.C., Sharrock, W.W. ve Francis, D.W. (2005). *Perspectives in Sociology*. London and New York: Routledge.
- Çapcıoğlu, İ. (2020). "Pandemi Süreciyle 'Başa Çıkma'ya Yönelik Stratejiler". *Dini Araştırmalar Dergisi*, 23(57), 271-274.
- Çelebi, N. (2007). *Sosyoloji Notları*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Ergun, D. (1984). *100 Soruda Sosyoloji El Kitabı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Fichter, H. J. (2016). *Sosyoloji Nedir*. (çev. N. Çelebi). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Günay, Ü. (2001). "Çağdaş Türkiye'de Din, Toplum, Kültür, Gelenek ve Değişme". *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 1-38.
- İbn Haldun. (1997). *Mukaddime I Şark-İslâm Klasikleri: 4* (çev. Z. Kadiri Ugan). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi:
- Keleş, R. (1993). *Kentleşme Politikası*. Ankara: İmge Yayınları.
- Keleş, R. (1995). "Kentleşme ve Türkçe". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 6, 1-5.
- Kıray, B. M. (2006). *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*. Mübaccel B. Kıray Toplu Eserleri 4, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Kongar, E. (1993). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kongar, E. (2006). *21. Yüzyılda Türkiye 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Koştaş, M. (1995). "Auguste Comte'un Din Sosyolojisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34(1), 67-73.
- Marshall, G. (2005). *Sosyoloji Sözlüğü*. (çev. O. Akınhay ve D. Kömürçü). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Meriç, C. (1996). *Ümrandan Uygarlığa: İletişim Yayınları*.
- Mohammad, F. (2017). "İbn Haldun'un Toplumsal Değişme Kuramı: Hegel, Marx ve Durkheim ile Bir Karşılaştırma". (çev. B. Batur), *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(17), 229-244.
- Okumuş, E. (2009). "Toplumsal Değişme ve Din". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(30), 323-347.
- Ozankaya, Ö. (1991). *Toplumbilim*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Perşembe, E. (1991). "Toplumsal Değişme ve Din İlişkileri Üzerine". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(5), 171-180.
- Ritzer, G. ve Stepnisky, J. (2013). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları ve Klasik Kökleri*. (çev. I. Ertuna Howison), Ankara: Deki Yayınları.
- Ritzer, G. ve Stepnisky, J. (2014). *Sosyoloji Kuramları*. (çev. H. Kültür), Ankara: Deki Yayınları.
- Sanay, E. (2014). *Sosyoloji*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Slattery, M. (2014). *Sosyolojide Temel Fikirler*. (çev. Ü. Tatlıcan ve G. Demiriz). İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Sunar, L. (2014). Toplumsal Değişimi Açıklamak: Temel Kavram ve Kuramlar. L. Sunar. (ed.) *Türkiye'de Toplumsal Değişim*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Swingewood, A. (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi* (çev. O. Akınhay). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şahin, O. E. (2022). Mekânın Kavramsallaştırılması ve Sosyopolitik Yönleri. Muhammed Ferit Duman (ed.), *Kentsel Prizma ve Toplumsal Spektrum*. (s.267-278). Nobel Bilimsel Eserler.
- Taş, K. (2003). "Dinin Sosyolojik Tanımı Problemi Üzerine Bir Değerlendirme". *Dini Araştırmalar*, 6(16), 199-205.

- Tezcan, M. (1980). "Toplumsal Değişmelerin Ülkemiz Eğitimine Etkileri". *Eğitim ve Bilim*, 5(25), 28-40.
- Tonkiss, F. (2014). "Devamlılık/Değişim". İ. Çapcıoğlu (ed.), (çev. E. Koca). *Temel Sosyolojik Dikotomiler* (s. 60-78). Ankara: Atıf Yayınları.
- Tönnies, F. (2000). *Gemeinschaft ve Gesellschaft*. (çev. A. Aydoğan). *Şehir ve Cemiyet*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Wach, J. (1987). *Din Sosyolojisine Giriş*. (çev. B. İnandı). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Wach, J. (1990). *Din sosyolojisi*. (çev. Ü. Günay). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Basımevi.
- Wallace, R ve Wolf, A. (2012). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları-Klasik Geleneğin Genişletilmesi* (çev. M. R. Ayas ve L. Elburuz). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Yılmaz, S. (2019). *Türkiye'de Toplumsal ve Dinî Değişimin İzleri: AK Parti İktidarında Nereden Nereye*. Ankara: Grafiker Yayınları.

GELENEKSEL VE MODERN TOPLUMLARDA DEĞERLER BAĞLAMINDA KUŞAKLARARASI İLİŞKİLER

Merve TEMİZER GÜNEŞ¹

GİRİŞ

Kuşaklararası ilişkiler, her toplum ve kültürde farklı yaşanmakta, ait olduğu kültürün yapısına göre şekil almaktadır. Geleneksel dönemde kişiler arasında ilişkiler, manevi değerlerimiz etkisinde yaşanmakta ve bu durum bireyler arasında uyumlu bir birlikteliğe kapı aralamaktadır. Bu toplumlarda yaşlı bireyler sevilip sayılmakta, bilgisi ve hayat tecrübesiyle tüm bireyler tarafından bir otorite olarak onaylanmaktadır. Ancak modern dönemin etkisinde benimsenen Batı kültürü ile birlikte bu anlayış etkinliğini yitirmiş ve bu durum örf ve adettlerimizden kuşaklararası ilişkilere kadar birçok konuda değişimlere kapı aralamıştır.

Modernleşmeyle beraber kuşaklararası ilişkiler ele alındığında; teknolojinin insan hayatına girmesi ve yaşanan gelişmeler, geçmiş değerlerimizi aşama aşama unutturma ve yok etme tehlikesiyle karşı karşıya bırakmış, geçmişte yaygın olarak yaşanan uyumun, yerini çatışma kültürü almıştır. Bunun yanı sıra bu dönemde ekonomik faaliyetlerin önem kazanması ve kadınların da çalışma hayatına aktif olarak katılması geçmişte aile bireyleri konusunda üstlendiği sorumlulukların da değişmesine neden olmuştur. Aslında sürecin başlangıç aşamasında köyden göç ve kentleşme olgusuyla birlikte geçmişin geniş aile yapısının etkinliğini yitirerek yerini çekirdek aileye bırakması özellikle yaşlı bireylerin hem ailede hem de toplumda statüsünü değiştirmiştir. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak artık ne tecrübeyle edinilmiş değerlerin ne de sosyo-kültürel değerlerin eski önemi kalmamıştır. Zira modernizm; sadece toplumun en temel birimi olan aile yapısının ve sosyo-kültürel değerlerin değişmesinde değil aynı zamanda bu değişimlerin bir uzantısı olan çatışmalara da zemin hazırlamıştır.

¹ Dr. Öğr. Gör. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, ORCID ID:0000-0002-7837-768X, merve.temizer@hbv.edu.tr

Kuşaklararası çatışma; modernleşmenin getirdiği sosyo-kültürel değişmelerin bir sonucu olarak genç ve yaşlı kuşak arasındaki problemleri iletişimden kaynaklanan sosyolojik bir olgudur. Yaşanan bu problemin kaynağında kuşkusuz maddi değerlerin ön plana alınarak manevi değerlerin aşama aşama gözden çıkarılması yer almaktadır. Bu bozulmanın önüne geçmenin ve sağlıklı ilişkileri sağlamanın en etkili yolu ise, sosyo-kültürel değerlerimizin toplumun tüm üyeleri tarafından sahiplenilmesi ve kuşaktan kuşağa aktarımıyla mümkün olacaktır.

Ancak değerlerin aktarılması modern ve geleneksel toplumda aynı derecede gerçekleşmemektedir. Zira her iki toplumun sosyo-kültürel değerleri birbirinden farklıdır ve ilişkiler de bu değerlere göre şekillenmektedir. Örneğin geleneksel toplumlarda birincil ilişkilerin yaşandığı geniş aile yapısı yaygındır ve homojen nitelikli olan bu tarz ailelerde değerler yaşatılarak kuşaktan kuşağa aktarılmakta ve böylece çatışmaya imkân verecek nedenler de bulunmamaktadır. İkincil ilişkilerin ağırlıkta olduğu modern toplumda ise çekirdek aile yapısı yaygındır ve heterojen nitelikli olan bu toplumlarda değerlerin aktarılması geleneksel toplumdaki gibi kolay olmamaktadır (Canatan, 2008: 66).

Geleneksel dönem toplum yapısında; çatışmadan ziyade uyum ve dayanışma hâkimdir ve kuşaklararası saygı ve sevginin ağırlıkta olduğu bir iletişim söz konusudur. Bireylerin davranışları değerler tarafından şekillenmekte ve bu durum onları birbirleriyle uyum içerisinde yaşamaya yöneltmektedir. Bu dönemin yaşlı bireyleri ise aileye bir yük değil, adeta engin bilgisi ve tecrübesiyle bir otorite olarak kabul edilmektedir. Ancak teknolojik gelişmelerin ve batı etkisiyle benimsenen modernizmin sosyal hayatımızda ve yaşam tarzımızda ortaya çıkardığı değişimler, aile yapımızı değiştirmiş ve bu durum ilişkilerde sıklıkla rastlanan çatışmalara sebep olmuştur. Dolayısıyla genç bireyler ile yaşlı bireyler arasında cereyan eden çatışmaların kaynağında maddi değerlerin ön plana alınması ve manevi değerlerin göz ardı edilmesi yer almaktadır.

KUŞAK, DEĞER VE ÇATIŞMA KAVRAMLARI

Kuşak

Aynı tarihsel dönem aralığında dünyaya gelen ve belirli bir toplumsal gruba ait insanlar için yapılan tanımlamaya kuşak denmektedir. Her bir kuşak yetişme tarzı ve yaşadığı dönem ve toplumun koşullarından kaynaklanan birtakım farklılıklara sahiptir. Kuşaklararası görülen bu farklılıklar bireylerin; sosyal hayatları, çalışma yaşamları değer anlayışları ve kişilik özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Bahsi geçen bu farklılıklar bireylerin birbirleriyle ve toplumla olan ilişkilerinde belirleyici olmakta ve bu durum kuşakların birbirleriyle ve toplumla problemler yaşamalarına sebep olabilmektedir.

Sosyolojik perspektiften ele alınan kuşak kavramının; yaklaşık olarak aynı yıllarda doğup yetişen, yaklaşık yirmi beş ya da otuz yıllık yaş gruplarını kapsayan, benzer kültürel değerlere, tutum, davranış ve sorumluluklara sahip olan insan

toplulukları şeklinde tanımlanması mümkündür. Aynı dönemlerde yaşayıp bir grup olarak ortak özelliklere sahip olan bu bireyler, yetişme tarzı ve yaşadıkları zamanın koşulları itibariyle diğer kuşaklara nazaran bir takım farklılıklara da sahiptirler. Bu farklılıklar kuşakları kimi durumlarda karşı karşıya getirmekte ve çatışmaların yaşanmasına imkân verebilmektedir

Kuşak sınıflandırmasında; Sessiz kuşak (Gelenekselciler), Baby Boomer kuşağı (Bebek Patlaması), X, Y ve Z Kuşağı yer almaktadır. Aynı kuşağa mensup olan bireyler yaklaşık aynı yıllarda dünyaya geldikleri ve aynı dönemde yaşadıkları için birçok açıdan benzerlikleri bulunmaktadır.

Değer

Latince kökenli bir kavram olan değer, güçlü olmak, kıymetli olmak manasına gelen valere sözcüğünden türemiştir ve genellikle; istenilen, özenilen, benimsenen, önemsenen ve insan için önem taşıyan anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla değer kavramının; herhangi bir şeyin önemini belirleyen somut bir kriter ya da bir şeyin değdiği karşılık olarak tanımlanması mümkündür (Aydın, 2003: 122). Değerler, kültüre ve topluma anlam yükleyen ölçütlerdir (Tezcan, 1974: 14). Kuşkusuz tüm toplumlar kendilerine özgü oluşturdukları bir kültüre sahiptirler ve kültürün temel yapı taşını da değerler oluşturmaktadır. Bu noktada toplumlar için büyük öneme sahip olan değerlerle yüklü olan kültürün günün koşullarına uyarlanarak yaşatılması sağlıklı bir toplum yapısı için öncelikli bir husustur.

Değerler bir inançtır ve dünyanın belirli bir bölümüyle ilgili; duygularımız, algılarımız ve bir bütün olarak bilgilerimizin birleşimidir (Güngör, 1998: 7). Değerler bireylerin yaşamında adeta bir pusula işlevi görmektedir. Zira bireylerin giyim tarzı, yaşam anlayışı ve olaylar karşısındaki tutum ve davranışları, maddi ve manevi değerler çerçevesinde belirlenmektedir. Aslında değerler; toplumdaki bireylerin neyi yapıp neyi yapmaması gerektiğine yön vermekte ve dolayısıyla toplumda yaşanan her türlü iletişimi değer yargıları şekillendirmektedir (Robbins, 1993: 27). Örneğin sevgi, saygı, anlayış, sadakat ve hoşgörü gibi değerler öncelikle ailede kazanılmakta ve bu kazanımlar toplumsal ilişkilere yansımaktadır.

Evrensel olmayıp, toplumdan topluma değişen bir unsur olan değer, toplumun benimsediği; iyi, güzel, doğru ve yanlış gibi ölçütlerle yüklenmekte ve bireylere karşı karşıya kaldıkları çeşitli durumlarda nasıl davranmaları gerektiği konusunda rehberlik etmektedir. Her toplumun tarihsel süreçteki kazanımları olarak; kendine özgü değerleri bulunmaktadır ve toplumların korunup sürdürülmesi de bu değerlerin yaşatılmasıyla mümkün olmaktadır.

Bireyin davranışlarını adeta standartlaştıran değerler öncelikle ailede kazanılmakta sonrasında sosyal çevreye yayılmaktadır. Birey içselleştirdiği bu değerler sayesinde tutum ve davranış geliştirmekte ve sosyal yaşamında karşılaştığı her türlü eylemi anlamlandırabilmektedir.

Değerler; ilk olarak zihinsel dünyada oluşan ve bireylerin ilke ve önceliklerini, yaşam gayesini belirleyip, aynı zamanda yaşamına yön veren unsurlardır (Turan ve Aktan, 2008:). Değerler soyut nitelikli kavramlardır ve herhangi bir konu hakkında tek tek bir hüküm bildirme özelliği yoktur. Tüm olaylarda açıkça nasıl davranmamız gerektiği konusunda kesin bir şey söylemezler ancak yapılması gerekenler konusunda sadece rehberlik ederler (Akbaba ve Altun, 2003).

Tüm toplumlar tarafından arzu edilen ve üzerinde uzlaşılan kriterler olarak kabul edilen değerler bireylerce genelleştirilmiş davranış prensipleridir. Dolayısıyla bu değerler çerçevesinde yaşayan bireyler karşılıklı ilişkilerinde dayanışmayı ön plana almakta ve çatışmanın olmasına imkân vermeden uyum içerisinde yaşamaktadırlar. Ancak modernleşmeyle birlikte değişimin büyük bir hızla gerçekleşmesi değerlerde de bir çözülme meydana getirmiş ve manevi değerler geçmişteki etkisini kaybederek maddi değerlerle yer değiştirmiştir. Böylece modernleşmenin beraberinde getirdiği; sosyo-kültürel değişimler sosyolojik yapıya da sirayet etmiş ve bu durum; dayanışmanın kaynağında yer alan değerlerin tahrip olmasına ve kuşakların çeşitli konularda çatışma yaşamalarına sebep olmuştur.

Çatışma

Çatışma, bazı kaynaklara göre bireylerin ve toplumsal grupların arasında çıkan bir tür anlaşmazlıktır ve öfke, kırgınlık, kızgınlık ve rekabet gibi davranışları içerisinde barındırmaktadır (Özekin, Elalmış, 2011: 49).

Çatışma kavramı sosyolojide birçok sosyolog tarafından ele alınmıştır. Örneğin Karl Marx'ın üretim ve mülkiyet ilişkilerine dayandığı çatışma kuramı, onun ekonomi politiği ve toplumsal felsefesiyle bağlantılıdır. Zira Marx, toplumun temelini ekonomik yapıyla ilişkilendirmiş ve zihinsel yaşamın yanında, sosyal ve siyasal yaşamın da maddi üretim tarafından şekillendiğini belirtmiştir. Marx'a göre bahsi geçen özelliklere sahip bir toplumsal ortamda çatışmanın olması kaçınılmazdır (Aydınalp, 2010: 190). Dolayısıyla Marx toplumda yaşanan çatışmaların asıl aktörlerini toplumsal sınıflar olarak görmüş ve bu sınıflar arasında cereyan eden çatışmayı da toplumun hareketliliğini sağlayan bir olgu olarak değerlendirmiştir.

Marx'ın yanı sıra çatışmanın toplumda sürekli olduğunu düşünen sosyologlardan birisi de Simmel'dir. O çatışmayı toplumsal yapıyı hem birleştirici hem de ayırıcı bir süreç olarak değerlendirmiş ve çatışma yaşanmayan bir toplumun iyi bir toplum olarak değerlendirilmeyeceğini savunmuştur. Simmel'a göre toplumda farklı çıkarlara sahip gruplar olduğu gibi bireyleri bir araya getiren bazı ortak çıkarlar da bulunmaktadır ve tamamıyla birlik beraberlik içerisinde tam bir uyum halinde hiçbir toplum bulunmamaktadır. Simmel'a göre toplumlar ya ortak çıkarlar neticesinde bir araya gelmiş dost toplulukların ya da farklı ortak çıkarlara sahip karşıt toplulukların birleşmeleriyle oluşmaktadırlar (Anıl, 2011: 18).

Çatışma; kişiler arası, meslekler arası, partiler arası ya da kuşaklararası olmak üzere birçok alana yayılan ve neredeyse tüm toplumlarda ortaya çıkan insani bir

ilişki şeklindedir. Çatışma; kırıcı, incitici söz ve davranışlardan oluşabileceği gibi fiziki saldırı tarzında da yaşanması muhtemeldir (Tezcan, 1997, 15). Kuşaklararasıda yaşanan çatışmaların kaynağında; inanç, dünya görüşü, davranış, yaşam tarzı, değer ve tutumlar gibi birçok unsur rol oynamaktadır (Tezcan, 1981: 47). Dolayısıyla kuşak çatışması yeni yetişen nesil ile yaşamının sosyalleşme tarafını tamamlayıp, kendi gerçekliği doğrultusunda bir bakış açısına sahip olan yetişkin nesil arasında meydana gelen anlaşmazlık olarak tanımlanabilir (Ayдын, 2008: 16).

Kuşaklararasıda yaşanan çatışmaların dayanışmaya dönüştürülmesi ve cereyan eden hadiseler karşısında bireylerin olumlu bir tavır sergilemesi genel olarak arzulanan bir durumdur. Nitekim yaşanan çatışma durumlarında problemi kabul etmek ve çözüm yoluna gitmek toplumun sahip olduğu en temel değerlerden biri olan ailenin yanı sıra toplumun sağlıklı bir şekilde varlığını devam ettirebilmesi açısından da hayati öneme sahiptir. Zira varlığını sürdürebilmek için çevresindeki insanlarla iletişim kurma ihtiyacı içerisinde bulunan bireyin toplumun temel normlarını ve kültürel değerlerini öncelikli olarak öğrendiği yer aile kurumudur. Dolayısıyla aile içerisinde toplumda onay görmesini sağlayacak norm ve değerleri öğrenerek sosyalleşen birey toplumla entegre olmakta ve sosyal beklentilere cevap vererek uygun tutum ve davranışlar sergileyebilmektedir.

Ancak değişen sosyolojik yapı ve beraberinde getirdiği birçok yenilik hem bireyin hem de ailenin genel karakteristiğine sirayet ederek çatışma kültürüne kapı aralamıştır. Bu değişimin bir sonucu olarak aile içerisinde yaşayan bireylerin birbirleriyle iletişimleri zayıflamış ve birçok konuda çatışma yaşamaya başlamışlardır. Özellikle genç ve yaşlı bireyler arasında cereyan eden çatışmaların kaynağında ise genel olarak; bireyselleşme, teknolojiye bağımlılık ve manevi değerlerin yitirilmesi yer almaktadır. Dolayısıyla kuşaklararasıda yaşanan çatışmayı daha gerçekçi analiz edebilmek için çatışmanın merkezinde yer alan genç ve yaşlı kuşağın genel özelliklerini bilmek gerekmektedir.

Gençlik

Modern toplum anlayışına göre kuşaklararası ilişkilerin sağlıklı yürümesi ve çatışmaların olmasının önüne geçilmesi için tüm bireylerin genç ve yaşlı kuşağın biyolojik ve psikolojik özelliklerini bilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda gençlik dönemi; birtakım psikolojik ve fizyolojik değişimlerin yaşandığı dönemdir ve bu dönemde bazı olumsuz duyguların yaşanması muhtemeldir. Genç kuşağın içinde bulunduğu bu durum davranışlarına sirayet etmekte ve kişiler arası ilişkilerde bazı problemlerin yaşanmasına neden olmaktadır (Yeşilyaprak, 1989: 51).

Genç bireyin birçok açıdan değişim yaşadığı bu dönem oldukça hassas ve meşakkatli bir süreçtir. Biyolojik gelişmenin yanı sıra psikolojik ve toplumsal açıdan da olgunlaşma ve gelişmenin yoğun yaşandığı bu dönemin özelliklerinin toplumun diğer üyeleri tarafından anlaşılması, sağlıklı iletişim açısından göz ardı edilmemesi gereken önemli bir konudur. Kuşkusuz bir taraftan ergenliğin bu

zorlu koşullarına göğüs geren gençler bir taraftan da modernleşmenin getirdiği yeniliklere adapte olma eğilimi içerisindedirler. Manevi değerlerimizi görmezden gelerek modernleşmenin getirdikleriyle şekillenen gençler; bireyselleşmenin getirdiği rahatlıkla yeni bir anlayış içerisine girmişlerdir. Süreci analiz ettiğimizde problemlerin kaynağında modern dönemle birlikte yeni bir toplum tipinin ortaya çıkışı ve beraberinde getirdiği yeniliklerin yer aldığı görülmektedir. Şöyle ki bireysel özgürlüklerin sınırlarının genişlediği ve dönemin getirdiği yeni koşullar sosyo-kültürel değerlerden kopuşa zemin hazırlamış ve bu durum anı yaşamaya odaklı ve maddi olanaklardan haz alan yeni bir birey tipi yanı sıra yeni bir toplumu ortaya çıkarmıştır. Bu yeni toplum tipi aynı zamanda manevi değerleri arka plana almakta ve maddi değerleri yüceltmektedir. Bu yaklaşımının kaynağında kuşkusuz tüketim mantığı üzerine kurulu bir anlayış yer almaktadır. Bu anlayış bireylerin ürün ve hizmetlere çok daha kolay ve düşük ücretlerle erişimini sağlamakta ve bireylere ancak tükettikleri takdirde mutlu olacaklarını empoze etmektedir. Hem biyolojik ve psikolojik özellikleri hem de yeni gelişmelerin çekiciliğiyle kendilerine sağlanan bu imkânlarla kucak açan bireyler manevi değerlerden uzaklaşarak kitle iletişim araçları yoluyla oyun ve tüketim bağımlısı olmakta böylece maddi değerleri manevi değerlere tercih etmektedirler. Yaşları itibarıyla bu aldatıcı yeniliklere zaten meyilli olan gençler oyun ve eğlenceyi ve maddi değerleri ön plana alarak manevi değerlerden kopmuş böylece tükettikleri kadar mutlu olacaklarına inanan ve maddi değerlerle yüklü yeni bir kuşak haline dönüşmüşlerdir. Bu süreçte tüm bu gelişmelerin etkisinde değerlerimize ters düşen bir anlayış benimseyen gençler, engin bilgi ve görgüsüyle önemli değerlerimizden olan yaşlı bireylere karşı gereken özeni gösterme konusunda hassasiyetlerini de kaybetmişlerdir.

Yaşlılık

Yaşlılık; ileri yaştaki bireylerin kültürel değerleri, yaşam alışkanlıkları, davranış kalıpları yanı sıra, psikolojik ve sosyolojik sorunları da beraberinde getiren zorlu bir dönemdir. Yaşlılığın sadece biyolojik değil, sosyolojik ve psikolojik açılarından da farklılaşan anlamları bulunmaktadır. İnsan yaşamının son dönemlerine tekabül eden yaşlılık, birtakım üstün yanları olduğu gibi eksiklikleri de bulunan zorlu bir dönemdir. Bu çağ, değerlerin alışkanlıkların ve davranışların değişimi ile birlikte, birtakım problemlere de kapı aralamaktadır. Zira bu bireyler yaşlanmayla karşı karşıya geldiklerinde; hem fiziksel hem de ruhsal açıdan birçok problem ile baş etmek zorunda kalabilmektedirler. Ayrıca önceki yaşamlarında sahip oldukları sosyal rollerini kaybeden yaşlıların karamsarlığa kapılmaları da bu dönemi güçleştiren etkenlerdendir (İçli, 2008: 33). Görüldüğü gibi yaşlılık dönemi, kişinin yaşamı boyunca kazandığı olumlu ve olumsuz birikimlerin bir arada yaşandığı bir durağanlık dönemine tekabül etmektedir. Zira bu bireyler geçmişte sahip oldukları sosyal rollerini geride bırakmış yeni koşullara adapte olmaya başlamışlardır. Bu yeni durum onları karamsarlığa itmekte kendilerine güvenlerini azaltmakta ve zaman zaman değersiz oldukları hissine kapılmalarına neden olmaktadır.

Modernleşmenin getirdiği yeni yaşam koşulları sosyo-kültürel değerleri de etkilemiş ve bu durum yaşlı kuşağın kendisini bu yeni koşullara uyarlaması beklentisini de beraberinde getirmiştir. Bu beklentinin karşılanması noktasında özellikle aile bireylerinden olan gençler güncel gelişmeleri yaşlı bireylere öğretme konusunda bir sorumluluk üstlenmişlerdir. Örneğin teknoloji açısından eksiklikleri bulunan yaşlı bireyler cep telefonu, bilgisayar ve benzeri birçok elektronik aleti ancak genç kuşaktan destek alarak kullanabilmektedirler (Tezcan, 1996: 48).

Farklı kuşakların bir araya gelerek gerçekleştirdikleri karşılıklı etkileşim; sosyo-kültürel değerlerin aktarımını sağlaması yanı sıra toplumda bir bütün olarak devamlılığında önemli bir rol oynamaktadır. Çocukluktan başlayarak gençliğe kadar toplumda hâkim olan rollerin anlaşılması ve benimsenmesi kuşaklararası gerçekleşecek iletişimle mümkündür. Sosyo-kültürel yapının değişimi ve yaşam koşullarının güçleşmesi kuşaklararası ilişkilere de yansımakta ve bu durum karşılıklı etkileşimin giderek azalmasına, kopmasına ve toplumda birbiriyle çatışan değerlerin artmasına yol açmaktadır. Kuşkusuz çatışmanın kaynağında karşılıklı etiketleme ve kalıp yargılar yer almaktadır ve bu durum bireylerin birbirlerini anlamamasıyla sonuçlanmaktadır. Ancak bireyler arasında birbirini tanımaya yönelik yaklaşımlar ise, ortaya çıkacak önyargıları azaltmakta ve bireyleri anlaşmaya yöneltmektedir (Canatan, 2008: 67).

Yaşlı bireylerin aile içerisinde kendi çocukları ve torunlarıyla sevgi ve saygıya dayalı birlikteliği bu dönemi sağlıklı yaşamaları açısından göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur. Özellikle ruhsal açıdan ihtiyaçları olan bu birliktelik sıcak ve samimi ilişkilere kapı aralayacak ve bu durum hem yaşlı bireylere hem de ailede yaşayan diğer aile fertlerine katkı sağlayacaktır.

Örneğin günümüzde kadınların da iş hayatına aktif olarak katılması, yaşlı bireylerle torunların aile ortamında bir arada zaman geçirmesine imkân vermiştir. Aslında yaşlı bireylerin; torunlarına hem manevi değerleri aktarmaları hem de duygusal gelişimlerine katkıda bulunmaları oldukça önemli bir durumdur. Zira çocukların büyükanne ve büyükbabalarından gördükleri sevgi ve şefkat yanı sıra onlarla bir arada olmanın huzuru ve mutluluğu paha biçilemez bir değerdir. Aslında bir bakıma hem yaşlı bireylerin hem de ailenin diğer üyelerinin birbirlerine karşılıklı olarak pozitif katkı sağladıklarını söylemek mümkündür. Dolayısıyla kuşakların birbirlerine sevgi ve saygı çerçevesinde sergiledikleri yaklaşım ve manevi değerlerin genç kuşağa aktarımı ailenin devamı için hayati öneme sahiptir.

GELENEKSEL DÖNEM TOPLUM ANLAYIŞINDA KUŞAKLARARASI İLİŞKİLER VE ÇATIŞMA

Geleneksel toplum, kentleşmiş modern toplumun karşısı olan bir toplum tipidir. Aile ve akrabalık bağlarının geleneksel unsurlarla örülü olan bu tarz toplumlarda; kültürün gerektirdiği davranış kalıpları vardır ve bireyler toplumun sahip olduğu normlara ve davranış modellerine uyum konusunda zorluk yaşamamaktadırlar.

Dolayısıyla bireyler; geleneği ve değerleri tehdit eden değişimler ve yenilikler karşısında birlikte hareket etmektedirler. Birlik, beraberliğin ve kültürel değerlerin önemsendiği bu tarz toplumlarda ahlâki normlara uyum konusunda da hassasiyet söz konusudur (Günay, 1993: 297-298).

Örneğin bu toplumlarda ortak duygu ve yaklaşımlara dayalı kolektif bilinç hâkimdir ve bireyler birçok konuda birlikte hareket etmektedirler. Bu durum kuşaklararası dayanışmaya kapı aralamakta ve çatışmaya imkân vermemektedir. Bu toplumlarda bazı konularda gençlerden beklentiler vardır ve gençler hem bu beklentileri karşılamakta hem de toplumda kalıplaşmış değer ve normlara uygun hareket etmektedirler. Öyle ki toplumda uyulması gereken; yasaklar, kurallar ve sosyo-kültürel değerler, gencin hem toplumla uyumunu kolaylaştırmakta hem de kişiliğinin gelişmesine katkı sağlamaktadır.

Bu bağlamda geleneksel dönem toplum yapısını inceleyen Mead, gençlik ve ergenlik konularını ele almış ve gençlik dönemi yaşanan çatışmaların bu toplum tipinde yaşanmadığını dile getirmiştir. Dolayısıyla toplumda yer alan kurallara riayet eden genç birey, toplumun diğer üyelerinin onayını alarak takdir görmekte, uymadığında ise cezalandırılmaktadır. Böylece geleneklerin varlığı çatışma ve gerginlikleri azaltmakta ve dayanışmayı güçlendirmektedir (Tezcan, 1997: 17).

Kuşaklararası etkileşim, makro düzeyde toplumun sürekliliği için, mikro düzeyde ise toplumun üyesi olan bireyin yaşamını sağlıklı bir şekilde devam ettirebilmesi açısından oldukça önemlidir. Toplumda çeşitli kuşakların bir arada yaşaması sebebiyle, bir kuşaktan diğerine değer aktarımı yaşanabilmektedir. Dolayısıyla genç ve yaşlı kuşak arasında kurulacak sağlıklı etkileşim değer aktarımının gerçekleşmesi açısından da oldukça önemlidir (Canatan, 2014: 19.).

Bu bağlamda kültüre ve topluma göre anlam yüklenen yaşlılık, sanayi öncesi yani geleneksel olarak nitelendirilen toplumlarda pozitif olarak algılanıp, bir değer olarak benimsenmekte ve yaşlı ebeveyn; bilgisiyle, tecrübesiyle ailenin tüm bireyleri tarafından sevilip sayılan bir otorite olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla geleneksel toplumlarda yaşayan bireylerin tutum ve davranışları, bu dönemin mevcut ahlâki kurallarını yansıtmaktadır (Kaya, 2003: 23). Bu dönem bireylerinin günlük hayatta sergiledikleri tüm duygu, düşünce ve davranışlarının kaynağında toplumun manevi değerleri önemli bir yer tutmakta ve bu değerler onları toplumca kabul gören doğru davranışlara yöneltmektedir. Böylece hem sağlıklı ilişkiler kurulmakta hem de çatışmaların bertaraf edildiği uyumlu ve sağlıklı bir birliktelik söz konusu olmaktadır.

Geleneksel toplumlarda yaygın olan ataerkil aile yapısında bir kaç kuşağın aynı ailede birlikte yaşadığı bilinmektedir. Böyle bir aile yapısında kuşaklararası ilişkilerin kaynağında sevgi ve saygı yer almakta ve bu değerler kuşakları sıcak ve samimi ilişkilere yöneltmektedir. Bu tarz bir aile yapısının varlığından dolayı modern dönemde ortaya çıkan kreş ve huzur evi gibi kurumlara gereksinim duyulmamakta

bütün bu ihtiyaçlar farklı kuşakların bir arada yaşadığı aile içinde karşılanmaktadır. Dolayısıyla yaşanan bu sağlıklı ilişkiler çatışmaların yaşanmasının önüne geçerek uyumlu birlikteliklere kapı aralamaktadır.

Toplumsal yaşam ve toplumsallaşmanın sürdürülmesine bütün yaş gruplarının karşılıklı olarak katkıları vardır. Günümüz toplumunda yaşanan hızlı değişimler nedeniyle özellikle yaşlı bireylerimiz, yaşam deneyimleri ve birikimlerinin öneminden dolayı adeta bir kültürel rehber konumundadırlar (Canatan, 2008: 69). Dolayısıyla bir toplumun varlığını devam ettirebilmesinin en temel gerekliklerinden birisi kuşkusuz sağlıklı bir ailenin varlığıdır. Bir toplumun; ahlaki, sosyal ve psikolojik olarak gereksinimleri öncelikle ailenin varlığıyla karşılanmakta ve norm ve değerlerimiz bu kurum aracılığıyla sonraki nesillere aktarılabilir (Ataşalan, 2008: 47).

Kuşkusuz; örf, adet, gelenek, dil, din, aile, vatan ve bayrak gibi toplumun tüm fertleri tarafından benimsenen milli ve manevi değerler toplumun kültürel yapısının oluşumunda kayda değer bir öneme sahiptirler. Oluşumu uzun zaman alan ve toplum bireyleri tarafından içselleştirilmiş olan bu değerler toplumu bir arada tutmakta ve bireylerin dayanışma içerisinde yaşamalarına imkân vermektedir. Dolayısıyla adeta toplumun yaşam kaynağı olan bu değerlerin; ön plana alınarak korunması ve güncellenerek kuşaktan kuşağa aktarılarak yaşatılması tüm bireylerin ortak çabası ile mümkün olacaktır.

Görüldüğü üzere geleneksel toplumlarda çatışmadan ziyade birlik ve beraberlik ön planda tutulmakta ve yaşlı bireyler hem hak ettikleri değeri görmekte hem deengin bilgi ve tecrübesiyle gençlere klavuz olmaktadır. Bu birlik ve beraberliğin kaynağında manevi değerlerin hayatın her alanında benimsenip yaşatılması yer almaktadır. Ancak konuyu modern toplum anlayışı bağlamında değerlendirdiğimizde karşımıza farklı bir boyut çıkmaktadır.

MODERN TOPLUM ANLAYIŞINDA KUŞAKLARARASI İLİŞKİLER VE ÇATIŞMA

Günümüz toplumu geleneksel toplum tipinden farklılaşmış ve değişime uğramış modern bir toplumdur. Modernleşme; yüksek teknoloji düzeyine ulaşmış toplumların; sosyolojik yapısında geçirdikleri değişim ve dönüşümler için kullanılan bir kavramdır (Kongar, 1995: 228). Geleneksel toplumdan ayrılarak modern toplum anlayışına geçiş sürecinde; evrenin sürekli değişimine bağlı olarak değerler de değişmekte ve dolayısıyla bireylerin sosyal ve kişisel gelişimlerine faydalı olan şeyler değerli, faydalı olmayan ve engelleyenler ise değersiz sayılmaktadır (Akbaba Altun, 2003).

Günümüzde neredeyse tüm toplumlar sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan gelişmeye ve böylece maddi tatmin konusunda ilerlemeye ihtiyaç duymaktadırlar. Modernizmle beraber ortaya çıkan değişimler ve gelişmelerin yansımaları olarak manevi değerler genellikle geri plana itilmekte, maddi değerler ve maddi kalkınma ön

plana alınmaktadır. Bu değişimlerin etkilediği unsurlardan biri de kuşaklararası yaşanan ilişkilerdir ve geçmişte özellikle genç ve yaşlı kuşak arasında gerçekleşen sevgi ve saygıya dayalı etkileşim bu dönemde yerini çatışma kültürüne bırakmıştır.

Kuşaklararası ilişkiler tarihsel dönemler ve toplumun sahip olduğu kültür yapısına göre farklılık göstermektedir. Dolayısıyla modernleşme süreciyle birlikte hemen her dönemde kuşaklararası ilişkilerde benzer birtakım problemler yaşanmaktadır (Kaya, 2017: 28).

Küreselleşmenin çok hızlı yaşandığı günümüz toplumunda bireylerin kendi kültürel değerlerine sahip çıkmaları gittikçe zorlaşmaya başlamış ve Batı etkisinde tek tip kültür oluşum sürecine doğru hızlıca bir geçiş yaşanmaya başlamıştır. Bu doğrultuda modernleşmenin beraberinde getirdiği yeni yaşam koşulları geleneksel yapının çözülmesine ve sosyo-kültürel değerlerin farklı bir boyuta evrilmesine yol açmıştır. Böylece sosyal dalgalanmaların yaşanması ve beraberinde kuşaklararası ilişkilerin bozulması kaçınılmaz olmuştur. Daha açık bir ifadeyle sosyolojik alanda yaşanan değişimler farklı değer yargılarını ortaya çıkarmış ve bu durum kuşakları arasındaki çatışmaya zemin hazırlamıştır. Dönemin hâkim unsurları olan teknolojik yenilikler, kentleşme, sosyal hareketlilik ve kültürlerarası etkileşim gibi gelişmeler; genelde toplumsal değerlere, özelde ise kuşaklararası ilişkilere zarar vermiştir.

Özellikle son yıllarda kolektif bilincin bireysel bilince dönüşmesi ve maddi değerlerin ön plana alınmasıyla birlikte; insanların birbirini anlaması zorlaşmış ve gençler kendileri dışında kalan kuşaklarla çatışmaya başlamışlardır. Böylece küreselleşmenin büyük rol oynadığı tek tip toplum yapısı neredeyse her toplumda kuşaklararası çatışmalara zemin hazırlamıştır.

Kuşaklararası yaşanan çatışma, sanayi toplumuyla beraber teknolojinin hızla değişip gelişmesi sonucu artmış ve bu konuda eğitimciler çözüm üretmek için bir arayış içerisine girmişlerdir. Hızla gelişen teknolojiye sonradan uyum sağlamaya çalışan yaşlılar ile teknolojinin gelişim döneminde doğan gençler arasında birbirinden farklı bakış açılarının ortaya çıkması kaçınılmazdır (Canatan, 2014: 20). Kuşaklararası yaşanan çatışmalar bireylerin; duygu, düşünce, menfaat ve amaçlarının ayrışmasından ortaya çıkmaktadır. İnsanların yaşadığı hemen her yerde farklı düzeylerde olmak üzere çatışma görülmesi mümkündür. Böylece çatışma, modern dönemde yaşamın neredeyse ayrılmaz bir unsuru haline gelmiştir (Anıl, 2011: 18).

Günümüz toplumunda bireyselleşmenin yanı sıra maddi değerlerin manevi değerlerin yerini almasıyla birlikte ailenin birey üzerindeki söz hakkını en aza indirgemiş ve birey sosyalleşme sürecinde kendi gerçeğine göre hareket etmeye başlamıştır. Dolayısıyla modern toplum yapısına geçişle birlikte; evladı üzerinde etkinliği üst düzeyde olan ailenin bu rolü farklı kurumlara geçmeye başlamıştır. Daha açık bir ifadeyle modernizmle birlikte yaşanan toplumsal değişim süreci;

hem ebeveynlerin çocukları üzerindeki etkinliklerini kısıtlamış hem de gençlerin manevi değerlerimizden koparak çatışmaların kaynağını oluşturan maddi değerlere yönelmelerine neden olmuştur.

Modern toplum yapısıyla birlikte genç ve yaşlı kuşak arasında çıkan çatışmaların kaynağında yer alan başlıca nedenler şunlardır: Gençlerin karşı cinsle arkadaşlığının yaşlılar tarafından onay görmemesi, serbest zaman etkinliklerine yapılan müdahaleler, gençlerin arkadaş tercihlerinin yaşlılar tarafından onaylanmaması, para ve harçlık konusunda doyumsuzluk, kanaatkârsızlık, daha fazlasını isteme, gece dışarı çıkma isteklerine karşın yaşlılar tarafından engellenmeleri, yanlışları konusunda eleştirilmeleri, verilen nasihatler ve yapılan baskılar genç ve yaşlı kuşak arasında çatışmanın fitilini ateşleyen başlıca sebeplerdir (Bayhan, 1997: 282). Tüm bu sebepler iletişimi içinden çıkılmaz bir duruma dönüştürmekte ve yaşanan çatışmalardan her iki kuşak da olumsuz olarak etkilenmektedirler. Böylece hem genç bireyler hem de yaşlı bireyler birbirleri hakkında olumsuz yargılarda bulunmakta ve bu durum sağlıklı bir iletişimin yolunu kapatmaktadır.

Ebeveynlerine karşı olumsuz önyargılar besleyen gençler özellikle ergenlik dönemlerinde ailelerini dikkate almamakta kendi arkadaş çevresinin beklenti ve değerlerine göre hareket etmektedirler. Ebeveynler her ne kadar gençlerin yanlışları karşısında onları koruma ve doğruyu gösterme amacı gütseler de bu durum gençler tarafından anlaşılılmakta hatta bu yaklaşım tepkisel davranmalarına neden olmaktadır. Aslında tüm bunların genç ve ebeveyn çatışmasından ziyade maddi ve manevi değerlerin çatışması anlamına geldiğini söylemek yerinde olacaktır.

Kısaca modernizmin hâkim bir değer olarak toplumda yerleşmesiyle birlikte aile değerleri çözülmeye başlamış ve toplumun yaşlı bireye bir bütün olarak bakış açısı değişmiştir. Zira artık bu toplum tipinde geniş aile yerini çekirdek aileye bırakmış ve bireyselleşmenin de etkisiyle toplumda neredeyse tüm dengeler alt üst olmuştur. Tüm bu gelişmelerle birlikte yaşlı bireyler hem ailede hem de sosyal yaşamda statülerini kaybetmeye başlamış ve bu durum yeni problemlere de kapı aralamıştır.

Bu dönemde yaşlı bireyler aile için taşınması gereken bir yüküdür ve modern toplum bireyleri bu yükten kurtarmak amacıyla kendi değerlerine uygun oluşturduğu kurumlarıyla onlara alternatifler sunmaktadır. Bu kurumlardan biri de kuşkusuz yaşlı bakım evleridir ve aileye yük olan bireylerin özel bakım ihtiyaçları nedeniyle bu kurumlara gitmekten başka bir çözüm yolları bulunmamaktadır. Geçmişte ailenin saygın ve vazgeçilmez üyesi olan yaşlı bireylerin bu dönemde aileye yük oluşu akıllarda soru işareti bırakmaktadır. Aslında bu durumun en acıtıcı taraflarından biri de yaşlı bakım evlerinin sayısının her geçen gün katlanarak artıyor olmasıdır. Öyleyse sorulacak en doğru soru; hem toplum hem de tek tek bireyler olarak hangi ara değerlerimizle örtüşmeyen bu duruma geldiğimizdir. Kuşkusuz sorunun cevabı oldukça basittir zira modernleşme uğruna manevi değerlerimizden vazgeçerek maddi değerleri benimsemiş olmamız bizi bu sona hazırlamıştır.

Her iki toplum tipini ele alarak süreci kısaca değerlendirdiğimizde aralarında büyük farklar olduğu açıkça görülecektir. Örneğin geleneksel dönem toplumlarının geniş aile yapısında manevi değerlerin hâkim olduğunu, neredeyse üç kuşağın bir arada yaşadığını ve bu aile yapısında ebeveynin bir otorite olarak kabul edildiğini söylemek mümkündür. Ancak değişen sosyo-kültürel değerlerle birlikte modern toplum yapısında bu durum değişerek yaygın olan geleneksel aile yerini modern çekirdek aileye bırakmış ve eşitlikçi bir karar verme sistemi ortaya çıkmıştır.

Bir diğer unsur ise geleneksel toplumlarda kolektif bilincin baskın olmasıdır ki bu durum aile yapısından sosyo-kültürel değerlere kadar birçok unsurun şekillenmesinde aktif rol oynamaktadır. Manevi değerlerin hayatın merkezinde olması nedeniyle bireyler arasında birlik, beraberlik ve birçok konuda uzlaşma söz konusudur. Ancak modern toplumda kolektif bilincin yerini bireysel bilincin almasıyla birlikte gençlerin aile büyüklerine karşı yaklaşımı değişmiştir. Zira modern birey artık bireyselleşmiştir ve çağa ayak uydurarak istediğini yapma, istediği gibi davranma kısaca istediği gibi yaşama özgürlüğüne kavuşmuştur. Öyle ki bu dönemde artık manevi değerleri görmezden gelerek çağın koşullarına uyum sağlayan bireyin tek ölçütü maddi değerler olmuştur.

Son olarak geleneksel toplumlarda hâkim olan iş bölümü konusudur ki bu durum bireylerin sorumluluk bilinciyle hareket etmesinde büyük öneme sahiptir. Öte yandan bu dönem toplumları için yaşlı bireyler aileye bir yük değil, adeta engin bilgisi ve tecrübesiyle sevilen sayılan bir otorite olarak kabul edilmektedir. Ancak modern toplumda bu durum etkinliğini yitirerek yaşlı bireylerin sahip oldukları otoritelerinin ellerinden alınmasıyla sonuçlanmış ve aileye bir yük olarak görülmeleri nedeniyle kendi yetiştirdiği evlatları tarafından yaşlı bakım evlerine yerleştirilmeye başlanmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kuşaklararası gerçekleşen ilişkiler ülke olarak temel problemlerimiz arasında yer almaktadır. Zira modernleşmenin getirdiği birçok yenilik geçmişten kopuşları da beraberinde getirmiş ve bu durum hem aile içerisinde hem de toplumsal yaşamda kuşaklararası ilişkileri de etkilemiştir. Çeşitli yaş gruplarının bir arada yer aldığı aile, tüm bireyler için hem bir destek sistemi hem de manevi değerlerin aktarıldığı en etkili sosyal öğrenme ortamıdır. Sahip olduğu nitelikleriyle bir sosyalizasyon sistemi olan aile manevi değerlerimizin yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılması noktasında çeşitli işlevler yüklü bir kurumdur. Ancak bireysel özgürlüklere ve teknolojik gelişmelere hısmkân veren modernleşme süreci öncelikle aile yapısını köklü bir değişime uğratmış ve gençleri maddi değerlere yönlendirirken manevi değerleri görmezden gelmiştir.

İnsanların toplum hayatında söz hakkına sahip olması, kendine bir yer edinebilmesi ve sosyalleşmesi için tüm şartları sağlıklı bir aile ortamı sağlamaktadır. Kültür aktarımını ve ahlaki normları aktaracak ailenin toplum açısından önemi

oldukça büyüktür. Zira ailede yaşayan bireylerin rolleri, yaşadıkları toplumun kültürü tarafından belirlenmektedir. Ancak geçmişten günümüze aile yapısında çok fazla değişimler yaşanmıştır. Birkaç kuşağın bir arada uyum içerisinde yaşadığı geleneksel toplumda ebeveynler ailede hem bir otorite hem de karar verme yetkisine sahiplerdir. Bu toplum tipinde kolektif bilincin ön planda olması sebebiyle her konuda iş bölümü vardır ve bireyler sorumluluklarının bilincindedirler. Büyüklere saygı ön plandadır ve yaşam şekilleri gelenek, görenek ve değerlere göre şekillenmiştir. Dolayısıyla kuşaklararası çatışmalar pek fazla yaşanmamakta çünkü ailedeki her birey diğerine sevgi ve saygı çerçevesinde davranmaktadır.

Ancak modernleşme neticesinde geleneksel norm ve değerlerin yerini maddi değerler almış ve böylece aile içerisinde yaşayan bireyler arasında eşitlikçi bir karar verme sistemi ortaya çıkmıştır. Bu toplum tipinde bireysellik ön plandadır ve genç kuşak istediğini seçme özgürlüğünü kullanarak değerlerimize ters düşen çeşitli tavır ve davranışlar içine girmeye başlamıştır. Bu doğrultuda bireyselliğini kazanan birey aile büyüklerine karşı yaklaşımını değiştirmiş, maddi değerleri ön plana alarak manevi değerleri görmezden gelmeye başlamıştır. Tüm bu gelişmeler aile içerisinde ebeveynin otoritesi azaltarak gençlerin ebeveynleriyle çatışma yaşamasına sebep olmuştur.

Türk toplumu olarak; adetlerimiz, geleneklerimiz, dilimiz edebiyatımız, ilişkilerimiz ve insani vasıflarımız toplumu ayakta tutan oldukça önemli değerlerimizdir. Modernleşmeyle birlikte sahip olduğumuz manevi değerlerimizin tahrip olması aile ilişkilerimizden toplumsal kimliğimize kadar birçok konuyu derinden etkilemiştir.

Nitekim tüm toplum bireyleri açısından oldukça önemli bir yeri olan değerlerin temelleri ilk olarak çocukluk yıllarında atılmakta ve ergenlik döneminde olgunlaşmaktadır. Birçok çok şeyi sosyalleşme sürecinde öğrenen bireylerin manevi değerleri içselleştirmesinde sosyal öğrenme önemli bir unsurdur. Bu bağlamda sosyalleşme bireylerin; inanç, norm, ve değer gibi kültürün manevi unsurlarını anlama, anlamlandırma ve bunu hayatlarına uyarlama sürecidir ki bu süreçte bireyler çevresindeki insanlarla bu değerler doğrultusunda iletişim kurmaktadır. Dolayısıyla bireylerin hayatlarına bir bütün olarak yön veren tutum ve davranışlarının kaynağını oluşturan değerler, yaşamları boyunca hem akranlarıyla hem de kuşakları arasındaki ilişkilerinde belirleyici bir etkidir.

Bu bağlamda toplumsal değerlerimizin korunması ve sürdürülmesi için çeşitli çalışmalara ihtiyaç vardır. Bireylerin yaşadıkları topluma uyum sağlamaları ve sağlıklı bir kişilik geliştirebilmeleri için değerlerin öğretimi ve yaşatılması büyük önem taşımaktadır. Toplumsal bir kurum olan aile aynı zamanda bir değer eğitim merkezidir ve bireyler ilk olarak aile tarafından eğitilmektedir. Dolayısıyla ebeveynler değer aktarımı konusunda daha bilinçli adımlar atmalı bireyleri çocukluk yaşlarında bu değerler etrafında yetiştirmelidirler.

Sağlıklı ilişkilerin geliştirilmesi noktasında öncelikle aileye büyük sorumluluklar düşmektedir. Aile içerisinde yer alan tüm bireyler arasında sağlanacak dayanışma ve işbirliği ilişkileri kuvvetlendirmesi yanı sıra çatışmaların önüne de bir set koymuş olacaktır. Engin bilgi ve tecrübe ile yüklü yaşlı bireylerimizi rehber edinmek manevi değerlerimizin korunup sürdürülmesi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Tüm bunların yanında çeşitli güçlüklerle karşı karşıya kaldıkları bu dönemi daha huzurlu ve sakin geçirmeleri ancak aile ortamında sevgi ve saygıya dayalı ilişkilerin kurulmasıyla mümkün olacaktır. Bu noktada ailedeki tüm bireylerin birbirine aynı hassasiyetle yaklaşması kuşaklararasıdaki birlik ve beraberliği güçlendirecektir.

Aileden sonra eğitim kurumlarının bireylerin sosyalleşmesinde ve toplumsal değerleri içselleştirmesinde önemli bir rolü bulunmaktadır. Zira okulların en temel işlevlerinden biri toplumun sosyal ve kültürel değerlerini yeni nesle aktarmaktır. Bu doğrultuda eğitim kurumlarının değerler eğitimi öğretim programına ağırlıklı bir şekilde yerleştirip öğretimini ve yaşatılmasını sağlaması hem bireyin kendi gelişimine hem de kuşakların sağlıklı ilişkiler kurmasına katkı sağlayacaktır.

Kısaca bireylerin davranışlarının kaynağında yer alan değerler kuşkusuz aile, okul ve sosyal çevre tarafından verilmektedir. Dolayısıyla değerlerimizi yaşatmak ve böylece sağlıklı ilişkiler geliştirmek için aile, okul ve sosyal çevre işbirliği içerisinde olmalı ve bu konuda sorumluluğu olan tüm bireylerin konuya aynı hassasiyetle yaklaşması gerekmektedir. Öte yandan yaşlı bireylerle, çocukları ve gençleri bir araya getirecek projelerin üretilmesi; kuşaklararası ilişkilerin gelişmesine ve değerlerimizin aktarımının kolaylaşması konusuna katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Anıl, H. (2011). *Kültürel Değişme açısından Kuşaklararası Çatışma*. Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- Akbaba, Altun, S. (2003). Eğitim Yönetimi ve Değerler Eğitimi Dergisi, 1(1).
- Aydın, M. (2003). Gençliğin Değer Algısı: Konya Örneği, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(3), 121-144.
- Aydın, M.Z. (2008). *Kuşaklararası Çatışma mı? Uyum mu?* Anadolu Gençlik, 100, 10-20.
- Aydınalp, H. (2010). Sosyal Çatışma ve Din, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 187-215.
- Bayhan, V. (1997). *Üniversite Gençliğinde Anomi ve Yabancılaşma*, Ankara, TC Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Canatan, A. (2008). Toplumsal Değerler ve Yaşlılar, *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, (1), 62-71.
- Canatan, A. (2014). Gençler ve Yaşlılar Arasında Değer Aktarımı, *Uluslararası gençler ve Değerler Sempozyumu*, 18-23.
- Dikeçligil, B., Çiğdem, A. (1991). *Aile Yazıları 3, Birey Kişilik ve Toplum*, Ankara, TC. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı.
- Güngör, E. (1998). Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Günay, Ü. (1993). *Din Sosyolojisi Dersleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- İçli, G. (2008). Yaşlılar ve Yetişkin Çocuklar”, *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 1, 29-38.
- Kaya, A. (2017). *Kişilerarası İlişkiler ve Etkili İletişim*, Ankara, Pegem Akademi.
- Kaya K. (2003). *Türk Toplumunun Yaşama Tarzı*, Isparta, Fakülte Kitabevi.
- Kongar, E. (1995). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Köroğlu, M., A., Köroğlu, C., Z. (2016). Değişen Yaşlılık Olgusu ve İslami Perspektiften Değerlendirilmesi, *The Journal of Academic Social Science Studies*.
- Oktay, A., S. (2004). İslam Düşüncesinde Ahlaki Değerler ve Bunların Global Ahlakla Etkileri, Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu, İstanbul, Değerler Eğitimi Merkezi.
- Özeken Elalmış, S. (2011). *Aile İşletmelerinde Kuşak Çatışmalarından Kaynaklanan Yönetim Sorunları Bursa İli Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Robbins, A. (1993). *Sınırsız Güç*, Çev. Mehmet Değirmenci, İstanbul, İnkılap Kitapevi Yayını.
- Tezcan, M. (1974). Türklerle İlgili Stereotipler ve Türk Değerleri Üzerine Bir Deneme, Ankara, A:Ü. Eğitim Fakültesi Yayını.
- Tezcan, M. (1981). *Kuşaklar Çatışması*, Ankara Kadioğlu matbaası.
- Tezcan, M. (1995). *Toplumsal Değişme*, Ankara, Feryal Matbaası.
- Tezcan, M. (1997). *Gençlik Sosyolojisi ve Antropolojisi Araştırmaları*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Turan, S. ve Aktan, D. (2008). Okul Hayatında Var Olan ve Olması Düşünülen Sosyal Değerler. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6(2), 227-259.
- Yeşilyaprak, B. (1989). Kuşak Çatışması, *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 13(72),50-53.

TÜRKİYE’DE LİSANS DÜZEYİNDE VERİLEN TURİZM EĞİTİMİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ: 2016-2017 İLE 2021-2022 EĞİTİM ÖĞRETİM DÖNEMLERİ ÖRNEĞİ

Oğuzhan DÜLGAROĞLU¹

GİRİŞ

Eğitim, bireyin davranışlarını istenilen düzeye getirme amacıyla geliştirme süreci olarak tanımlanmaktadır (Hacıoğlu, 1990). Diğer bir ifadeyle eğitim, bireyin toplum hayatına hazırlanması amacıyla gerekli görülen bilgi, tutum ve beceri kazanmasına ve bireye kişilik kazandırma süreci olarak tanımlanmıştır (Taymaz, 1992). Eğitimdeki amacın toplumu meydana getiren bireylere olumlu davranışlar kazandırmak olduğu söylenebilir.

Turizm, bir ülkenin önemli gelir kaynağı olan sektörlerden biridir. Turizm sektörü hassas ve dinamik bir yapıya sahip olduğu için sektörde her an birtakım aksaklıklar ortaya çıkabilmektedir. Bu sektördeki aksaklıkları en aza indirmek iyi bir turizm eğitimiyle mümkün olabilmektedir. Turizm eğitimi, turizm sektörü içindeki verimlilik düzeyini yükseltmek, hizmette bulunan bireylerin kabiliyetlerini ve insana has özelliklerini artırmak için gösterilen bir eğitim türüdür (Olalı, 1982). Turizm eğitimi, toplumun içindeki turizm bilincini, turizmin gerektirdiği konukseverliği, turizm arzına açılan kaynakların dikkatlice kullanılmasına yönelik anlayış sağlamak, turistlere iyi ve dürüstçe hizmet etme disiplini verme gibi gayeleri barındırmaktadır. Dinamik yapısından kaynaklanan farklı özelliklere sahip olan turizm olayının birçok yönü bulunmaktadır. Dolayısıyla müşteriye tatmin etmek ve bu sektörün gücünü geliştirmek açısından doğrudan ve dolaylı bir şekilde farklı misyonlar üstlenilmektedir (Gharamaleki, 2011; Tüylüoğlu, 2003). Bu misyon öğrencilere turizm eğitimi yoluyla aşılabilir. Genel olarak turizm eğitiminin amacı, turizm hizmeti verecek olan bireylerin toplum içinde turistik kaynaklara sahip çıkmalarını, turizm bilincinin daha da geliştirmelerini, müşterilere

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi Burhaniye Uygulamalı Bilimler Fakültesi, <https://orcid.org/0000-0002-1992-0531>, oguzhan@balikesir.edu.tr

dürüst olmalarını, eşit davranmalarını ve buna ek olarak konuğa yönelik bir davranış şekli oluşturmalarını sağlamak olarak ifade edilebilir (Hacıoğlu vd., 2008).

Eğitim, bir ülkenin istikbalini belirleyen önemli bir etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. Bacasız sanayi olarak nitelendirilebilen turizm sektörü ülkelerin kalkınmaları açısından büyük bir öneme sahiptir. Turizm sektörünün daha iyi bir hale dönüşmesi için turizm eğitiminin de geliştirilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda lisans düzeyinde turizm eğitiminde turizm sektörü için yönetici yetiştirmek amaçlanmaktadır. Bu çalışmada Türkiye'deki lisans düzeyinde turizm eğitiminin geldiği noktanın daha iyi anlaşılabilmesi için 2016-2017 eğitim öğretim yılı ile 2021-2022 eğitim öğretim yılının karşılaştırmalı analizi yapılmıştır. Her iki eğitim öğretim yılı; mezun sayıları, toplam öğrenci sayıları, yeni kayıt yaptıran öğrenci sayıları, akademisyen sayıları, kontenjan ve yerleşen sayıları gibi parametrelerden yararlanılarak karşılaştırılmıştır.

ALANYAZIN (LİTERATÜR)

Türkiye'de Turizm Eğitiminin Tarihçesi

Türkiye'de turizm alanında eğitimin verildiği faaliyetler, 1953 yılı içinde Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın işbirliği vasıtasıyla Ankara ve İzmir Ticaret Liseleri'nde "Turizm Meslek Kursları" ve birtakım turizm derneklerinin düzenlediği "Tercüman Rehberlik Kursları"nın açılmasıyla beraber başlamıştır (Olalı, 1984). Turizm sektörünün personel ihtiyacının karşılanması için belli niteliklere sahip olan personeller yetiştirme amacıyla 1963 yılı içinde Turizm ve Tanıtma Bakanlığı'nın kurulması ile eğitim olanaklarının daha kaliteli bir hale büründüğü görülmüştür (Kozak vd., 2001: 110).

Türkiye'de Üniversite'de verilen turizm eğitimi ise 1965-1966 öğretim yılı itibarıyla Ankara Ticaret ve Turizm Yüksek Öğretme Okulu'nda faaliyetlerine başlanmıştır. Bu tarihten sonra ön lisans ve lisans seviyesinde turizm eğitimi veren okullara ilişkin yeni yatırımlar gerçekleştirilmiş, bahsi geçen bu okulların sayıları artırılmış ve mezunlar verebilecek seviyeye ulaşmışlardır (Çelik ve Tuna, 2012). 1969 Yılı itibarıyla Ege Üniversitesi, 1975 yılı itibarıyla Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi ve 1982 yılı itibarıyla Erciyes Üniversitesi bünyesinde ön lisans ve lisans seviyesinde turizm odaklı eğitim verilen birimler hizmete açılmıştır (Aksu ve Bucak, 2012).

Türkiye'de Lisans Düzeyinde Verilen Turizm Eğitimi

Ülkemizde lisans düzeyinde ilk turizm okulu, orta dereceli ticaret ve turizm meslek liseleri öğretmeni yetiştirme amacıyla 1965-1966 öğretim yılında Ankara Ticaret ve Turizm Meslek Yüksek Öğretmen Okulu'dur. Öğretim süresi üç yıl olarak belirlenen bu okul 1967-1968 öğretim yılından itibaren dört yıllık eğitim vermeye başlamış, Yükseköğretim Kurulu'nun (YÖK) kuruluşundan sonra ise Ankara Gazi Üniversitesi Meslek Eğitim Fakültesi bünyesine katılmıştır. 1992 yılında ismi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi olacak şekilde değiştirilmiştir. Bu okulun

ardından 1969 yılı itibariyle Ege Üniversitesi İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi bünyesinde Turizm ve Otel İşletmeciliği Bölümü ve 1975 yılından sonra Endüstriyel Sanatlar Yüksek Öğretmen Okulu bünyesinde Ticaret ve Turizm Bölümü hizmete açılmış, ancak daha sonra bu bölümler 41 sayılı kanun hükmünde kararname ile kapatılmıştır (Ünlüöner ve Boylu, 2005).

1970'li yıllarda lisans düzeyinde turizm eğitimi için iki yüksekokul daha açılmıştır. Bunlardan biri bugün Balıkesir Üniversitesi Turizm Fakültesi (BTİÖYO) olarak, diğeri Adnan Menderes Üniversitesi Turizm Fakültesi olarak faaliyetlerini devam ettirmektedirler.

Balıkesir Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu (BTİÖYO) 1975 yılında Bursa İktisadi ve İdari Bilimler Akademisi'ne bağlı bir şekilde Balıkesir İşletmecilik ve Otelcilik Yüksekokulu adıyla kurulmuştur. 1982 yılına kadar İşletmecilik ve Turizm bölümleriyle öğretimin gerçekleştirildiği bu yüksekokul, 2547 Sayılı kanun ile isim ve statü değişimi yaparak Uludağ Üniversitesi Balıkesir Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu adını almıştır. Daha sonra Yüksekokul 1992 yılında kurulan Balıkesir Üniversitesi'ne bağlanmıştır (URL-1).

2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu'nun 3. Maddesi kapsamında lisans düzeyi kapsamında verilebilecek turizm eğitimi yüksekokul veya fakülte gibi birimler vasıtasıyla verilebilmektedir. Bu kanun kapsamında; "Fakülte: Yüksek seviyede öğretim, bilimsel araştırma, eğitim ve bilimsel yayın yapılan; bünyesinde bölümler kurulabilen bir yükseköğretim kurumudur (Boylu ve Arslan, 2014). Yüksekokul ise: Belirli bir mesleğe ilişkin eğitim öğretim faaliyetlerine öncelik verilen bir diğer yükseköğretim kurumudur." Lisans düzeyinde verilen turizm eğitimi, turizm işletmelerinin orta düzey ve üst düzeyde yönetici ihtiyacını karşılayabilmek üzere yükseköğretim kurumları bünyesinde dört yıl gibi bir zaman diliminde gerçekleştirilen turizm eğitimidir (Ulama vd., 2015). Tanımdan da anlaşıldığı gibi Türkiye'de lisans düzeyindeki turizm eğitiminin asıl amacı, turizm sektörünün orta ve üst düzeydeki yönetici ihtiyacını gidermektir. Türkiye'de lisans düzeyinde turizm eğitiminin verilmesini sağlayan kuruluşlar ve kurumlar, çeşitli süreç ve dönemlerden geçerek günümüzdeki yerlerini almışlardır (Boylu ve Arslan, 2014).

Yükseköğretim kurumlarına bağlı lisans düzeyinde turizm eğitimi veren bölümlerden birine yerleşmek isteyen aday yeni adı ile Yükseköğretim Kurumları Sınavı'na (YKS) girmek zorundadır. Bu sınav iki aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşamada adaylar Temel Yetenek Testi'ne (TYT), ikinci aşamada ise Alan Yeterlilik Testi'ne (AYT) girmelidir. Öğrenciler lisans düzeyinde turizm eğitimi veren bölümlere TYT, SAY, EA, SÖZ ve DİL puanlarıyla yerleşebilmektedirler (ÖSYM, 2022a). Lisans düzeyinde turizm eğitimi müfredatı sekiz yarıyılı kapsamaktadır. Her yarıyıl öğrenci 30 AKTS kredilik ders seçimi yapabilmektedir. Öğrenciler mezun olabilmek için sekiz yarıyıl da her yıl 30 AKTS olmak üzere toplam 240 AKTS'lik derslerden geçer not almalıdır. Eğitimin yürütülmesine ilişkin her üniversitenin kendi yönetmeliği bulunmaktadır. (Resmi Gazete, 2014).

2016-2017 ile-2021-2022 Eğitim Öğretim Yılları Türkiye’de Lisans Düzeyinde Verilen Turizm Eğitimi İstatistikleri

Tablo 1: 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı Lisans Düzeyindeki Turizm Mezunu Sayıları

Eğitim ve Öğretim Alanları	E	K	T
Otel, Lokanta ve Dışarıya Yemek Sunan İşletmelerin Hizmetleri	5562	2317	7879
Seyahat, Turizm ve Boş Zaman Faaliyetleri	1689	1174	2863
	7241	3491	10742
	67,40	32,60	%

Kaynak: URL-2: Eğitim ve Öğretim Alanları Sınıflamasına Göre Lisans Düzeyindeki Mezun Sayıları, 2016 - 2017 www.istatistik.yok.gov.tr (E.T.: 24.12.2022).

Tablo 1’de de görüldüğü gibi Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK)’ten alınan istatistik verilerine göre otel, lokanta ve dışarıya yemek sunan işletmelerin hizmetlerini kapsayan lisans düzeyindeki turizm eğitiminden 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı’nda 5562’si erkek, 2317’si kız öğrenci olmak üzere toplam 7879 öğrenci mezun olmuştur. Seyahat, turizm ve boş zaman faaliyetlerini kapsayan lisans düzeyindeki turizm eğitiminden ise aynı yılda 1689’u erkek, 1174’ü kız öğrenci olmak üzere toplam 2863 öğrenci mezun olmuştur (URL-2) Dolayısıyla 2016-2017 öğretim sezonunda lisans düzeyinde toplam 10742 öğrenci mezun olmuştur. Lisans düzeyinde turizm eğitimi veren bölümlerden 2016-2017 öğretim yılında mezun olanların % 67,40 oranıyla ağırlıklı olarak erkek öğrencilerden oluştuğu görülmektedir.

Tablo 2: 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı Lisans Düzeyindeki Mezun Sayıları

Eğitim ve Öğretim Alanları	E	K	T
Otel, Lokanta ve Dışarıya Yemek Sunan İşletmelerin (Catering) Hizmetleri	5788	3245	9033
Seyahat, Turizm ve Boş Zaman Faaliyetleri	1679	1075	2754
	7467	4320	11787
	63,34	36,66	%

Kaynak: URL-3: Eğitim ve Öğretim Alanları Sınıflamasına Göre Lisans Düzeyindeki Mezun Sayıları, 2021 - 2022 <https://istatistik.yok.gov.tr/> (E.T.: 12.12.2021).

Tablo 2’de de görüldüğü gibi Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK)’ten alınan en güncel istatistik verilerine göre otel, lokanta ve dışarıya yemek sunan işletmelerin hizmetlerini kapsayan lisans düzeyindeki turizm eğitiminden 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı’nda 5788’i erkek, 3245’i kız öğrenci olmak üzere toplam 9033 öğrenci mezun olmuştur. Seyahat, turizm ve boş zaman faaliyetlerini kapsayan lisans düzeyindeki turizm eğitiminden ise aynı yılda 1679’u erkek, 1175’i kız öğrenci olmak üzere toplam 2754 öğrenci mezun olmuştur (URL-3). Dolayısıyla 2021-2022 öğretim sezonunda lisans düzeyinde toplam 11787 öğrenci mezun olmuştur. Lisans

düzeyinde turizm eğitimi veren bölümlerden 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı'nda mezun olan öğrencilerin % 63,34 oranıyla ağırlıklı olarak erkek öğrencilerden oluştuğu görülmektedir

Tablo 3: 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı Lisans Düzeyindeki Toplam Turizm Öğrencisi Sayıları

Eğitim ve Öğretim Alanları	E	K	T
Otel, Lokanta ve Dışarıya Yemek Sunan İşletmelerin (Catering) Hizmetleri	38735	16453	55188
Seyahat, Turizm ve Boş Zaman Faaliyetleri	17605	10091	27696
	56340	26544	82884
	% 68	% 32	% 100

Kaynak: URL-4: Eğitim ve Öğretim Alanları Sınıflamasına Göre Lisans Düzeyindeki Öğrenci Sayıları, 2016 - 2017 www.istatistik.yok.gov.tr (E.T.: 10.12.2022).

Tablo 3'te de görüldüğü gibi YÖK'ten alınan istatistik verilerine göre otel, lokanta ve dışarıya yemek sunan işletmelerin hizmetlerini kapsayan lisans düzeyindeki bölümlerde 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı'nda 38735'i erkek, 16453'ü kız öğrenci olmak üzere toplam 55188 öğrenci bulunmaktadır. Seyahat, turizm ve boş zaman faaliyetlerini kapsayan lisans düzeyindeki turizm eğitiminde ise 17605'i erkek, 10091'i kız öğrenci olmak üzere toplam 27696 öğrenci bulunmaktadır (URL-4). Dolayısıyla 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı da dâhil olmak üzere lisans düzeyinde toplam 82884 öğrenci bulunmaktadır. Öğrencilerin büyük çoğunluğunun% 68 oranıyla erkek öğrencilerden oluşması dikkat çekmektedir.

Tablo 4: 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı Lisans Düzeyindeki Toplam Turizm Öğrencisi Sayıları

Eğitim ve Öğretim Alanları	E	K	T
Otel, Lokanta ve Dışarıya Yemek Sunan İşletmelerin (Catering) Hizmetleri	40617	22151	62768
Seyahat, Turizm ve Boş Zaman Faaliyetleri	14256	9190	23446
	54873	31341	86214
	63,64	36,36	%

Kaynak: URL-5: Eğitim ve Öğretim Alanları Sınıflamasına Göre Lisans Düzeyindeki Öğrenci Sayıları, 2021 - 2022. <https://istatistik.yok.gov.tr/> (E.T.: 05.12.2022).

Tablo 4'te de görüldüğü gibi YÖK'ten alınan en güncel istatistik verilerine göre otel, lokanta ve dışarıya yemek sunan işletmelerin hizmetlerini kapsayan lisans düzeyindeki bölümlerde 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı ile birlikte 40617'si erkek, 22151'i kız öğrenci olmak üzere toplam 62768 öğrenci bulunmaktadır. Seyahat, turizm ve boş zaman faaliyetlerini kapsayan lisans düzeyindeki turizm eğitiminde ise 14256'sı erkek, 9190'ı kız öğrenci olmak üzere toplam 23446 öğrenci bulunmaktadır (URL-5). Dolayısıyla 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı da dâhil olmak üzere lisans düzeyinde toplam 86214 öğrenci bulunmaktadır. Öğrencilerin büyük çoğunluğunun erkek öğrencilerden oluşması dikkat çekmektedir.

Tablo 5: 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılında Yeni Kayıt Yaptıran Lisans Düzeyindeki Turizm Öğrencisi Sayıları

Eğitim ve Öğretim Alanları	E	K	T
Otel, Lokanta ve Dışarıya Yemek Sunan İşletmelerin (Catering) Hizmetleri	6000	3001	9001
Seyahat, Turizm ve Boş Zaman Faaliyetleri	4513	2730	7243
	10513	5731	16244
	% 65	% 35	% 100

Kaynak: URL-6: Eğitim ve Öğretim Alanları Sınıflamasına Göre Lisans Düzeyindeki Öğrenci Sayıları, 2016 - 2017 www.istatistik.yok.gov.tr (E.T.: 07.12.2022).

Tablo 5'te de görüldüğü gibi YÖK'ten alınan istatistik verilerine göre otel, lokanta ve dışarıya yemek sunan işletmelerin hizmetlerini kapsayan lisans düzeyindeki bölümlere 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı'nda toplam 6000'i erkek, 3001'i kız öğrenci olmak üzere toplam 9001 öğrenci yeni kayıt yaptırmıştır. Seyahat, turizm ve boş zaman faaliyetlerini kapsayan lisans düzeyindeki turizm eğitiminde ise 4513'ü erkek, 2730'u kız öğrenci olmak üzere toplam 7243 öğrenci bulunmaktadır (URL-6). Dolayısıyla 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı'nda lisans düzeyindeki turizm bölümlerine toplam 16244 öğrenci yeni kayıt yaptırmıştır. Yeni kayıt yaptıran öğrencilerin büyük çoğunluğunun erkek öğrencilerden oluşması dikkat çekicidir.

Tablo 6: 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılında Yeni Kayıt Yaptıran Lisans Düzeyindeki Turizm Öğrencisi Sayıları

Eğitim ve Öğretim Alanları	E	K	T
Otel, Lokanta ve Dışarıya Yemek Sunan İşletmelerin (Catering) Hizmetleri	5608	4713	10321
Seyahat, Turizm ve Boş Zaman Faaliyetleri	3147	2276	5423
	8755	6989	15744
	55,6	44,4	% 100

Kaynak: URL-7: Eğitim ve Öğretim Alanları Sınıflamasına Göre Lisans Düzeyindeki Öğrenci Sayıları, 2021 - 2022 www.istatistik.yok.gov.tr (E.T.: 01.11.2022).

Tablo 6'da da görüldüğü gibi YÖK'ten alınan en güncel istatistik verilerine göre otel, lokanta ve dışarıya yemek sunan işletmelerin hizmetlerini kapsayan lisans düzeyindeki bölümlere 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı'nda 5608'i erkek, 4713'ü kız öğrenci olmak üzere toplam 10321 öğrenci yeni kayıt yaptırmıştır. Seyahat, turizm ve boş zaman faaliyetlerini kapsayan lisans düzeyindeki turizm eğitiminde ise 3147'si erkek, 2276'sı kız öğrenci olmak üzere toplam 5423 yeni öğrencinin kayıt yaptırdığı görülmektedir (URL-7). Dolayısıyla 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı'nda lisans düzeyindeki turizm bölümlerine toplam 15744 öğrenci yeni kayıt yaptırmıştır. Yeni kayıt yaptıran öğrencilere bakıldığında erkek öğrencilerin kız öğrencilerden daha fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 7: 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı Lisans Düzeyindeki Turizm Eğitiminde Görevli Akademisyen Sayıları

E.Ö.A.	Prof. Dr.			Doç. Dr.			Yrd. Doç. Dr.			Öğr. Gör.			Arş. Gör.			Toplam		
	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T
O.L.D.Y.S.İ.H.	27	9	36	43	26	69	66	80	146	261	260	521	66	80	146	261	260	521
S.T.B.Z.F.	38	10	48	51	26	77	125	94	219	435	255	690	125	94	219	435	255	690

E.Ö.A. = Eğitim ve Öğretim Alanları
O.L.D.Y.S.İ.H. = Otel, Lokanta ve Dışarıya Yemek Sunan İşletmelerin Hizmetleri
S.T.B.Z.F. = Seyahat, Turizm ve Boş Zaman Faaliyetleri

Kaynak: URL-8: Lisans Eğitimi Veren Yükseköğretim Programlarında Görevli Öğretim Elemanlarının Eğitim ve Öğretim Alanları Sınıflamasına Göre Sayıları, 2016- 2017 www.istatistik.yok.gov.tr (E.T.: 02.11.2022).

Tablo 7'ye bakıldığında otel, lokanta ve dışarıya yemek sunan işletmelerin hizmetleri eğitim öğretim alanında verilen lisans düzeyindeki turizm eğitiminde 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı'nda görev yapan toplam akademisyen sayısı 521 olarak karşımıza çıkmaktadır. Seyahat, turizm ve boş zaman faaliyetleri eğitim öğretim alanında lisans düzeyindeki turizm eğitiminde ise toplam akademisyen sayısı 690 olarak karşımıza çıkmaktadır (URL-8). Otel, lokanta ve dışarıya yemek sunan işletmelerin hizmetleri eğitim öğretim alanında lisans düzeyindeki turizm eğitiminde görevli akademisyen sayısında kadın ve erkek akademisyen sayısının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Seyahat, turizm ve boş zaman faaliyetleri eğitim öğretim alanında lisans düzeyindeki turizm eğitiminde ise görevli akademisyenlerin ağırlıklı olarak erkek akademisyenlerden oluştuğu görülmektedir.

Tablo 8: 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı Lisans Düzeyindeki Turizm Eğitiminde Görevli Akademisyen Sayıları

E.Ö.A.	Prof. Dr.			Doç. Dr.			Dr. Öğr. Üyesi			Öğr. Gör.			Arş. Gör.			Toplam		
	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T
O.L.D.Y.S.İ.H.	100	41	141	104	72	176	176	222	398	75	71	146	136	146	282	591	552	1143
S.T.B.Z.F.	51	14	65	82	47	129	134	84	218	34	18	52	65	65	130	366	228	594

E.Ö.A. = Eğitim ve Öğretim Alanları
O.L.D.Y.S.İ.H. = Otel, Lokanta ve Dışarıya Yemek Sunan İşletmelerin Hizmetleri
S.T.B.Z.F. = Seyahat, Turizm ve Boş Zaman Faaliyetleri

Kaynak: URL-9: Lisans Eğitimi Veren Yükseköğretim Programlarında Görevli Öğretim Elemanlarının Eğitim ve Öğretim Alanları Sınıflamasına Göre Sayıları, 2021- 2022 www.istatistik.yok.gov.tr (E.T.: 11.11.2022).

Tablo 8'e bakıldığında otel, lokanta ve dışarıya yemek sunan işletmelerin hizmetleri eğitim öğretim alanında lisans düzeyindeki turizm eğitiminde 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı itibarıyla görev yapan toplam akademisyen sayısı 1143 olarak karşımıza çıkmaktadır. Seyahat, turizm ve boş zaman faaliyetleri eğitim öğretim alanında lisans düzeyindeki turizm eğitiminde ise toplam akademisyen sayısı 594 olarak karşımıza çıkmaktadır (URL-9). Otel, lokanta ve dışarıya yemek sunan işletmelerin hizmetleri eğitim öğretim alanında lisans düzeyindeki turizm eğitiminde görevli akademisyen sayısında kadın ve erkek akademisyen sayısının birbirine yakın olduğu fakat erkek akademisyenlerin sayısının daha fazla olduğu görülmektedir. Seyahat, turizm ve boş zaman faaliyetleri eğitim öğretim alanında lisans düzeyindeki turizm eğitiminde ise görevli akademisyenlerin ağırlıklı olarak erkek akademisyenlerden oluştuğu görülmektedir.

Tablo 9: 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı Lisans Düzeyinde Turizm Eğitimi Verilen Birimler Kontenjan ve Yerleşen Sayısı

Bölüm	Kontenjan	Yerleşen	Doluluk Oranı (%)
Turizm İşletmeciliği	2165	1496	69
Turizm İşletmeciliği (İ.Ö.)	1197	287	23
Gastronomi ve Mutfak Sanatları	1748	1409	80
Gastronomi ve Mutfak Sanatları (İ.Ö.)	440	440	100
Konaklama İşletmeciliği	762	455	59
Konaklama İşletmeciliği (İ.Ö.)	470	137	29
Turizm Rehberliği	614	584	95
Turizm Rehberliği (İ.Ö.)	220	217	98
Turizm ve Otel İşletmeciliği	459	339	73
Turizm ve Otel İşletmeciliği (İ.Ö.)	60	19	31
Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik	365	218	59
Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik (İ.Ö.)	220	132	60
Seyahat İşletmeciliği ve Turizm Rehberliği	236	185	78
Seyahat İşletmeciliği ve Turizm Rehberliği (İ.Ö.)	100	1	1
Seyahat İşletmeciliği	180	136	75
Seyahat İşletmeciliği (İ.Ö.)	60	3	5
Yiyecek ve İçecek İşletmeciliği	225	152	67
Yiyecek ve İçecek İşletmeciliği (İ.Ö.)	155	17	10
Turizm ve Otelcilik	36	12	33
Turizm ve Otelcilik (İ.Ö.)	-	-	-
Rekreasyon Yönetimi	196	138	70
Rekreasyon Yönetimi (İ.Ö.)	60	62	100
Toplam	12090	8114	67

Tablo 9'a bakıldığında ÖSYM 2017 Kontenjan Kılavuzu'nda yer alan 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı'nda lisans düzeyinde turizm eğitimi verilen bölümler, bölümlerin kontenjanları ve bu bölümlere yerleşen kişi sayıları görülmektedir (ÖSYM, 2017). Lisans düzeyinde turizm eğitimi verilen en fazla kontenjana sahip olan bölümün "Turizm İşletmeciliği" bölümü olduğu görülmektedir. Lisans düzeyinde turizm eğitimi verilen en az kontenjana sahip olan bölümün ise "Turizm ve Otelcilik" bölümü olduğu görülmektedir. Tablo 9'a bakıldığında "Seyahat İşletmeciliği ve Turizm Rehberliği", "Seyahat İşletmeciliği", "Turizm İşletmeciliği", "Konaklama İşletmeciliği" ve "Turizm ve Otelcilik" bölümlerinin ikinci örgün öğretim programlarındaki doluluk oranlarının 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı'nda oldukça düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 10: 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı Lisans Düzeyinde Turizm Eğitimi Verilen Birimler Kontenjan ve Yerleşen Sayısı

Bölüm	Kontenjan	Yerleşen	Doluluk Oranı (%)
Turizm İşletmeciliği	2447	1855	75,80
Turizm İşletmeciliği (İ.Ö.)	40	28	70
Gastronomi ve Mutfak Sanatları	5337	5228	97,95
Gastronomi ve Mutfak Sanatları (İ.Ö.)	550	500	90,9
Konaklama İşletmeciliği	-	-	-
Konaklama İşletmeciliği (İ.Ö.)	-	-	-
Turizm Rehberliği	1995	1937	97,09
Turizm Rehberliği (İ.Ö.)	310	276	89,03
Turizm ve Otel İşletmeciliği	-	-	-
Turizm ve Otel İşletmeciliği (İ.Ö.)	-	-	-
Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik	-	-	-
Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik (İ.Ö.)	-	-	-
Seyahat İşletmeciliği ve Turizm Rehberliği	-	-	-
Seyahat İşletmeciliği ve Turizm Rehberliği (İ.Ö.)	-	-	-
Seyahat İşletmeciliği	-	-	-
Seyahat İşletmeciliği (İ.Ö.)	-	-	-
Yiyecek ve İçecek İşletmeciliği	100	34	34
Yiyecek ve İçecek İşletmeciliği (İ.Ö.)	-	-	-
Turizm ve Otelcilik	-	-	-
Turizm ve Otelcilik (İ.Ö.)	-	-	-
Rekreasyon Yönetimi	841	613	72,88
Rekreasyon Yönetimi (İ.Ö.)	-	-	-
Toplam	11420	10471	91,69

Tablo 10'a bakıldığında ÖSYM 2022 Kontenjan Kılavuzu'nda yer alan 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı'nda lisans düzeyinde turizm eğitimi verilen bölümler, bölümlerin kontenjanları ve bu bölümlere yerleşen kişi sayıları görülmektedir (ÖSYM, 2022b). "Turizm İşletmeciliği" birinci örgün öğretim programının kontenjanlarının % 75,80, ikinci örgün öğretim programının kontenjanının ise % 70 oranında olduğu görülmektedir. "Gastronomi ve Mutfak Sanatları" birinci örgün öğretim programının kontenjanlarının % 97,09, ikinci örgün öğretim programının kontenjanının ise % 90,9 oranında olduğu görülmektedir. "Turizm Rehberliği" birinci örgün öğretim programının kontenjanlarının % 97,09, ikinci örgün öğretim programının kontenjanının ise % 89,03 oranında olduğu görülmektedir. "Yiyecek ve İçecek İşletmeciliği" birinci örgün öğretim programının kontenjanlarının % 34, "Rekreasyon Yönetimi" birinci örgün öğretim programının kontenjanlarının ise % 72,88 oranında olduğu görülmektedir. 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı'nda lisans düzeyinde turizm eğitimi verilen bölümler arasından en fazla kontenjana ve doluluk oranına sahip olan bölümün 'Gastronomi ve Mutfak Sanatları' bölümü olduğu

görülmektedir. Lisans düzeyinde turizm eğitimi verilen en az kontenjana ve doluluk oranına sahip olan bölümün ise ‘Yiyecek ve İçecek İşletmeciliği’ bölümü olduğu görülmektedir.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Eğitim, ülkelerin gelişmesini sağlayan önem verilmesi gereken bir süreçtir. Doğru ve planlı eğitimle birlikte kişisel gelişime önem veren bireyler mezun edilerek topluma faydalı bireyler yetiştirilebilir. Bu durum turizm sektörü için de geçerlidir. İyi bir turizm eğitimi almış bireyler ülke turizminin daha iyi yerlere gelmesini sağlayabilir. Lisans eğitimi alan bireylerin turizm işletmelerinde yönetici pozisyonlarına aday oldukları için aldıkları eğitimin niteliği belirleyicidir (Yıldırım vd., 2016). Bundan dolayı bu çalışmada Türkiye’de verilen lisans düzeyinde turizm eğitiminin iki eğitim öğretim yılı karşılaştırılarak analizi yapılmak istenmiştir.

Lisans düzeyinde turizm eğitimi veren bölümlerden mezun olanların ve bu bölümlerde okuyan aktif öğrencilerin büyük bir kısmının hem 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı’nda (Tablo 1 ve Tablo 3), hem de 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı’na kadar olan süreçte erkek öğrencilerden oluştuğu saptanmıştır (Tablo 2 ve Tablo 4). Bu sayısal verilerin ortaya çıkmasına sebep olarak bu dönemlerde ailelerin kız çocuklarını turizm sektöründe çalışmalarını uygun görmemelerine bağlanabilir. Dolayısıyla ortaya çıkan bu sayısal sonuç bu sebeple oluşmuş olabilir. Öte yandan 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı’nda yeni kayıt yaptıran öğrencilerin dağılımlarına bakıldığında, yeni kayıt yapan kız öğrenciler ile yeni kayıt yapan erkek öğrencilerin oranlarının 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı’na kıyasla birbirine yaklaştığı görülmektedir (Tablo 5 ve Tablo 6). Bu durumun ortaya çıkması, turizm sektöründeki çalışma ortamlarının son zamanlarda meydana gelen gelişmelerle birlikte daha güvenli bir hale getirilmesine dayandırılabilir. Özellikle son zamanlarda Türkiye’de zincir turizm şirketlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte çalışan yan haklarında ve çalışma saatlerinde önemli gelişmelerin yaşandığı görülmektedir.

Türkiye’deki lisans düzeyindeki turizm eğitimi istatistiklerine bakıldığında bazı verilerin oldukça dikkat çekici olduğu görülmektedir. Öncelikle Turizm İşletmeciliği ile Gastronomi ve Mutfak Sanatları bölümlerinin hem 2016-2017 hem de 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılları’nda lisans düzeyinde eğitim verilen bölümler arasından sayıları ne fazla olan turizm bölümleri oldukları tespit edilmiştir. Sayısal anlamda 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı’nda Turizm İşletmeciliği bölümü ön plana çıkarken (Tablo 911), 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı’nda ise Gastronomi ve Mutfak Sanatları bölümü ön plana çıkmıştır (Tablo 10). Bu sonucun açığa çıkmasında son zamanlarda televizyon programlarında, sosyal medya platformlarında ve düzenlenen festivallerde gastronomi temalı etkinliklerin ağırlıklı olmasının payı olabilir.

Lisans düzeyindeki turizm bölümlerine bakıldığında, 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı’nda çoğu bölümün ikinci örgün öğretim programında kontenjanların dolmadığı tespit edilmiştir (Tablo 9). Ayrıca bu dönemde Seyahat İşletmeciliği ve Turizm

Rehberliği, Seyahat İşletmeciliği, Turizm İşletmeciliği, Konaklama İşletmeciliği ve Turizm ve Otelcilik bölümlerinin ikinci örgün öğretim programlarındaki doluluk oranlarının oldukça düşük olduğu saptanmıştır. Bu programlara olan talebin azalmasıyla birlikte 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı'nda bu programların kapatıldığı görülmektedir (Tablo 10). 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılı'nda lisans düzeyinde eğitim veren turizm bölümlerinin doluluk oranlarının 2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı'na kıyasla oldukça yüksek olması açığa çıkan bu duruma bağlanabilir.

Türkiye'nin kaynaklarının etkin bir şekilde kullanılması adına özellikle turizm kentlerindeki üniversitelerde lisans düzeyinde turizm eğitiminin niteliğini artırmak gereklidir. Bununla birlikte bu okullardan mezun olan öğrencilerin sektörden kaçmalarını engellemek için onlara kaliteli iş ortamlarında çalışma olanağı sağlanmalıdır. Bu doğrultuda fakülte ve yüksekokul yönetimlerine birimlerinde mezun istihdam ofisleri kurulması tavsiye edilebilir. Tüm bunlara ek olarak, turizm bölümlerinin niteliğinin artırılması için eğitim öğretim faaliyetinde bulunan akademisyenlerin yabancı dil seviyesinin iyi düzeye getirilmesi ve turizm sektörü temsilcileriyle bağlantı kurmaları teşvik edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Aksu, M. ve Bucak, T. (2012). Mesleki Turizm Eğitimi, *Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(2), 8-18.
- Ataklı, A. (1992). Eğitim ve Mesleki Başarı, *Verimlilik Dergisi*, 1(2), 63-82.
- Boylu, Y. ve Arslan, E. (2014). Türkiye'deki Turizm Eğitiminin Rakamsal Gelişmeler Açısından Değerlendirilmesi, *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 1, 79-97.
- Çelik, S. ve Tuna, P. F. (2012). Turizm Öğrencilerinin Staj Sorunları ve Çözüm Önerileri. Turizm Eğitimi Konferansı (270-278). Ankara: 2012.
- Gharamaleki, M. R. (2011). Lisans Düzeyinde Turizm Eğitimi Alan Öğrencilerin Turizm Eğitimi Veren Kurumları Değerlendirmeleri İran-Türkiye Karşılaştırması. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Hacıoğlu, N. (1990). Örgün turizm eğitimi ve sorunları. I. Ulusal Turizm Kongresi (38-42). Kuşadası: 1990.
- Hacıoğlu, N., Kaşlı, M., Şahin, S. ve Tetik, N. (2008). *Türkiye'de Turizm Eğitimi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kozak, N., Kozak, M. A. ve Kozak, M. (2001). *Genel Turizm İlkeler-Kavramlar*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Olalı, H. (1982). *Turizm Olayı-Turizmin Önemi*. İzmir: Ofis Ticaret Matbaacılık.
- Olalı, H. (1984). Türkiye'de eğitimin yapısı ve sorunları. Turizm Eğitimi Kongresi Tebliğ ve Tartışmalar (92-99). İçinde M. Korzay, A. Usluata, Ş. Yarcın, Ş. ve T. Var (Editörler). İstanbul: 16-17 Ekim 1984.
- ÖSYM (2022a). 2022 Yükseköğretim Kurumları Sınavı Sıkça Sorulan Sorular <https://dokuman.osym.gov.tr/pdfdokuman/2022/YKS/sss-15022022.pdf> (E.T.: 11.11.2022).
- ÖSYM (2022b). Yükseköğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzu 2022 <https://www.osym.gov.tr/TR,23885/2022-yuksekoğretim-kurumlari-sinavi-yks-yuksekoğretim-programlari-ve-kontenjanlari-kilavuzu.html> (E.T.: 12.12.2022).
- ÖSYS (2017). Yükseköğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzu 2017 <https://www.osym.gov.tr/TR,13263/2017-osys-yuksekoğretim-programlari-ve-kontenjanlari-kilavuzu.html> (E.T.: 12.12.2022).
- Resmi Gazete (2014). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Önlisans-Lisans Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/05/20140507-5.htm> (E.T.: 11.11.2022).
- Taymaz, H. (1992). *Hizmet İçi Eğitim*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Tüylüoğlu, T. (2003). Türkiye'de Turizm Eğitiminin Niteliği. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ulama, Ş., Batman, O. ve Ulama, H. (2015). Lisans Düzeyinde Turizm Eğitimi Alan Öğrencilerin Kariyer Algılamalarına Yönelik Bir Araştırma: Sakarya Üniversitesi Örneği. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(11), 339-366.
- URL-1: Tarihçe. btioyo.balikesir.edu.tr/tarihce.html (E.T.: 08.12.2022)
- URL-2: Eğitim ve Öğretim Alanları Sınıflamasına Göre Lisans Düzeyindeki Mezun Sayıları, 2016 - 2017 www.istatistik.yok.gov.tr (E.T.: 24.12.2022).
- URL-3: Eğitim ve Öğretim Alanları Sınıflamasına Göre Lisans Düzeyindeki Mezun Sayıları, 2021 - 2022 <https://istatistik.yok.gov.tr/> (E.T.: 12.12.2021).
- URL-4: Eğitim ve Öğretim Alanları Sınıflamasına Göre Lisans Düzeyindeki Öğrenci Sayıları, 2016 - 2017 www.istatistik.yok.gov.tr (E.T.: 10.12.2022).
- URL-5: Eğitim ve Öğretim Alanları Sınıflamasına Göre Lisans Düzeyindeki Öğrenci Sayıları, 2021 - 2022. <https://istatistik.yok.gov.tr/> (E.T.: 05.12.2022).
- URL-6: Eğitim ve Öğretim Alanları Sınıflamasına Göre Lisans Düzeyindeki Öğrenci Sayıları, 2016 - 2017 www.istatistik.yok.gov.tr (E.T.: 07.12.2022).
- URL-7: Eğitim ve Öğretim Alanları Sınıflamasına Göre Lisans Düzeyindeki Öğrenci Sayıları, 2021 - 2022 www.istatistik.yok.gov.tr (E.T.: 01.11.2022).

- URL-8: Lisans Eğitimi Veren Yükseköğretim Programlarında Görevli Öğretim Elemanlarının Eğitim ve Öğretim Alanları Sınıflamasına Göre Sayıları, 2016- 2017 www.istatistik.yok.gov.tr (E.T.: 02.11.2022).
- URL-9: Lisans Eğitimi Veren Yükseköğretim Programlarında Görevli Öğretim Elemanlarının Eğitim ve Öğretim Alanları Sınıflamasına Göre Sayıları, 2021- 2022 www.istatistik.yok.gov.tr (E.T.: 11.11.2022).
- Ünlüöner, K. ve Boylu, Y. (2005). Türkiye’de Yükseköğretim Düzeyinde Turizm Eğitimindeki Gelişmelerin Değerlendirilmesi, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(12), 11-32.

DİJİTAL HABER YAYINCILIĞI PERSPEKTİFİNDEN MAHREMİYET KAVRAMI: İNGİLTERE'DE YAYIN YAPAN HABER SİTELERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Burak ÖZYAL¹

GİRİŞ

İletişim çalışmaları ve medya araştırmaları alanında yakın dönemde öne çıkan önemli kavramlardan birisi olan mahremiyet, birçok farklı akademik disiplinin araştırma konuları arasında yer almaktadır. Mahremiyet kavramının ve mahremiyet odaklı araştırmaların iletişim çalışmaları içerisindeki gelişimini hızlandıran ve bu alanı temel bir inceleme konusu haline getiren en önemli unsur, günümüz iletişim ortamlarının ana mecrası olan dijital alanın mahremiyet gibi temel sosyal meselelerin anlamını dönüştüren ve bu kavramların yeniden ele alınmasını zorunlu hale getiren yapısal özellikleridir. Dijital iletişim ortamlarının karmaşık ve gelişimini sürdürmeye devam eden yapısal özellikleri konunun derinliğini, bilimsel açıdan ele alınma biçimlerini ve sorunların özelliklerini çeşitlendirmektedir. Bu yönüyle, dijitalleşme ve mahremiyet ilişkisinin incelenmiş olduğu bölümde değerlendirilmiş olduğu üzere, anlamı dönüşen mahremiyet kavramı medya ve iletişim araştırmaları alanında farklı açılardan ele alınmaktadır.

Mahremiyet ve dijitalleşme ilişkisine değinmeden önce dijitalleşmenin iletişim alanındaki temel tarihsel tartışma konularını hangi açılardan etkilemiş olduğu bazı örnek meseleler üzerinden değerlendirilebilir. İletişim çalışmalarının temel araştırma konularından birisi olan ve tarihsel açıdan ele alındığında iletişimin bir bilimsel alan olarak gelişiminden çok daha eskiye dayanan etik konusu bu açıdan önemli bir örnek olarak incelenebilir niteliktedir. Etik kavramı esas anlamı ile toplumsal yaşamın farklı alanlarına dair temel ahlaki değerler üzerinde dururken dijitalleşme ile birlikte gelişim gösteren dijital etik kavramı dijital ortamdaki aktörlerin sosyal ilişkilerinin dijital ortamın özellikleri ve belirli ahlaki yasalar

¹ Araştırma Görevlisi Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, ORCID: 0000-0001-8154-3856, bozyal@mku.edu.tr

çerçevesinde yeniden ele alınmasını ifade etmektedir (Özcan, 2021: 93-94). Bu yaklaşımdan hareketle etik tartışmaların temel konularının yeni dijital iletişim ortamlarının teknik özelliklerine göre yeniden biçimlenmekte olduğunu söylemek mümkündür. İletişim alanının tarihsel bir meselesi olan etik konusunun dijitalleşme ile birlikte kavramsal açıdan önemli bir değişim geçirmiş olduğu yapılan akademik araştırmaların tematik çeşitliliği üzerinden de açıkça görülmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde dijitalleşme ile birlikte iletişim çalışmaları alanına dâhil olan veya iletişim çalışmaları alanı içerisinde yeniden boyut kazanan kavramlara farklı örnekler vermek mümkündür. Örneğin gözetim kavramı dijital ortamda farklı bir boyut kazanmış olup iletişim çalışmaları alanında geniş bir eksende ele alınan temel meselelerden birisi haline gelmiştir. Dijital gözetim başlığı altında iletişim çalışmaları alanında yapılan akademik araştırmalar incelendiğinde sosyal ağların gözetim kavramı bağlamındaki farklı etkilerini ortaya koyan araştırmalar (bkz. İsmayılov ve Sunal, 2012; Kalaman, 2019; Erdoğan, 2020, Türk ve Erden, 2021) öne çıkmaktadır. Facebook, Instagram, Twitter, Youtube gibi sosyal medya platformlarının yanı sıra çevrimiçi ortamdaki farklı servisleri ile etkin olan Google ve çevrimiçi ortamda içerik sağlayan/sunan kaynaklar yeni gözetim tartışmalarının bir parçası haline gelmektedir. Algoritmaların ve diğer çevrimiçi sistemlerin çalışma pratiklerinin kullanıcı açısından gözetim bağlamında ne ifade ettiğini anlamak için yapılan yakın dönem çalışmalar gözetim kavramını ilgili teknik yenilikler ekseninde sürekli biçimde yeniden tanımlamaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde gözetim toplumu kavramı altında uzun süredir tartışılan gözetim pratiklerinin toplumsal yaşam üzerindeki etkisini yeni dijital ortamlar üzerinden incelemekte olan akademik araştırmalar, öncesinde değerlendirilmiş olduğu üzere, dijitalleşmenin toplumsal alana ilişkin temel tartışmalar üzerindeki dönüştürücü etkisini kavramsal açıdan göstermesi anlamında önem taşımaktadır. Bu noktada, bu çalışmanın dijital gazetecilik çalışmaları bağlamında ve alana özel bir araştırma sistematiği içerisinde ele almakta olduğu mahremiyet kavramı dijitalleşme ile birlikte terminolojik açıdan dönüşen ve iletişim araştırmaları açısından analiz temaları zenginlik kazanan bir inceleme alanı olarak görülmektedir.

Bu çalışmada dijital gazete yayıncılığı açısından mahremiyet meselesinin hangi biçimlerde ve hangi açılardan okunabileceği üzerinde durulmakta olup Avrupa’da haber yayıncılığı yapmakta olan haber sitelerinin konuya dair uygulamaları üzerinden bir değerlendirme yapılmaktadır. Çalışma kapsamında incelemek üzere seçilmiş olan ve İngiltere’de yayın yapan haber kuruluşlarından BBC, The Guardian ve Daily Express’in web siteleri bbc.co.uk, theguardian.com ve express.co.uk sayfaları gizlilik ve mahremiyet ile ilgili temel uygulamaları üzerinden ele alınmaktadır. Böylece konunun dijital gazete yayıncılığı yönüyle gazeteler tarafından nasıl ele alındığı ve mahremiyet kavramının çevrimiçi ortamda gazetecilik uygulamaları açısından hangi noktalarda dönüşüm göstermeye devam edebileceğine ilişkin çıkarımlar ortaya konulmaktadır. Mahremiyet kavramı bu çalışmada dijital

gazetecilik açısından haberlerin nasıl yapıldığı veya bireylerin haberlerde nasıl temsil edildiği değil dijital ortamda kişisel verilerin gazeteler tarafından nasıl toplandığı, korunduğu ve işlendiğine dair hususlar üzerinden ele alınmaktadır. Bu çalışma mahremiyet konusunu dijital gazetecilik ortamı üzerinden alternatif bir bağlamda okumaya çalışarak konu hakkında gelişen akademik literatüre katkı sunmayı da amaçlamaktadır.

Dijital Medya Ortamında Mahremiyet Tartışmaları

Dijital medya ortamında mahremiyet konusuna değinmeden önce kavramın temel anlamıyla ne ifade ettiği üzerinde durulması gerekmektedir. “Gizlilik” anlamına gelen mahremiyet kavramı (TDK) ayrı akademik çalışma alanları tarafından tarihsel olarak farklı yönlerden ele alınmıştır. Holvast (2009) mahremiyet kavramını insanlığın en eski tartışma konularından birisi olarak ifade ederek kavramın tarihsel dönüşümü üzerinde durmaktadır. Mahremiyet kavramı hakkındaki tartışmalar ilk olarak “kişinin bedenini ve evini korumasını ifade etmeye başlamış, kısa sürede kişinin kişisel bilgilerini kontrol etmeye doğru evrilmiştir” (Holvast, 2009: 13). İlgili kavramsal dönüşüm toplumların ekonomik ve sosyal yapılarında ortaya çıkan yeni koşullar ile açıklanabilir niteliklere sahiptir. Mahremiyetin bir değer olarak ne ifade ettiği ise toplumların kültürel ve sosyal özellikleri ile doğrudan ilişkilidir (Loosen, 2011: 205). Bu anlamda kültürel farklılıklar kavramı tek bir tanım üzerinden anlamayı oldukça güç hale getirmektedir. Diğer yandan kavram gündelik yaşamda hangi pratiklere işaret ettiğine göre farklı biçimlerde ele alınmaktadır. Kokolakis (2017) çalışmasında mahremiyet kavramının “bölgesel mahremiyet”, “kişisel mahremiyet” ve “bilgi mahremiyeti” olmak üzere üç başlık altında değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Bu üç mahremiyet yaklaşımı, Holvast’ın mahremiyet kavramının dönüşümüne dair işaret ettiği durumu farklı bir açıdan göstermektedir. İlk iki mahremiyet yaklaşımı temel olarak insanın çevresine ve sonrasında kişisel alanına dair durumlara işaret etmektedir. Mahremiyete dair bu yaklaşımlardan hareketle ortaya konulacak tanımların, kavramın insan yaşamına dair en temel boyutlarına işaret ettiğini söylemek mümkündür. Üçüncü mahremiyet biçimi olan bilgi mahremiyeti ise kişisel verilerin korunmasına ilişkin konuların nasıl ele alınması gerektiğine dair bir dizi sorun başlığına atıfta bulunmaktadır (Kokolakis, 2017).

Mahremiyet konusuna ilişkin üçüncü yaklaşım 1990’lı yılların sonundan itibaren etkisini toplumsal hayatın her alanında artıran dijitalleşme ile birlikte değerlendirilmesi gereken bir dizi yeni özelliğe sahiptir. Gelişen dijital teknolojilerle birlikte kişisel bilgisayarların giderek yaygınlık kazanan kullanımı, internet erişiminin gelişim göstererek toplumsal alanda yaygınlık kazanması ve çalışma hayatı, eğitim veya sosyalleşme gibi temel gündelik yaşam pratiklerinin bu teknolojilerin keşişim alanında etkinliğini artırması mahremiyet konusunda yeni

endişe ve tartışmaları beraberinde getirmektedir². Bu tartışmalar beraberinde yeni kavram ve yaklaşımların da ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Dijital ortamdaki mahremiyet meselesini analiz eden Barkuş ve Koç'a (2019) göre gelişimini sürdürmeye devam eden "dijital mahremiyet" kavramı dijital alandaki kişisel verilerin korunmasına ilişkin farklı konulardan oluşan kapsamlı bir kavramsal alana işaret etmektedir. Dijital ortama ilişkin ortaya çıkan yeni koşullar ile mahremiyet konusunun birlikte ele alınması konuyu çok boyutlu hale getirmektedir. Örneğin dijital oyunlar yalnızca oyun olma işlevinin ötesine geçerek oldukça fazla kişisel verinin paylaşıldığı ve bu bağlamda bireylerin mahremiyetlerini koruma konusunda teknik bilgi sahibi olmasını ve çaba sarf etmesini gerektiren alanlar haline gelmiştir. Konunun bu yönüyle ilişkili olarak meseleye bir diğer açıdan bakıldığında mahremiyet konusunun dijital ortamın temel aktörleri olan kullanıcılar tarafından nasıl anlaşıldığı oldukça önemli bir sorun olarak öne çıkmaktadır (Eroğlu, 2018; Bostancı, 2019). Tüm bu araştırmalar birlikte ele alındığında dijital ortamda mahremiyet konusundaki farkındalık, sorumluluk ve faaliyetlerin birden fazla taraf üzerinden incelenmesi gerektiği oldukça açık bir biçimde görülmektedir. Gelişimini hızla sürdürmeye devam eden dijital platformların ve gündelik yaşam üzerindeki etkisini giderek artıran sosyal ağların sürekli güncellenen algoritmalarının dijital ortamda kişisel verileri nasıl toplayıp işlediğine dair sahip oldukları süreçlerin oldukça karmaşık olan teknik aşamalardan meydana gelmesi konunun kullanıcılar tarafından tüm yönleriyle anlaşılıp değerlendirilmesini güçleştiren etkenlerden birisi olarak değerlendirilebilir. Örneğin dijital oyun platformları, dijital müzik ve televizyon servisleri, kişisel veri toplayan web sayfaları, farklı işletim sistemleri altında çalışan mobil uygulamalar veya büyük kullanıcı sayılarına sahip sosyal medya platformlarının her birisi kendine özel çalışma ve veri yönetim politikalarına sahiptir. Bu dijital mecraların mahremiyet açısından hangi çalışma biçimlerine sahip olduğunu anlamak yine kullanıcı tarafında belirli bir teknik bilgi birikimine sahip olmayı gerekli hale getirmektedir.

Çevrimiçi ortamda ilgili dijital mecraların faaliyetlerini belirli standartlar altında düzenleyen farklı hukuki düzenlemeler bulunmaktadır. Bununla birlikte kullanıcıların kişisel olarak hangi dijital verilerini paylaşıp paylaşmayacaklarına dair karar verme süreçlerinin teknik açıdan anlaşılabilir olması ve çevrimiçi ortamda kişisel mahremiyetin korunması konusu hakkında kullanıcıların bilinçli olmaları önemli bir gereklilik olarak değerlendirilmektedir. Bu anlamda dijital ortamda mahremiyetin korunması konusu bir yönüyle de bireysel farkındalık ile yakından ilişkili bir konudur.

Değişen iletişim ortamları ve bu iletişim ortamlarının gelişiminin bir parçası olan teknolojiler mahremiyet konusu özelinde değerlendirilmesi gereken birbirinden farklı sorunlu yönlere sahiptir. Okmeydan (2017: 362-363) yeni iletişim teknolojilerinin

2 Uzun bir süre tüm dünyayı etkisi altına alan covid-19 pandemisi gündelik yaşam pratiklerinin oldukça yoğun biçimde dijitalleştiği bir dönem olarak ele alınabilir niteliklere sahiptir. Bu dönemde ticaret ve eğitim başta olmak üzere birçok temel toplumsal alan hızla dijitalleşirken kişisel veri ve mahremiyet konusundaki endişeler daha fazla artmıştır.

kişilerin mahremiyet alanları üzerindeki olumsuz etkilerinin altını çizerek dijital ortamda artan gözetim biçimlerinin ortaya çıkardığı tehlikelere vurgu yapmaktadır. Bu anlamda iletişim ve medya araştırmaları açısından mahremiyet konusu incelendiğinde gözetim teması³ önemli bir sorun alanı olarak değerlendirilmektedir. Yüksel (2021: 102) ise Facebook gibi sosyal medya platformlarının mahremiyeti paylaşma açma mantığı etrafında çalıştığını belirterek sosyal ağların gizliliğe dair ortaya koymuş oldukları kuralların bu nedenle önemsiz olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde kullanıcı mahremiyetinin korunması meselesinde taraf olan dijital mecraların temel çalışma mantıkları konunun değerler açısından hangi sınırlar içerisinde ele alınması gerektiğinin belirlenmesini güçleştirmektedir. Bu bağlamda mahremiyet meselesi dijital medya ortamında oldukça kapsamlı ve karmaşık bir mesele olmayı sürdürmektedir.

Bu çalışmada mahremiyet konusu haber sitelerinin çevrimiçi kullanıcı verilerinin korunmasına ilişkin geliştirdikleri kurumsal politikalar üzerinden ele alınmaktadır. Araştırma kapsamında incelemek için seçilen örneklerin değerlendirilmesi aşamasına geçmeden önce dijital gazeteciliğin gelişim aşamalarına dair bazı detaylara temas edilmesi gerekmektedir. Bu temellerin açıklanmasının ardından mahremiyet ve gizlilik kavramının, çevrimiçi yayıncılık teknikleri açısından dönüşümünü sürdürmeye devam eden dijital gazete yayıncılığı bağlamında hangi yönleri üzerinden ele alınabileceğine ilişkin genel bir çerçeve ortaya konulmaktadır.

Dijital Gazetecilik Açısından Konuya Dair Temel Yaklaşımlar

İletişim teknolojileri alanında yaşanan değişiklikler bütün medya biçimlerini farklı ölçülerde etkilemiştir. Özellikle son otuz yılda yaşanan dijitalleşme ile birlikte televizyon yayıncılığı, radyo yayıncılığı, sinema, reklamcılık uygulamaları ve halkla ilişkiler gibi iletişim alanında yer alan faaliyetler mesleki pratikler açısından önemli ölçüde değişim göstermiştir. Tarihsel açıdan iletişim ve haberleşmeye ilişkin teknolojiler ile doğrudan etkileşim halinde olan gazetecilik mesleği de yaşanan dijitalleşme süreci ile birlikte büyük ölçüde dönüşmüştür. İletişim teknolojilerinin gazetecilik mesleği üzerindeki etkisini görmenin yollarından birisi olan haber içeriğinin değişimi tarihsel olarak izlendiğinde telgraf, fotoğraf, radyo, televizyon ve videokaset gibi iletişim araç ve yöntemlerinin her birinin gazeteciliğin gelişimi açısından etkisini açık bir biçimde görmek mümkündür (Vaughn, 2008: 519). Ancak gazetecilik pratiklerinin haber kurumları, gazeteciler ve okurlar açısından yeniden tanımlanmasını gerekli hale getiren yakın dönemdeki en büyük teknik gelişme büyük ölçüde internet ve web ortamındaki yeniliklerdir. Çevrimiçi ortamda bilgiye erişimi kolaylaştıran web 2.0 dijital ortamdaki gazete yayıncılığını farklı yönlerden etkilemiştir⁴. Gazeteler günün her saatinde dünyanın her yerine haber içeriği sunabilirken gazetecilerin haber materyali toplama, haber hazırlama ve

3 Gözetim konusunda yapılan iletişim araştırmalarının bir bölümü konunun kullanıcı tarafında nasıl algılandığına odaklanırken çalışmaların diğer bölümü dijital ortamda gözetimin yeni biçimlerini teknik süreçleriyle birlikte ortaya koymaktadır.

4 Konu hakkında yapılmış olan temel çalışmalardan birisi için bkz. (Deuze, 2003: The Web and its Journalisms: Considering the Consequences of Different Types of Newsmedia Online)

haber iletme becerileri çeşitlenmiştir. Ancak bu süreçte ortaya çıkan en önemli değişim okurun önceki döneme göre daha etkin bir role geçmesi ile olmuştur. Kendisi içerik üretebilen, ürettiği içeriği farklı kanallar üzerinden yayımlayabilen ve diğer kullanıcılar tarafından üretilen içerik ile etkileşime girebilen kullanıcı, dijital gazetelerin yayın yapma pratiklerini doğrudan etkileyen bir unsur haline gelmiştir. Tüm bu teknik dönüşüm süreci içerisinde incelenmesi gereken ve dijital gazetecilik çalışmaları alanında üzerinde sınırlı bir biçimde durulmuş olan konulardan birisi de mahremiyet konusudur. Giderek daha fazla ve farklı nitelikte dijital veri paylaşımının gerçekleştiği web ortamında kişisel veri ve mahremiyet kavramının anlamı da hızla dönüşmekte olup konu gazetecilik açısından ayrıca değerlendirilmesi gereken özelliklere sahip olmaktadır.

Loosen (2011) gazetecilik ve mahremiyet ilişkisine dair yaptığı kapsamlı çalışmada gizlilik konusunun gazetecilik mesleğinin doğası bağlamında değerlendirildiğinde bir paradoks olup olmadığını sorarak meseleyi temel mahremiyet tanımları, kamusal/özel alan ayrımı, haber değeri ve değişen iletişim mecralarının yapısal özelliklerinin gazetecilik ortamlarının üzerindeki etkileri bağlamında ele almaktadır. Gazetelerin kamusal işlevleri gereğince hangi olayları haber yapacağı ve haber yaparken konuya taraf olan kişilerin mahremiyeti açısından sınırların nasıl çizileceği haber değeri ve kamusal yarar gibi belirli ölçüde yoruma açık olan konular etrafında tartışmaya açılmakta olup gazeteci bu koşullar içerisinde doğru konumu geliştirmek durumundadır (Loosen, 2011: 205-209). Konunun bu yönü gazetecilik ve mahremiyet ilişkisini haber üretim süreçlerindeki kararlar açısından ele almaktadır.

Dijital iletişim ortamında mahremiyetin nasıl korunacağına dair yakın zamanda ortaya çıkan endişeler ve teknik açıdan karmaşık boyutlara sahip olan sorunlar ise dijital gazetecilik ve mahremiyet konusunda yeni yaklaşımlar geliştirmeyi gerekli kılmaktadır. Örneğin Deuze ve Yeshua (2001) yapmış oldukları çalışmada dijital gazetelerin, web sitelerini ziyaret eden kullanıcıların dijital verilerini ticari olarak kullanıp kullanamayacakları gibi bazı temel soruları oldukça erken bir dönemde ortaya atmışlardır. Dijital gazeteler kullanıcı profilleri oluşturmak için kullanıcılardan doğrudan bilgi toplayabilmekte olup bu veriler doğrudan gazetelerin reklamcılık stratejileri doğrultusunda kullanılabilir (Hong, vd. 2005: 16). Gazetelerin web sitelerinin kullanıcı verilerini çevrimiçi reklam, içerik kişiselleştirme, abonelik ve diğer amaçlar ile kullanabilme olanakları mahremiyet konusunu dijital gazeteler açısından farklı yönleriyle değerlendirilmesi gereken bir noktaya taşımaktadır. Dijital gazetelerin daha fazla sayfa görüntülemesi elde etmek için içerik kişiselleştirme çalışmaları ve dijital ortamda önemi giderek artan çevrimiçi reklamcılığın dijital medya kuruluşlarının elde ettikleri toplam reklam gelirleri içerisindeki artan oranı sorunun teknik ve ekonomik boyutunun önemli bir bölümünü oluşturmaktadır.

Dijital gazeteler web sayfalarında çerezler aracılığı ile farklı nitelikte çevrimiçi veri toplayabilmekte ve depolayabilmektedir. Web ortamında tanımlayıcı olan ve tanımlayıcı olmayan olmak üzere iki farklı türde veri toplanabilmekte, farklı türde bilginin kodlanabildiği çerezler aracılığıyla toplanan tanımlayıcı bilgilerin toplanmasına karşı çıkan görüşlere karşılık web siteleri bu uygulamaların çevrimiçi kullanıcı deneyimini geliştirdiğini söylemektedir (Hong vd., 2005: 17-18). Kullanıcılar gazetelerin web sayfasına girdikleri andan itibaren site üzerinde çevrimiçi olarak gerçekleştirdikleri etkinliklere dair bilgiler, çerezler aracılığıyla, farklı özelliklere göre ayrıştırılmış olan kapsamlı veri setleri halinde toplanabilmektedir. Bu veri setleri daha sonrasında anlamlı veri bütünleri haline dönüştürülebilmektedir. Kullanıcılar haber sitelerinin web sayfalarına girdiklerinde ilgili çerezlerin önemli bir bölümünün web sayfasının temel teknik işleyiş gereklilikleri için olduğunu belirtilen uyarılar ile karşılaşmaktadır. Ancak bu çerezlerin işlev ve amaçları konusunda özellikle kullanıcı mahremiyeti konusu özelinde ele alınması gereken durumlar bulunmaktadır. Hong ve arkadaşları (2005) dijital gazetelerin çevrimiçi ortamdaki veri toplama stratejileri, gizlilik politikaları ve bu veri toplama süreçlerinin mahremiyet bağlamındaki durumunu analiz ettikleri kapsamlı araştırmada konuya ilişkin önemli sonuçlar ortaya koymuşlardır. Araştırmanın sonuçları web sitelerinin büyük bir bölümünün kişisel tanımlayıcı veri ve e-posta adreslerini topladığını, önemli bir bölümünün daha farklı türde veri elde etmek için çerezlerden yararlandığını ve web sitelerinin yalnızca sınırlı bir bölümünün kullanıcılar gizlilik uygulamaları konusunda bilgi vermekte olduğunu göstermiştir (Hong vd. 2005: 23). Günümüzde dijital gazeteler web siteleri aracılığıyla veri toplamaya devam ederken hızla değişen çevrimiçi ortamın yapısal özelliklerine uygun gizlilik politikaları geliştirmeye de devam etmektedirler. Özellikle kullanıcıların sosyal ağlar ile bütünleşik bir biçimde gazetelerin web siteleri ile etkileşime geçebilmeleri, kullanıcıların gazetelerin web siteleri üzerindeki etkinlik alanlarının giderek gelişmesi ve web ortamındaki veri politikalarının sürekli biçimde güncellenmesini gerekli kılan teknik gelişmeler konunun sürekli ve dinamik olarak takip edilmesini gerekli hale getirmektedir.

Çalışmanın sonraki bölümünde, araştırma kapsamında incelenmiş olan haber kuruluşlarından BBC, The Guardian ve Express'in web sitelerinde yer verdikleri gizlilik ve mahremiyet politikaları bu bölüme kadar değerlendirilmiş olan temel meseleler üzerinden kategorik olarak incelenmekte ve konuya dair mevcut koşullar hakkında durum değerlendirmesinde bulunmaktadır.

İngiltere'de Yayın Yapan Haber Siteleri Üzerinden Bir Değerlendirme

Çevrimiçi ortamda kullanıcı mahremiyetinin dijital gazeteler tarafından nasıl korunduğu, kullanıcı mahremiyeti ile ilişkilendirilen dijital verilerin hangi amaçlarla toplandığı, nasıl işlendiği ve kişisel verilerin kullanıcı mahremiyeti bağlamında gazeteler tarafından nasıl ele alındığının seçilen örnekler üzerinden incelendiği bu bölümde konu farklı kategoriler altında ele alınmaktadır. Araştırma,

dijital gazetelerin web sitelerinde paylaşmış olduğu çevrimiçi gizlilik politikalarına dair dokümanların analizine dayanmakta olup haber sitelerinin konuya ilişkin uygulamaları ve kurumsal yaklaşımları ilgili başlıklar altında karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir.

Haber Sitelerinin Mahremiyet Politikalarının Tanımı ve Kapsamı

Araştırma kapsamında incelenmiş olan tüm haber sitelerinin kullanıcı mahremiyeti ve kişisel gizliliğin korunmasına ilişkin kapsamlı metinler hazırlamış oldukları görülmektedir. Bu kapsamda haber sitelerinin mahremiyet politikalarını kurumsal olarak şeffaf bir biçimde tanımladıkları ve gizlilik uygulamalarının detaylarını açıkladıkları bölümler kurumların web sayfalarında ilgili alanlarda bulunmaktadır. BBC'nin kullanıcı gizliliğinin korunmasına ilişkin mahremiyet politikalarının tanımı ve kapsamını açıkladığı ilgili bölümde kişisel verilerin hangilerinin toplanacağı, bu çevrimiçi bilgilerin nasıl kullanılacağı, kullanıcıların web sayfası ile paylaştığı veriler üzerindeki tasarrufları, kullanıcıların hangi bilgilerinin paylaşılacağı ve kullanıcılar ile iletişime geçmek için hangi bilgilerin ne zaman kullanılacağı bilgileri yer almaktadır (BBC, The BBC Privacy and Cookies Policy). Aynı zamanda kurum web sayfalarına Birleşik Krallık dışından erişim sağlayan kullanıcılar için geçerli olan gizlilik politikaları bölümünü ayrı bir başlık altında yayınlamıştır⁵. The Guardian gazetesinin web sayfasının ilgili bölümünde ise kullanıcıların çevrimiçi verilerinin nasıl korunacağı, kişisel verilerin toplanma, kullanım ve paylaşım biçimleri ile birlikte kullanıcıların kişisel verileri üzerindeki haklarına dair maddeler yer almaktadır (The Guardian, Privacy Policy). Express ise kişisel gizlilik ve mahremiyet politikalarına dair bölümde temel olarak kullanıcılar hakkında hangi bilgilerin hangi gerekçeler ile toplandığını açıklamakta olup ilgili verinin kullanım amaçları ve teknik detaylarını ayrı kategoriler altında paylaşmaktadır. (Express, Privacy Notice). İncelenmiş olan üç haber sitesinin de kullanıcı mahremiyet politikalarını benzer bir kapsam ve çerçeve içerisinde ele aldıkları görülmekte olup toplanan verinin niteliği, kullanım amacı, kullanım biçimleri ve kullanım sınırlılıklarına ilişkin ayrı bölümlere web sayfalarında yer vermiş oldukları görülmektedir.

Haber Siteleri Tarafından Toplanan Verinin Niteliği

Haber siteleri tarafından toplanan verinin niteliği incelendiğinde kullanıcıların haber siteleri üzerindeki etkinlik biçimlerinin toplanacak olan verinin niteliği üzerinde doğrudan belirleyici olduğu görülmektedir. Örneğin BBC web sayfalarında oturum açacak kullanıcılardan yaş ve e-posta gibi bilgileri istediğini belirtirken ayrıca kullanıcının site üzerindeki kullanım tercihlerine bağlı olarak isim, doğum tarihi ve iletişim bilgisi gibi bilgileri isteyebildiğini vurgulamaktadır (BBC, The BBC Privacy and Cookies Policy). Bunun dışında kurum kullanıcılarından cihaz bilgisi, konum bilgisi, IP adres bilgisi ve reklam ID gibi verileri toplamaktadır.

5 İlgili bölüm için bakınız: <https://www.bbc.co.uk/usingthebbc/privacy-policy-outside-the-uk/>

The Guardian ise kişisel veri kavramını Kaliforniya yasalarına göre tanımlamakta olduğunu belirterek toplanan verileri tanımlayıcı olan ve tanımlayıcı olmayan bilgi olarak iki eksenle ele almaktadır (The Guardian, Privacy Policy). Bu açıdan çevrimiçi kullanıcı verisinin gazete açısından ne ifade ettiği ve nasıl ele alındığı hukuki eksenle karşılık bulmaktadır. Bu kapsamda kurum web sitesinde yer alan bilgilere göre bu verilerin isim, doğum tarihi, cinsiyet, e-posta adresi, posta adresi, telefon numarası, kullanıcının web sitesindeki kullanım tercihlerine göre finansal bilgiler, cihaz bilgileri, IP adresi ve kullanıcının gazetenin web sitesini kullanım biçimine dair teknik bilgilerden oluştuğunu belirtmektedir (The Guardian, Privacy Policy). Kullanıcıların gazetenin web sitesini kullanım biçimlerine dair farklı türde verilere ulaşan çerezler gazetelerin reklam görüntülenme sayısını artırma, çevrimiçi servislerini geliştirme ve daha fazla sayfa görüntülenmesi elde etmek gibi çalışmalarında işlevsel bilgiler sunmaktadır. Express gazetesi ise kullanıcılardan toplanan veriyi açıklarken (isim, e-posta vb.) diğer haber sitelerinden farklı bir konu üzerinde durmaktadır. Kurum, kullanıcının gazetenin web sitesinde ziyaret ettiği sayfaların ve bu sayfalarda geçirdikleri toplam sürenin kayıt altına alındığını belirtmektedir (Express, Privacy Notice). Toplanan bu bilgiler daha öncesinde değinilmiş olduğu üzere kullanıcıların haber tüketim biçimlerinin anlamlı veri setleri haline dönüştürülerek analiz edilebilmesini sağlamaktadır. Bu analizler haber sitelerinin yayın politikalarının geliştirilmesinde doğrudan etkili olmaktadır.

Haber Sitelerinin Veri Toplama Amaçları

Haber siteleri çevrimiçi araçları farklı türde kullanıcı verilerini toplamak için kullanmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak incelenmiş olan haber kurumu olan BBC kullanıcılardan veri toplanmasına ve ilgili verilerin kullanımına dair izin almasını gerektiren durumların ilgili yasalarca düzenlendiğini belirtmektedir. BBC toplanan çevrimiçi verinin kullanım alanları ve amaçlarını sırasıyla hizmetlerini sunmak ve bunlar hakkında kullanıcıyı bilgilendirmek, kullanıcıların istek ve şikâyetleri ile ilgilenmek, BBC servislerinin kullanımına dair veri tabanlarını güncel tutmak ve sunduğu hizmetleri kullanıcıların tercihlerine göre kişiselleştirmek olarak açıklamaktadır (BBC, The BBC Privacy and Cookies Policy). Bu bağlamda haber sitesinin kullanıcı verisi toplamak için sahip olduğu temel amaç çevrimiçi çalışma pratiklerinin verimliliğini artırmak ve çevrimiçi faaliyetlerini teknik açıdan geliştirmek olarak görülmektedir. Express gazetesi ise veri toplarken temel hedefinin kullanıcıların kişisel ilgilerine uygun haber gösterme ve çevrimiçi reklamları doğru bir biçimde konumlandırmak olduğunu belirtirken ilgili veri setlerinin reklam verenler tarafından görüntülenmediğinin altını çizmektedir (Express, Privacy Notice).

Web sitesindeki çerezlerin büyük ölçüde kullanıcıların rızası ile işlerlik kazandığını belirten Guardian gazetesi veri toplama amaçlarını Google reklamlarını göstermek, Google Analytics üzerinden web sitesi kullanım verilerini toplamak,

reklamları kişiselleştirmek, üye kullanıcıların üyelik sürecinin yönetimine dair gereken bilgileri kayıt altında tutmak, site kullanım verilerini analiz ederek içerik geliştirme stratejilerini güncellemek olarak açıklamaktadır (The Guardian, Privacy Policy). Konu hakkındaki teknik detaylar hakkında bilgi veren gazete örneğin Youtube üzerinden toplanan verilerin, kullanıcıların Youtube videolarını izleme alışkanlıklarını ve izleme biçimlerini anlamak için kullanıldığı belirtmektedir. Bu anlamda kullanıcılardan farklı türde veri toplanması reklam gösterme işlevinin çok ötesinde amaçlara sahiptir. Haber türlerinin ve dijital haber formatlarının kullanıcı tarafından kullanım biçimlerinin teknik olarak takibi dijital gazetelerin yayıncılık pratikleri üzerinde etkili olabilecek ölçüde veri sunmaktadır. Örneğin dijital gazeteler daha fazla video ve fotoğraf içeren haberlerin diğer tür haberlere göre daha fazla sayfa görüntülenmesi elde ettiği verisine ulaştıklarında gelecekteki çevrimiçi yayıncılık stratejilerini bu bilgiye göre biçimlendirebilmektedir.

Haber Siteleri Tarafından Verinin Toplanma Biçimleri

Veri toplama biçimlerini doğrudan kullanıcıdan temin edilen veri, kendileri tarafından elde edilen veri ve üçüncü parti uygulamalar aracılığıyla elde edilen veri olarak tanımlayan Guardian gazetesi web sayfasında oturum açacak olan kullanıcılardan BBC örneğinde olduğu gibi daha kapsamlı veri talep etmektedir (The Guardian, Privacy Policy). BBC ise bazı bilgileri web tarayıcıları ve kullanıcıların cihazlarından otomatik olarak topladığını belirtirken bazı bilgilerin ise kullanıcı tarafından kendilerine sağlandığını aktarmaktadır (BBC, The BBC Privacy and Cookies Policy). Kullanıcılardan aldığı bilgileri kullanıcıların web sitesi üzerindeki etkinlik verileri ile eşleştirerek kişilerin ilgi profillerinin oluşturulduğunu belirten Express gazetesi bu sayede ortaya koydukları benzersiz kişi tanımlama bilgileri aracılığıyla hedefli haber sunumları gerçekleştirdiğini belirtmektedir (Express, Privacy Notice). Bu bağlamda gazetenin web sitesindeki kullanıcılar sistematik bir biçimde analiz edilerek eşsiz kullanıcı profilleri tanımlanmaktadır. Araştırma kapsamında incelenmiş olan haber sitelerinin hepsi veri toplama sürecinde temel olarak çerezleri, web sitesi etkinlik kayıtlarını ve kullanıcılardan doğrudan toplanmış olan verilerden yararlanmaktadır. Bu anlamda değerlendirildiğinde veri toplama, yönetme ve saklama süreci karmaşık bilgi işlem süreçlerinden meydana gelmektedir.

Haber Siteleri Tarafından Toplanan Verinin Saklanma Süresi

Haber sitelerinin kullanıcıların verilerini ne kadar süre ile sakladığı bir diğer önemli konu başlığıdır. Express gazetesi kullanıcıların web sitesi ve mobil uygulama etkinliklerini son çevrimiçi olma tarihinden itibaren üç yıla kadar, sitedeki hataların çözümü amacı ile toplanan verilerin 90 güne kadar, site üyelerinin bilgilerin üyelik süresi boyunca ve sonrasında üç yıla kadar saklandığını belirtmektedir (Express, Privacy Notice). Guardian ve BBC'nin mahremiyet politikalarına dair ilgili bölümler incelendiğinde ise kullanıcı verilerinin yalnızca ihtiyaç duyulduğu süre

boyunca saklanacağı belirtilmektedir. Bu anlamda gazeteler karşılaştırıldığında Express gazetesinin kullanıcı verisi saklanma süresine dair diğer gazetelere göre daha kapsamlı bir çerçeve çizmiş olduğu görülmektedir.

Kişisel Mahremiyetin Korunmasına Dair Uygulamalar

Araştırma kapsamında analiz edilen her üç haber sitesinin de kullanıcıların haklarını kapsamlı bir biçimde tanımlamış olduğu görülmektedir. Kullanıcıların kişisel mahremiyetlerini korumaları için gazeteler kendi sorumluluk alanlarını detaylı olarak tanımlamaktadır. Bu süreçte kullanıcıların yasal hakları ve bu haklar kapsamında kişisel verilerini nasıl yönetebilecekleri açıklanmaktadır. Bu kapsamda kullanıcıların gazetesinin web sitesi üzerinde kişisel mahremiyetlerinin korunmasına ilişkin yapabilecekleri seçimlerin detaylı teknik açıklamalarına yer verilmektedir. Örneğin Guardian gazetesi kullanıcıların kişisel verilerini talep edebilme, kişisel verilerini doğrulayabilme, ilgili kişisel verileri silme veya kullanımını kısıtlayabilme ve verilerin pazar analizleri için kullanımını engelleyebilme gibi hakları olduğunu belirtmektedir (The Guardian, Privacy Policy). Kullanıcıların kişisel verilerinin korunmasına ilişkin benzer hakları Express ve BBC’de web sitelerinin ilgili bölümlerinde kapsamlı bir biçimde tanımlamaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde kişilerin verilerinin korunmasına ilişkin çalışmaların hem kullanıcı hem gazete tarafından ortaklaşa bir çaba ile gerçekleştirilmesi gerektiğini söylemek mümkündür.

Tartışma ve Sonuç

Dijital ortamda haber sitelerinin sorumlulukları yalnızca haber yayıncılığı işlevlerinden daha fazladır. Gazetecilik mesleği için tarihsel bir mesele olan kişilerin mahremiyeti konusu geleneksel gazetecilik ortamındaki gibi yalnızca haberlerin nasıl hazırlanacağı ve hangi olayların haber yapılacağı konusunun ötesine geçmiştir. Dijital gazeteler web ortamında büyük kapsamda kişisel veriyi işlemek ve güvende tutmak durumundadır. Bu noktada çevrimiçi ortamdaki kullanıcı mahremiyetinin korunması meselesinin doğal bir paydaşı haline gelen dijital gazetelerin sorumlulukları önemli ölçüde artmıştır. Bu kapsamda dijital gazetelerin mahremiyet politikalarını geliştirmeleri, ilgili süreçleri kullanıcılar ile şeffaf bir biçimde paylaşmaları ve kişisel mahremiyetin korunmasına dair uygulamaları eksiksiz bir biçimde yerine getirmeleri gerekmektedir.

Bu çalışma kapsamında ulaşılan sonuçlar kişisel mahremiyet kavramı odağında iki farklı açıdan değerlendirilebilir niteliktedir. Bu bağlamda ilk ulaşılan sonuç incelenen haber sitelerinin kişisel verilerin ve dijital ortamdaki mahremiyetin korunması konusunda gerekli politikaları geliştirdikleridir. Bu açıdan incelenmiş olan tüm haber sitelerinin ilgili teknik süreçleri detaylı olarak çalışır hale getirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmanın bir diğer sonucu ise, dijital ortamda yayın yapmakta olan haber sitelerinin ortaya koydukları kapsamlı mahremiyet politikalarının kullanıcılar tarafından nasıl değerlendirilmesi gerektiğine dair sorunlar olduğunu ortaya koymaktadır. Haber sitelerinin kişisel veri ve mahremiyetin korunmasına dair

açıkladıkları hukuki ve teknik süreçler kullanıcılar açısından uygulama yönünden oldukça karmaşık görünmektedir. Bu anlamda yalnızca haber okumak ve bilgi almak için ilgili web sitesini ziyaret eden kullanıcıların kişisel verilerinin yönetimini kontrol altında tutmaları kayda değer teknik bilgi ve beceri gerektirmektedir. Aynı zamanda kullanıcılar ilgili aşamaları ve uygulamaları kontrol altında tutabilmek için kayda değer süreler ayırmak durumundadır. Sonuç olarak haber sitelerinin dijital ortamda kişisel mahremiyetin korunmasına ilişkin oldukça kapsamlı çalışmalar ve uygulamalar gerçekleştirdikleri görülmektedir. Bu noktada çevrimiçi mahremiyetin korunması açısından, teknik yönden oldukça karmaşık olan süreçlerin kullanıcı tarafından rahatlıkla yönetilebilir hale getirilmesi temel gereklilik olarak tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

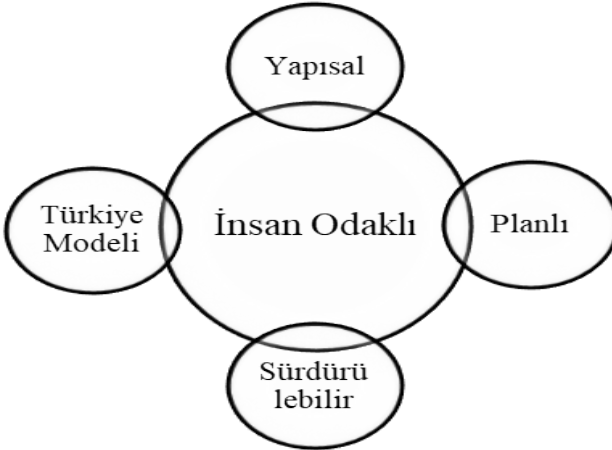
- Barkuş, F. ve Koç, M. (2019). Dijital Mahremiyet Kavramı ve İlgili Çalışmalar Üzerine Bir Derleme. *Bilim, Eğitim, Sanat ve Teknoloji Dergisi (BEST Dergi)*, 3 (1), 35-44.
- BBC. The BBC Privacy and Cookies Policy. <https://www.bbc.co.uk/usingthebbc/privacy-policy>
- Bostancı, M. (2019) Dijital Ebeveynlerin Sosyal Medyada Mahremiyet Algısı. *AJIT-e: Online Academic Journal of Information Technology*, 10 (38), 115-128. DOI: 10.5824/1309-1581.2019.3.005.x
- Deuze, M. ve Yeshua, D. (2001). Online Journalists Face New Ethical Dilemmas: Lessons From the Netherlands. *Journal of Mass Media Ethics*, 16 (4), 273-292.
- Deuze, M. (2003). The Web and its Journalisms: Considering the Consequences of Different Types of Newsmedia Online. *New Media & Society*, 5 (2), 203-230.
- Erdoğan, M. (2020). Sosyal Medyada Gözetimin İçselleştirilmesi: İletişim Disiplini Alanındaki Lisansüstü Öğrenciler Üzerine Nitel Bir Araştırma, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 8 (1), 244-275.
- Eroğlu, Ş. (2018). Dijital Yaşamda Mahremiyet (Gizlilik) Kavramı ve Kişisel Veriler: Hacettepe Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü Öğrencilerinin Mahremiyet ve Kişisel Veri Algularının Analizi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (2), 130-153. DOI: 10.32600/huefd.439007
- Express. Privacy Notice. <https://www.express.co.uk/privacy-notice>
- Holvast, J. (2009). History of Privacy. İçinde: Matyas, V., Fischer-Hübner, S., Cvrcek, D., Svenda, P. (Editör). *The Future of Identity in the Information Society*. 13-42. Springer.
- Hong, T., McLaughlin, M.L., Pryor, L. (2005). Internet Privacy Practices of News Media and Implications for Online Journalism. *Journalism Studies*, 6 (1), 15-28. DOI: 10.1080/1461670052000328177
- İsmayilov, E.K. ve Sunal, G. (2012). Gözetlenen ve Gözetleyen Bir Toplumda, Beden ve Mahremiyet İlişkisi: Facebook Örneği. *Akdeniz İletişim Dergisi*, 18, 21-41.
- Kalamın, S. (2019). Yeni Medya ve Dijital Gözetim: Türkiye'deki Sosyal Medya Kullanıcıları Üzerine Bir Araştırma. *Yönetim ve Ekonomi*, 26 (2), 575-594. DOI: 10.18657/yonveek.556868
- Kokolakis, S. (2017). Privacy Attitudes and Privacy Behaviour: A Review of Current Research on the Privacy Paradox Phenomenon. *Computers & Security*, 64, 122-134. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cose.2015.07.002>
- Loosen, W. (2011). Online Privacy as a News Factor in Journalism. İçinde Trepte, S. ve Reinecke, L. (Editör) *Privacy Online*. 205-218.
- Okmeydan, S.B. (2017). Yeni İletişim Teknolojilerini Sorgulamak: Etik, Güvenlik ve Mahremiyetin Kesiştiği Nokta. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 5 (1), 347-372.
- Özcan, N. (2021). Dijital Etik Üzerine Nitel Bir Araştırma. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 9 (25), 89-105.
- Türk Dil Kurumu. (2022) "Mahremiyet" <https://sozluk.gov.tr>
- The Guardian. Privacy Policy. <https://www.theguardian.com/help/privacy-policy>
- Türk, M.S. ve Erden, K. (2021). Sosyal Medyadaki Gözetim Uygulamalarının Bilinirliği Üzerine Bir Araştırma: Türkiye Örneği. *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 6 (1), 63-77.
- Vaughn, S.L. (ed.). 2008. *Encyclopedia of American Journalism*. Routledge.
- Yüksel, H. (2021). Sosyal Medya Ortamında Mahremiyet Sorunu: Facebook ve WhatsApp Platformları. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, 7, 86-108.

İNSAN ODAKLI SAĞLIK HİZMETİ PERSPEKTİFİNDE SAĞLIKTA DÖNÜŞÜM PROGRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Harun KIRILMAZ¹, Ayhan DURMUŞ²

GİRİŞ

Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) kapsamında politika geliştirirken erişim, kalite, eşitlik ve verimlilik kavramlarının yanı sıra, insan odaklı yaklaşım kavramı öncelikli olarak ele alınmıştır. SDP, ülkemizin sosyo-ekonomik gerçekleriyle uyumlu, küresel boyutta gelişmeleri izleyen, yapısal, planlı ve sürdürülebilir bir Türkiye modeli olarak hazırlanmıştır. SDP, eşit haklara sahip bireyler olarak tüm vatandaşların sağlık hizmetlerine eşit bir şekilde erişebilmesini amaçlayan insan odaklı bir ahlaki anlayış üzerine inşa edilmiştir.

Politika geliştirirken kullanılan yol gösterici temel ilkelerden biri olan “insan odaklılık”, “*sistemin planlanmasında ve hizmetin sunumunda hizmetten*

1 Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6055-6826>, e-posta: hkirilmaz@sakarya.edu.tr

2 Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Acil Yardım ve Afet Yönetimi Bölümü, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8362-2769>, e-posta: ayhan.durmus@yobu.edu.tr

yararlanacak bireyi, bireyin ihtiyacını, talep ve beklentilerini esas almayı” ifade etmektedir. Sağlıkta aile ortamında üretildiği gerçeğinden hareketle birey “aile sağlığı” kavramı çerçevesinde ele alınmaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2003: 25).

Bu çerçevede, çalışmada SDP’nin başlangıcından günümüze kadar geçen sürede insan odaklı sağlık hizmeti yaklaşımıyla ilgili çalışmaları Dünya Sağlık Örgütü (WHO-DSÖ)’ün insan odaklı ve entegre sağlık hizmetini destekleyen stratejiler çerçevesinde incelenmesini ele almaktayız.

Sağlık Dönüşüm Programı

Sağlık politikalarının genel amacı, vatandaşların sağlığını korumak, geliştirmek ve hayatlarını kaliteli bir şekilde sürdürmelerini sağlamaktır (Aba, 2018: 133). Ülkemizdeki sağlık politikaları, ülkenin sağlık sorunları dikkate alınarak mevcut imkânlar ve dönemin şartları doğrultusunda planlanmış ve yürütülmüştür. Aynı zamanda, sağlık politikaları cumhuriyet tarihi süresince değişim dönemleri geçirmiştir (Aba, 2018: 133; Işık, 2014: 159). Literatür incelendiğinde bu dönemler farklılık göstermektedir. Örneğin, Sağlık Bakanlığı yayınlarında 1920 – 1923, 1923 – 1946, 1946 – 1960, 1960 – 1980, 1980 – 2002 ve 2003 yılı ve sonrası; Aba (2018) 1920 – 1923, 1923 – 1946, 1946 – 1960, 1960 – 1980, 1980 – 2000 ve 2000 yılı ve sonrası; Sarp (2017), 1920 – 1923, 1923 – 1946, 1946 – 1960, 1960 – 1980, 1980 – 2002 ve 2003 yılı ve sonrası; Tengilimoğlu ve meslektaşları (2021), 1920 – 1938, 1938 – 1960, 1961 – 1980, 1980 – 2000 ve 2000 ve sonrası; Lamba ve meslektaşları (2017: 53-78), Cumhuriyetin ilk yıllarından 1960’lı yıllara kadar “örgütlenme ve kurumsallaşma”, 1961-1980 yılları arasındaki dönemi kapsayan “Sosyalleştirme Dönemi”, 1980-2000 yılları arasında “Aktif Özelleştirme Dönemi”, 2003 ve sonrası yıllarda “Sağlıkta Dönüşüm Programı” olarak dönemler itibariyle Türkiye’de sağlık hizmetleri sunumunda uygulanan temel politikalar incelenmiştir.

2003 yılından itibaren sağlık politikaları ve reformlarına temel teşkil eden Sağlıkta Dönüşüm Programını ise üç dönemde değerlendirmek mümkündür (Kırılmaz, 2019: 448): 2003 – 2011 yılları arası, 2011 – 2018 yılları arası ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi Dönemi. Toplumun sağlık düzeyinin iyileştirilmesi, vatandaşların beklentilerinin karşılanması ve adil finansman sağlanması amacıyla yönetim, kaynak, finansman ve hizmet sunumu boyutlarında Türkiye’nin sağlık sisteminde köklü değişikliklere yol açan Sağlıkta Dönüşüm Programı; siyasi, idari ve hukuki alanlarda ortaya çıkan önemli değişiklikler neticesinde yaşanan kırılma noktalarının sonucu olarak dönemsel özellikler göz önünde bulundurularak incelenebilir. Söz konusu kırılma noktalarından ilkinin, 2011 yılında Sağlık Bakanlığı’nın teşkilat, görev, yetki ve sorumluluklarını düzenleyen ve Sağlıkta Dönüşüm Programını tamamlayıcı nitelikte olduğu kabul edilen 663 sayılı Kanun Hükmünde Kararname oluşturmaktadır. Diğer bir kırılma noktası ise 2017 Anayasa Referandumu ve 2018 Seçimleri sonrasında Türkiye’nin siyasi ve idari yapısının Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine göre dizayn edilmesidir. Sağlık politikalarında ortaya çıkan

dönemsel farklılaşmalar temelde iki önemli sebebe dayandırılmaktadır. İlki, bazı Sağlık Bakanlarının görev yaptıkları döneme damga vurmaları ve ikincisi ise Türkiye'nin siyasi yapılarında meydana gelen radikal değişimlerdir (çok partili hayata geçiş ve askeri müdahaleler gibi) (Aba, 2018: 133). Bu çalışmada ise ülkemizde uygulanan sağlık politikaları altı dönemde incelenmektedir.

1920-1923 Dönemi: Savaş sonrası yapılanmayı içeren bu dönem, sağlık kaydı yapma olanağına sahip olmamış; daha çok savaş yaralarını iyileştirmeye ve mevzuat geliştirilmeye odaklanmıştır. *1923-1946 Dönemi (Dr. Refik Saydam):* Temel mevzuatın geliştirildiği “dikey örgütlenme” dönemidir. Sağlık hizmetlerine ve yapılanmasına öncelik ve önem verilmiştir. Nitekim sağlık sisteminin kurulması ve örgütlenmesi için 13 yılda 50 yasa çıkarılmış ve yürürlüğe konulmuştur. *1946-1960 Dönemi (Dr. Behçet Uz):* Kurum sayısı artırılarak merkezi yönetime geçildi; tıp meslekleri kanunlarının çıkarıldığı dönemdir. *1960-1980 Dönemi (Sosyalizasyon):* Bu dönem il ve ilçe hastaneleri, sağlık ocağı ve sağlık evleri gibi yapılanmaları içermektedir. Bu yapılanma 1961 yılında 224 sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesine Dair Kanun ile il içinde yaygın, sürekli, entegre, tedrici, bütünlük bir yapı anlayışıyla ortaya konulmuştur. Sağlıkta sosyalizasyon aslında 1963 yılında başlamış ve 1983 yılında tüm ülkeye yayılmıştır. Sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi ile “geniş bölgede tek yönlü hizmet” ilkesinin alternatifi olan “dar bölgede çok yönlü hizmet” anlayışı geliştirilmiş ve böylelikle koruyucu sağlık hizmetlerine önem ve öncelik verilmiştir. *1980-2002 Dönemi:* Teorik reform çalışmalarının yapıldığı fakat bunların yeterince uygulama alanının bulunmadığı dönemi kapsamaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2012: 19). Bu dönemde dünyada gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de sağlık reformlarına yönelik projelerin olduğu görülmektedir (Günaydın, 2012: 321).

Son dönemi ise, 2003 ve sonrası yıllarda kapsamlı reform çalışmalarının yürütüldüğü “*Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP)*”dır. SDP, küresel gelişmeleri takip eden, ülkemizin sosyo ekonomik gerçeklerine uygun, geliştirilebilir ve sürdürülebilir bir program olarak hazırlanmıştır (Sağlık Bakanlığı, 2008: 25). Dönüşüm programı, eşit haklara sahip bireyler olarak tüm vatandaşların sağlık hizmetlerine hakkaniyetle erişmesini amaçlayan bir ahlaki anlayış üzerine inşa edilmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2012: 56). Bu dönemde dünyadaki gelişmelere paralel olarak çalışmalara hız verilmiş ve sağlık sistemindeki sorunları düzenlemeye yönelik değişiklikler yapılmıştır (Lamba vd., 2017: 54-56).

SDP, Türk sağlık sisteminin uzun süredir devam eden sorunlarını ele almak için tasarlanmıştır, bunlar: i) Diğer OECD ülkelerine ve orta gelirli ülkelere kıyasla geri kalmış olan sağlık sonuçları ii) Sağlık hizmetlerine erişimde hakkaniyetsizlikler iii) Sağlık hizmetleri finansmanında ve sunumunda verimsizliğe yol açan ve mali sürdürülebilirliği zayıflatan parçalı yapı iv) Düşük hizmet kalitesi ile hastalara sınırlı cevap verebilirliktir (OECD, 2008: 36).

3 Kasım 2002 seçimlerinin hemen ardından 16 Kasım 2002 tarihinde açıklanan 58. Hükümetin Acil Eylem Planında “Herkesin Sağlık” başlığı altında sağlık alanında gerçekleştirilmesi öngörülen ana hedefler belirtilmiştir (Acil Eylem Planı, 2003: 99-101; Sağlık Bakanlığı, 2008: 21):

- 1- Sağlık Bakanlığı'nın idari ve fonksiyonel açıdan yeniden yapılandırılması,
- 2- Tüm vatandaşların genel sağlık sigortası kapsamı altına alınması,
- 3- Sağlık kuruluşlarının tek çatı altında toplanması,
- 4- Hastanelerin idari ve mali açıdan özerk bir yapıya kavuşturulması,
- 5- Aile hekimliği uygulamasına geçilmesi,
- 6- Anne ve çocuk sağlığına özel önem verilmesi,
- 7- Koruyucu hekimliğin yaygınlaştırılması,
- 8- Özel sektörün sağlık alanına yatırım yapmasının özendirilmesi,
- 9- Tüm kamu kuruluşlarında alt kademelere yetki devri,
- 10- Kalkınmada öncelikli bölgelerde yaşanan sağlık personeli eksikliğinin giderilmesi,
- 11- Sağlık alanında e-dönüşüm projesinin hayata geçirilmesi.

Acil Eylem Planı'nın belirlenmesinin hemen ardından, 2003 yılı başında Sağlık Bakanlığı tarafından Sağlıkta Dönüşüm Programı hazırlanmış ve kamuoyuna duyurulmuştur. Sağlıkta Dönüşüm Programı sekiz tema etrafında dönüşmeyi hedeflemiştir (Sağlık Bakanlığı, 2003: 26-37):

- 1- Planlayıcı ve denetleyici Sağlık Bakanlığı,
- 2- Herkesi tek çatı altında toplayan genel sağlık sigortası,
- 3- Yaygın, erişimi kolay ve güler yüzlü sağlık hizmet sistemi,
 - a) Güçlendirilmiş temel sağlık hizmetleri ve aile hekimliği,
 - b) Etkili, kademeli sevk zinciri,
 - c) İdari ve mali özerkliğe sahip sağlık işletmeleri,
- 4- Bilgi ve beceri ile donanmış, yüksek motivasyonla çalışan sağlık insan gücü,
- 5- Sistemi destekleyecek eğitim ve bilim kurumları,
- 6- Nitelikli ve etkili sağlık hizmetleri için kalite ve akreditasyon,
- 7- Akılcı ilaç ve malzeme yönetiminde kurumsal yapılanma,
- 8- Karar sürecinde etkili bilgiye erişim: Sağlık bilgi sistemi.

2007 yılında Sağlıkta Dönüşüm Programı'na yapılan çalışmalar doğrultusunda üç yeni başlık eklenmiş ve programın çalışma alanı genişletilmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2008: 22). 2010 yılı sonu itibariyle SDP temalarına eklenen başlıkların teorik altyapıdan uygulama aşamasına geçiş hazırlıkları başlatılmıştır (Sağlık Bakanlığı, 2014: 21). Eklenen üç başlık:

- 1- Daha iyi bir gelecek için sağlığın geliştirilmesi ve sağlıklı hayat programları,
- 2- Tarafların harekete geçirilmesi ve sektörler arası iş birliği için çok yönlü sağlık sorumluluğu,
- 3- Uluslararası alanda ülkenin gücünü artıracak sınır ötesi sağlık hizmetleri

Türkiye’de 2003 yılından bu yana uygulanan ve amacı sağlık hizmetlerinin etkin, verimli ve hakkaniyete uygun olarak organize edilmesi, finanse edilmesi ve sunulması olan Sağlıkta Dönüşüm Programı uygulanmakta olup, insan merkezilik bu programın temel ilkelerinden birini oluşturmaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2003: 24-25). Sağlıkta Dönüşüm Programı’nın ortaya koyduğu hasta odaklı yaklaşım, pratikte hastanın önemini artırmakta ve “Önce İnsan” yaklaşımıyla sistemin yeniden şekillenmesini sağlamaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2007a: 149-150). SDP’nin merkezine “önce insan” anlayışının yerleştirilmesinin nedeni, temel bir insan hakkı olan sağlık hizmetinin devletin sağladığı bir lütuf değil, bir hak teslimiyeti olduğunun kabul edilmesidir (Sağlık Bakanlığı, 2007b: 21).

İnsan Odaklı Sağlık Hizmeti

Uluslararası sağlık politikaları bireylerin ve toplumun sağlığı üzerinde etkisi olan karmaşık ve dinamik bir grup birey, topluluk ve kuruluş tarafından şekillenmektedir. Tüm insanlık için sağlık hedeflerine ulaşmak ve sağlık hizmetlerinin ülke sınırlarını aştığı yerlerde sağlığın sosyal ve ekonomik belirleyicilerini güçlendirmek ön koşuluyla uluslararası sağlık politikalarını anlamak gerekmektedir (Kırılmaz, 2021: 296). Ekonomi, politika ve yönetim anlayışında yaşanan değişimlerin yanı sıra, kamu sağlığına yönelik küresel tehditler sağlık yönetişimi, küresel sağlık yönetişimi ve uluslararası sağlık diplomasisinin gelişimine yol açmıştır (Kırılmaz ve Ulusinan Çubukçu, 2022: 395). Sağlık sektörü, hizmet sektörü içerisindeki en önemli hizmet alanlarından biridir. Sağlık hizmetleri sunumunun karmaşık bir yapı içerisinde olması nedeniyle istenilen seviyede düzenlenmesi gerekmektedir. Bunun için en önemli payı hasta ile hekim arasındaki ilişki oluşturmaktadır (Uludağ, 2011: 2; Kalender ve Uludağ, 2004: 117). Hekim ve hasta arasında oluşan bu ilişki, tarafların karşılıklı olarak etkilendiği bir süreçtir ve tıbbi uygulamaların özünü oluşturmaktadır (Atilla vd., 2012: 25; Atıcı, 2007: 91).

Hekim ve hasta arasındaki ilişki, bilgi asimetrisi sebebiyle hekimlerin denetiminde gerçekleşmektedir. Yani hastanın hastalığı hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı, hekimin baskın olduğu bir ilişkidir (Taşçı, 2013: 29). Fakat Kalender ve Uludağ (2014: 131) gerçekleştirmiş oldukları çalışmalarında hasta adına karar veren ve seçici bilgilendiren paternalist (babacan) doktor istememektedirler. Bunun yerine hasta güvenebileceği, kendisine değer veren, soru sorulabilen ve bilgi alınabilen, derdini rahatlıkla anlatabileceği doktor tipi tercih etmekte olduğunu ifade etmektedir. Yani hastanın tedaviye katılmayı tercih ettiği, merkezi hasta olan bir yaklaşımdan söz edilebilir. Günümüzde hasta beklenti ve memnuniyetinin önem kazanmasıyla birlikte, sağlık hizmeti sonuçlarını iyileştirme hedefi çerçevesinde “insan odaklı

yaklaşım” sağlık sistemlerinin merkezinde yer edinmeye başlamıştır (Demir, 2020: 65).

Sağlık hizmet sağlayıcıları ve kuruluşları yüksek bilimsel ve teknik bilgiye sahip olduklarından dolayı hasta için neyin gerekli olduğunu bilen ve hastanın çıkarlarını koruyan babacan bir yaklaşım göstermektedirler (McWay, 2013: 128). Son yıllarda ise bunun aksine farklı bir görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüş, hastaların sağlık profesyonellerinin yanı sıra kendi bedenleri, semptomları ve durumu hakkında uzman kişiler olduğuna yöneliktir. Buna göre, hastalara tedavilerinde hem hakları hem de sorumlulukları bakımından sağlık alanında ortak karar verici gibi davranılmaktadır (Coulter, 1999: 719-720). Hastaların deneyimsel bilgileri, profesyonellerin bilgilerini tamamlayıcı olarak düşünülmekte ve sağlık bakımının başarısı ve bakım kalitesinin yükseltilmesi için önemli görülmektedir (Castro vd., 2016: 1924). Bu bakımdan, sağlık politikacıları ve hükümetler, hastaların kendi başlarına sağlık bakımını daha iyi yönetebileceklerini varsaymaktadırlar (Holmström ve Röing, 2010: 167).

Dünya Sağlık Örgütü, 1977 yılının başında hastaların sağlık hizmetlerinin sunumuna katılma hakkı olduğunu savunmuştur (WHO, 1978: 3). O zamandan beri, sağlıkta hastaların durumunu güçlendirmenin ve tıbbi ve tedavi kararları üzerinde etkili olmanın farklı yolları üzerinde odaklanılmaktadır (Ong vd., 2000: 145-156). Böylelikle, hastaların bakım kararlarına katılımını teşvik ederek sağlık hizmeti sunumu daha insan odaklı hale gelmektedir (Kofahl vd., 2014: 217-225).

Institute of Medicine (IOM) 2001 raporunda (Crossing the Quality Chasm: A new Health System for the 21st Century) listelenen insan odaklılık sağlık bakım sistemlerinde kalitenin yükseltilmesi için altı iyileştirme hedefinden biri olarak kabul görmektedir (Institute of Medicine, 2001: 44). Ayrıca Dünya Sağlık Örgütü (WHO), hükümetlere sağlık reformu konusunda rehberlik etmek ve toplumun sağlık ve esenliklerine odaklanmalarını sağlamak için 2007’de *İnsan Odaklı Sağlık Hizmeti: Bir Politika Çerçevesi* belgesi yayınlamıştır (WHO, 2007).

Dünya Sağlık Örgütü, insan odaklılığı sağlık bakımının temel boyutlarından biri olduğunu ve sağlık bakım kalitesinin önemli bir göstergesi olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre kişi, bakım hizmetinin merkezinde yer almaktadır (Dewi vd., 2014: 616). Bununla birlikte insan odaklılıkla, hastanın hastalık ve sağlık deneyimine ve bireysel hastaların ihtiyaçlarını karşılamak için başarısız olan sistemlere odaklanılmaktadır (Institute of Medicine, 2001: 48). Böylelikle, insan odaklı bir yaklaşımla, ortaya çıkan çeşitli sağlık sorunlarına cevap verebilecek sağlık sistemlerinin geliştirilmesi önem kazanmaktadır (WHO, 2018a: 2).

İnsan odaklı sağlık hizmeti, bireysel hastalıklardan ziyade toplumun geniş ihtiyaçları etrafında örgütlenen ve toplumsal tercihlere saygı duyan güvenilir bir sağlık sisteminin katılımcıları ve yararlanıcıları olarak bireylerin, ailelerin ve toplulukların bakış açılarını bilinçli olarak benimseyen bir yaklaşımdır. İnsan odaklı

bakım, insanların karar vermeleri ve kendi bakımlarına katılmaları için ihtiyaç duydukları eğitim ve desteği almalarını ister ve hastalıklardan ziyade insanların sağlık ihtiyaçları ve beklentileri etrafında teşkilatlanmaktadır (WHO, 2015: 10-11).

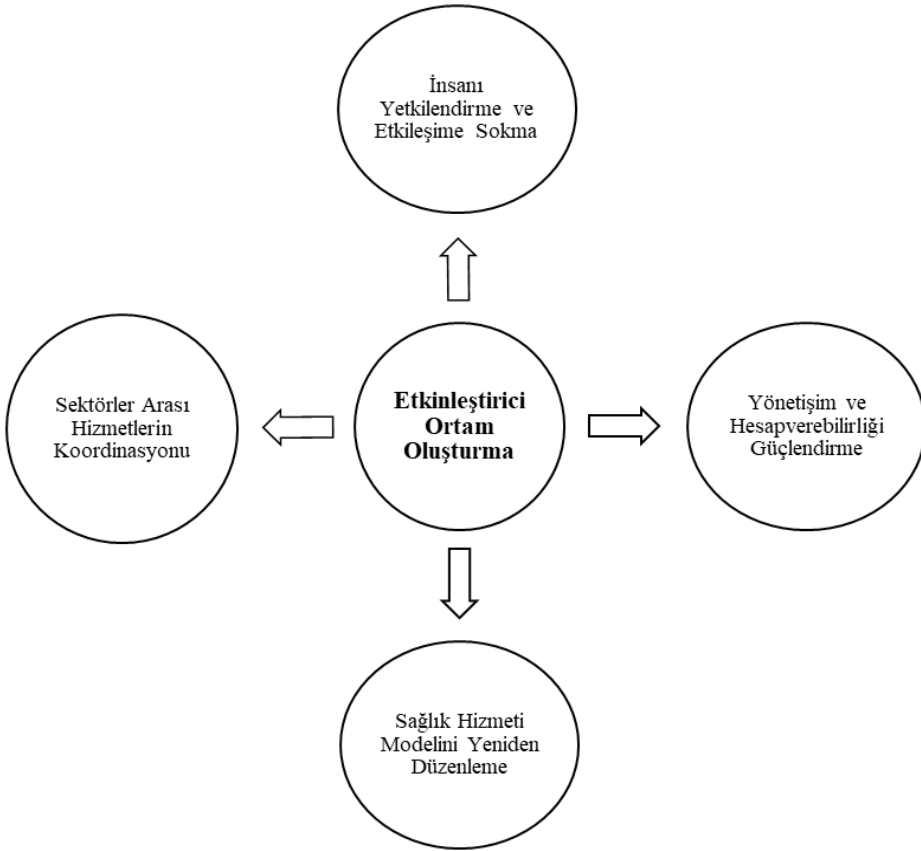
Sağlık hizmeti sunumunda insan odaklılık; hasta değerlerinin ve tercihlerinin kurumsal ve profesyonel düzeyde bakımın sağlanmasında merkezde olmasına vurgu yapmaktadır (Arslanoğlu ve Kırılmaz, 2019: 158-159). İnsan odaklı sağlık hizmeti sunumunda hastanın bakış açısını göz önünde bulundurma, karar alma süreçlerine hastanın katılımını sağlama, hastanın fiziksel ve ruhsal konforunu gözetme ve hasta haklarını dikkate alma ön plana çıkmaktadır (Erdoğan ve Kırılmaz, 2020: 114-120). İnsan odaklı sağlık sistemlerinin geliştirilmesi, tüm insanların sağlık durumu ve sağlık hizmetinde önemli fayda sağlama potansiyeline sahiptir. Buna örnek olarak, klinik ve sağlık sonuçlarının iyileştirilmesi, hizmete duyulan memnuniyetin artırılması, hizmetin verimliliğinin artırılması, sağlık çalışanlarının iş tatmininin geliştirilmesi ve genel maliyetin düşürülmesi verilebilir (WHO, 2016: 2).

2009 yılında, Dünya Sağlık Asamblesi (WHA), birinci basamak sağlık hizmetlerinde iyileştirmeler yapılmasını ve sağlık sistemleri güçlendirilmesini içeren WHA 62.12 kararını kabul etmiştir. Buna göre, uygulama planları insanları hizmet sunumunun merkezine koymaktadır. 2011’de ise, Dünya Sağlık Asamblesi (WHA), sürdürülebilir sağlık finansmanı yapıları ve evrensel sağlık kapsamı hakkında WHA 64.9 kararını kabul etmiştir. Buna göre, üye devletleri tüm vatandaşların sağlık hizmetlerine eşit bir şekilde erişebilmesini sağlamak için sağlık dağıtım sistemlerine yatırım yapmaları ve bunları güçlendirmeleri çağrısında bulunmaktadır. 2013 yılında DSÖ Sekreteryası, insan odaklı sağlık hizmeti üzerinde bir çerçeve oluşturmak için üye ülkelerle işbirliğine başlamıştır. 2015’te insan odaklı sağlık hizmeti ile ilgili “WHO Global Strategy on Integrated and People-Centred Health Services” adlı geçici çerçeve yayınlanmıştır. 2016’da ise, Dünya Sağlık Asamblesi (WHA), 69. oturumunda “entegre insan merkezli sağlık hizmetlerinin güçlendirilmesi” konusundaki WHA 69.24 kararını kabul etmiştir (WHO, 2018b). Kararın amacı, sağlık hizmetlerinin finanse edilmesi, yönetilmesi ve sağlanması yolunda köklü bir değişiklik yapılması çağrısında bulunarak bu konuları ele almaktır (WHO, 2018c).

Kararın kapsamı, herkesin sağlık hizmetlerinden yararlanma imkânı bulacağı gelecek için vazgeçilmez bir vizyon sunmaktadır. Bununla birlikte, evrensel bir vizyon olarak geliştirilen çerçeve, düşük, orta ve yüksek gelirli ülkeler ile özel koşullara (küçük ada devletleri, büyük federal devletler gibi) sahip olan ülkelere uyarlanabilir şekilde tasarlanmıştır (WHO, 2018c). Çünkü çerçevenin geliştirilmesi için dört farklı tipte ülke (düşük, orta ve yüksek gelirli ülkeler ile özel koşullara sahip ülkeler) analiz edilmiştir. Kararın çerçevesi genellikle, insan odaklı ve entegre sağlık hizmetleri için tek bir model önermemektedir. Bunun yerine, kabul edilmesi gereken beş birbirine bağlı strateji önermektedir. Bunlar (WHO, 2016: 4):

1. İnsanları ve toplulukları yetkilendirme ve etkileşime sokma
2. Yönetişim ve hesap verebilirliği güçlendirme
3. Bakım modelinin yeniden düzenlenmesi
4. Sektörler içinde ve sektörler arası hizmetleri koordine etme
5. Etkinleştirici bir ortam oluşturma

Bu beş stratejinin bir araya getirilmesi ile daha etkili sağlık hizmetleri geliştirmeye yardımcı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca her bir stratejiye yönelik eylemin farklı seviyelerde etkili olması amaçlanmaktadır (WHO, 2016: 4-5).

Şekil 1. İnsan Odaklı ve Entegre Sağlık Hizmetini Destekleyen Stratejiler

Kaynak: WHO, 2018d

1. İnsanları ve Toplulukları Yetkilendirme ve Etkileşime Sokma

İnsanlara açıkça ifade edilmesi gereken fırsatları, becerileri ve kaynakları sunmak ve sağlık hizmetleri kullanıcılarına güç kazandırmaktır. Ayrıca, hizmetlere evrensel erişim sağlamak için nüfus içerisinde yetersiz hizmet alan ve marjinalleşmiş gruplara ulaşılması da söz konusudur. Bu amaçta, toplumun ve bireysel kaynakların

her seviyedeki eylem için ulaşılması hedeflenmektedir. Bireylerin kendi sağlıkları hakkında etkili kararlar vermeleri ve toplulukların sağlıklı ortamlarda birlikte üretim yapmaları, sağlık sektörü ve diğer sektörlerle ortaklaşa bakım hizmetleri sunmaları ve sağlıklı kamu politikalarına katkıda bulunmaları için bireyleri güçlendirmeyi amaçlamaktadır.

2. Yönetişim ve Hesap Verebilirliği Güçlendirme

Politika diyalogunun geliştirilmesinin yanı sıra vatandaşlar, topluluklar ve diğer paydaşlar ile birlikte politika oluşturma ve değerlendirme sürecini içermektedir. Bu amaç, karar alma süreçlerinde şeffaflığı artırmak ve yönetim, hesap verebilirlik ve teşvikler sayesinde politika yapımcıların, yöneticilerin, hizmet sağlayıcıların ve kullanıcıların ortak hesap verebilirlik için sağlam sistemler üretmek ile ilgilidir.

3. Sağlık Hizmeti Modelinin Yeniden Düzenlenmesi

Etkin ve etkili sağlık hizmetlerinin, bakım modelleri aracılığıyla satın alınmasını ve sağlanmasını etkinleştirmektedir. Bu, yatarak tedavi alan hastadan poliklinik ve ayaktan tedaviye geçişi kapsamaktadır. İnsanın sağlığını ve refahını destekleyen sağlığın geliştirilmesi ve hastalığın önlenmesi stratejileri de dâhil olmak üzere, bütüncül ve kapsamlı bakıma yatırım yapılmasını gerektirmektedir. Bu amaç, sağlığın sosyal belirleyicilerini temsil etmek/hitap etmek ve kimi zaman özel sektörle ortaklıklar da dâhil olmak üzere kıt kaynakların en iyi şekilde kullanılmasını sağlamak için sektörler arası faaliyet oluşumunda yeni fırsatlar yaratmakla ilgilidir.

4. Sektörler İçinde ve Sektörler Arası Hizmetleri Koordine Etme

Farklı sağlık hizmet sunucularını entegre etme ve sağlık ile diğer sektörler arasında etkili ağlar oluşturma faaliyetlerini teşvik etmenin yanı sıra, her bakım düzeyindeki kişilerin ihtiyaçları ve tercihleri etrafında bakımın koordinasyonunu içermektedir. Koordinasyon, farklı yapıların, hizmetlerin ya da iş akışlarının bir araya getirilmesini gerektirmez, aksine farklı hizmet süreçlerinin uyumlaştırılması ve bağdaştırılması yoluyla hizmet sunumunun geliştirilmesine odaklanmaktadır.

5. Etkinleştirici Bir Ortam Oluşturma

Önceki dört strateji gerçek faaliyete geçirmek için, dönüşümsel değişimi üstlenerek farklı paydaşları bir araya getiren etkinleştirici bir ortam oluşturmaktır. Bu, yasal çerçeve, mali düzenlemeler ve teşviklerde gerekli değişiklikleri yapmak için çeşitli süreçler ve işgücünün ve kamu politikalarının yeniden düzenlenmesini içeren karmaşık bir görevi kapsamaktadır (WHO, 2018e).

Sağlık hizmetlerini insanın ihtiyaçlarına odaklanacak şekilde yeniden düzenlemek uzun sürmektedir. Bunu desteklemek için bazı ilkeler tanımlanmıştır. Bunlar, ülkenin öncülüğü, eşitlik odaklı, katılımcı, sistem güçlendirme, yinelemeli öğrenme/eylem döngüleri ile kanıta dayalı uygulama, sonuç odaklı, etik temelli ve sürdürülebilirliktir (WHO, 2018f).

YÖNTEM

Çalışmanın amacı, Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) çerçevesinde yer alan insan odaklı yaklaşıma yönelik yapılan çalışmaları Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) insan odaklı ve entegre sağlık hizmetini destekleyen stratejiler çerçevesinde değerlendirilmesidir. Çalışmada veri toplama aracı olarak, T.C. Sağlık Bakanlığının resmî sitesinde yer alan 2003-2022 yılları arasında Sağlıkta Dönüşüm Programı çerçevesinde yayınlanmış ilgili yayımlar oluşturmaktadır. Bunlar; Sağlıkta Dönüşüm Programı, SDP Değerlendirme Raporu (2003-2011), Faaliyet Raporları, 21 Hedef'te Türkiye: Sağlıkta Gelecek, Türkiye Sağlıkta Dönüşüm Programı ve Temel Sağlık Hizmetleri 2002-2008'dir. İlgili yayımlar incelenip, "insan odaklılık" ilkesi altında yapılmış olan çalışmalar değerlendirilmeye alınmıştır. Çalışmada elde edilen veriler, nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Bununla birlikte, benzer verileri belirli kavram ve temalar çerçevesinde bir araya getirerek okuyucunun anlayabileceği şekilde yorumlamaktır. Bu sayede veriler tanımlanmaya çalışılır ve verilerde saklı olabilecek gerçekler ortaya çıkarılmaya çalışılır (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 242).

Veriler, ilk olarak Word dosyasına kaydedilmiş olup ardından ATLAS.ti nitel veri analiz programına aktarılmış ve iki araştırmacı tarafından kodlanmıştır. Verilerin kodlanmasında WHO'nun insan odaklı ve entegre sağlık hizmetini destekleyen stratejileri baz alınarak kodlar temalara ayrılmıştır. İki araştırmacının birbirinden bağımsız olarak gerçekleştirdiği kodlamalar ve temalardan birbirine benzer olan 132 insan odaklı faaliyet kodu çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. İlgili metinlerde yer alan maddeler birden fazla kod içerisinde yer alabilmektedir. Örneğin, "Evde Sağlık Bakımı Hizmetleri" *Bakım modelinin yeniden düzenlenmesi* teması altında yer alırken aynı zamanda *İnsanları ve toplulukları yetkilendirme ve etkileşime sokma* teması ve *Sektörler içinde ve sektörler arası hizmetleri koordine etme* teması altında da yer almaktadır. Çalışma kapsamında kullanılan temalar ve örnekleri aşağıda yer almaktadır (Tablo 1).

Tablo 1. Tema ve Örnek Kodlar

Tema İsimleri	Örnek Kodlar
İnsanları ve Toplulukları Yetkilendirme ve Etkileşime Sokma (STJ1)	<ul style="list-style-type: none"> - Hasta Hakları - MHRS (Merkezi Hastane Randevu Sistemi) - Engelsiz Sağlık İletişim Merkezi mobil uygulaması
Yönetişim ve Hesap Verebilirliği Güçlendirme (STJ2)	<ul style="list-style-type: none"> - Hizmet Odaklı Projeler (Paydaşlara Açık Uygulamalar) (örn: Sağlık-Net, Tele-Tıp, 184 SABİM) - Sağlık Bakanlığı hastanelerinde performansa dayalı ek ödeme sistemine geçilmesi
Bakım Modelinin Yeniden Düzenlenmesi (STJ3)	<ul style="list-style-type: none"> - Aile Hekimliği - Kamu hastanelerinin tek çatı altına alınması - Kamuya ait hastanelerin Sağlık Bakanlığına devri
Sektörler İçinde ve Sektörler Arası Hizmetleri Koordine Etme (STJ4)	<ul style="list-style-type: none"> - Genel sağlık sigortasının yürürlüğe girmesi ve bu sayede vatandaşlara mali koruma sağlanması - Acil ve yoğun bakım tedavilerini tüm kamu hastaneleri ve özel hastanelerde ücretsiz verilmesi
Etkinleştirici Bir Ortam Oluşturma (STJ5)	<ul style="list-style-type: none"> - Sağlıkın Teşviki ve Geliştirilmesi Programı - İlaç Fiyat Politikaları - Ücretsiz gezici sağlık hizmetlerini tüm kırsala yaygınlaştırması - Özel Hastane Kapılarının Herkese Açılması

BULGULAR

SDP çerçevesinde yer alan insan odaklı yaklaşıma yönelik yapılan çalışmaların tematik kodlamalar sonucunda elde edilen kelime bulutu Şekil 2’de yer almaktadır. Kelime bulutunda yer alan kelimelerden “sağlık” 18 kez, “sistem” 14 kez, “ücretsiz” 9 kez tekrar etmekteyken; “bilgi”, “hastane”, “merkezi” 7 kez ve “hizmet”, “vatandaş”, “kontrol”, “randevu” 5 kez tekrar etmektedir. Buna göre, SDP kapsamında gerçekleştirilen insan odaklı faaliyetlerin genel olarak sağlık sisteminin yenilenmesi, sağlık ve hastane bilgi sistemlerinin geliştirilmesi, merkezi randevu sisteminin oluşturulması ve kontrol edilmesi ve vatandaşa ücretsiz sağlık hizmeti sunulması üzerinde durduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 3. Temalar Arasındaki İlişki

	(STJ1) Gr=78		(STJ2) Gr=61		(STJ3) Gr=74		(STJ4) Gr=47	
	Sayı	Katsayı	Sayı	Katsayı	Sayı	Katsayı	Sayı	Katsayı
(STJ1) Gr=78	0	0,00						
(STJ2) Gr=61	43	0,45	0	0,00				
(STJ3) Gr=74	34	0,29	15	0,13	0	0,00		
(STJ4) Gr=74	17	0,16	15	0,16	27	0,29	0	0,00
(STJ5) Gr=122	68	0,52	54	0,42	73	0,59	47	0,39

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Sağlıkta Dönüşüm Programı, 2003 yılında kamuoyuna duyurulan ve o yıla kadar yapılmış tüm çalışmaları dikkate alan, başta sosyalizasyon olmak üzere geçmiş birikim ve deneyimlerden, yakın dönemde yürütülen sağlık reformlarından ve dünyadaki başarılı örneklerden yararlanılarak hazırlanan, katılımcı ve demokratik karar süreçlerini uygulayarak en uygun çözümlerin geliştirilmesini amaçlayan bir programdır (Sağlık Bakanlığı, 2003: 39; Sağlık Bakanlığı, 2008: 22). SDP ile birlikte bireylerin sağlık hizmeti ihtiyaçları hakkaniyete uygun, kaliteli, ulaşılabilir ve sürdürülebilir bir şekilde sunulmaya başlanmış olup, uygulamada hastalar önemli konuma getirilmiştir. Böylelikle insan odaklı yaklaşım ön plana çıkmış ve sistem süreç halinde yeniden biçimlendirilmektedir. Bundan dolayı çalışmamızda SDP'nin başladığı günden günümüze kadarki geçen sürede insan odaklı yaklaşımla ilgili faaliyetler, DSÖ'nün insan odaklı ve entegre sağlık hizmetini destekleyen stratejiler çerçevesinde incelenmesi amaçlanmıştır.

SDP kapsamında incelenen insan odaklı faaliyetlerin tematik kodlama sonucunda oluşan kelime bulutuna göre en fazla tekrar eden kelimeler; “sağlık (18)”, “sistem (14)”, “ücretsiz (9)”, “bilgi, hastane, merkezi (7’şer)” ve “hizmet, vatandaş, kontrol, randevu (5’er)” dur. Buna göre, insan odaklı faaliyetlerin genel olarak sağlık sisteminin yenilenmesi, sağlık ve hastane bilgi sistemlerinin geliştirilmesi, merkezi randevu sisteminin oluşturulması ve kontrol edilmesi ve vatandaşa ücretsiz sağlık hizmeti sunulması üzerinde durduğunu ifade edebiliriz. Ayrıca gerçekleştirilen faaliyetlerin, DSÖ'nün insan odaklı ve entegre sağlık hizmetini destekleyen stratejileri kapsamında ortaya konulduğunun göstergesi konumunda olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü sağlık sisteminin yenilenmesi ile bakım modelinin yeniden düzenlenmesi stratejisi ön plana çıkmakta iken; vatandaşa ücretsiz sağlık hizmeti sunulması ile insanları ve toplulukları yetkilendirme ve etkileşime sokma stratejisi ön plana çıkmaktadır.

Çalışmanın bir diğer sonucuna göre, çalışma kapsamında insan odaklı 132 faaliyet kodlanmıştır. Bu kodlamaların DSÖ'nün insan odaklı ve entegre sağlık hizmetini destekleyen stratejilerinden oluşan temalara göre dağılımı sırasıyla STJ5 (122), STJ1 (78), STJ3 (74), STJ2 (61) ve STJ4 (47) tür. Bu durumda kodlanan 132 faaliyetten 122'sinin *etkinleştirici bir ortam oluşturma (STJ5)* stratejisi teması

altında kodlandığını ve SDP kapsamındaki insan odaklı çalışmaların etkinleştirici bir ortam oluşturularak gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Yani DSÖ'nün geriye kalan dört stratejisini gerçekleştirmek için önemli olan bu strateji SDP'nin ortaya koymuş olduğu faaliyetlerin merkezinde yer almaktadır. Etkinleştirici sistem, sağlık sisteminin planlanmasında ve yeniden yapılanmasında yol gösterici rol oynamaktadır. Aynı zamanda hizmetten faydalanacak bireyin ihtiyaç, talep ve beklentilerini dikkate alarak yasal çerçeve, mali düzenleme ve teşviklerde değişikliklerin yapılmasında ve sağlık insan gücü ve politikaları yeniden düzenlenmesinde önemli etkisi olmaktadır.

Temalar arasındaki ilişkinin gösterildiği çalışmanın sonucuna göre, iki tema arasındaki hesaplanan katsayı ilişkinin gücünü ortaya çıkarmaktadır. Buna göre, STJ5 ile STJ3 ve STJ1 arasındaki ilişki diğer temalar arasındaki ilişkiye göre daha yüksek bulunmuştur. Bu durum, *etkinleştirici bir ortam oluşturma* (STJ5) stratejisinin *bakım modelinin yeniden düzenlenmesi* (STJ3) ve *insanları ve toplulukları yetkilendirme ve etkileşime sokma* (STJ1) stratejileri ile ilişki olduğunu göstermektedir. Böylelikle SDP kapsamında gerçekleştirilen bakım modelin yeniden düzenlenmesine ve insanları yetkilendirme ve etkileşime sokmaya yönelik yapılan insan odaklı çalışmaların etkinleştirici bir ortam oluşturma üzerinde etkili olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, SDP ile uygulamaya konulan politikalarla etkinleştirici bir ortam oluşturulmaya çalışıldığını, bu politikaların bakım modelinin değiştirilmesine yönelik olduğunu ve bireyleri etkileşime sokmaya yönelik ortaya konulan icraatlarına ise hizmet sunucular kadar hizmet alan bireylere ilişkin olduğunu ifade edebiliriz.

Sonuç olarak, SDP'nin uygulanmaya başlandığı günden günümüze kadar gerçekleştirdiği faaliyetlerin "önce insan" politikası çerçevesinde ele alındığını ve bu çalışmaların daha etkili sağlık hizmetleri geliştirmeye yardımcı olduğunu, ayrıca bu durumun DSÖ'nün ileri sürdüğü stratejiler ile uyumluluk gösterdiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Aba, G. (2018). *Sağlık Politikası ve Planlaması*. 1. Baskı. Ankara: Nobel Akademik.
- Arslanoğlu, A., & Kırılmaz, H. (2019). Hasta merkezli bakım yetkinliği (HMBY) ölçeğinin Türkçe'ye uyarlanması. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 6(2), 158-166.
- Atıcı, E. (2007). Hasta - Hekim İlişisini Etkileyen Unsurlar. *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*. 33 (2), 91-96.
- Atila, G., Oksay, A., & Erdem, R. (2012). Hekim-Hasta İletişimi Üzerine Nitel Bir Ön Çalışma. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (43), 23-37.
- Castroa, E. M., Regenmortel, T. V., Vanhaechtd, K., Sermeusd, W. ve Heckef, A. V. (2016). Patient empowerment, patient participation and patient-centeredness in hospital care: A concept analysis based on a literature review. *Patient Education and Counseling*, 99(12), 1923-1939.
- Coulter, A. (1999). Paternalism or partnership? Patients have grown up-and there's no going back. *Br Med J*; 319, 719-720.
- Demir, B. (2020). Sağlıkta kavramsallaştırılması ve insan odaklı sağlık hizmetlerinde kalite ve akreditasyon perspektifi. *İnsan ve İnsan*, 7(24), 62-83.
- Dewi WN, Evans D, Bradley H, and Ullrich S. (2014). Person-centred care in the Indonesian health-care system. *International Journal of Nursing Practice*, 20(6), 616-622.
- Erdoğan, M., & Kırılmaz, H. (2020). Hasta merkezlilik ve hasta merkezli bakım. *İnsan ve İnsan*, 7(24), 97-126.
- Friese, S. (2014). *Qualitative data analysis with ATLAS*. ti, 2 Edition. SAGE Publications Limited.
- Günaydın, D. (2011). Sağlık Hizmetlerinde Küresel Reform Yaklaşımları. İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 60, 323-365.
- Holmström, I. & Röing, M. (2010). The relation between patient-centeredness and patient empowerment: a discussion on concepts. *Patient Education and Counseling*. 79(2), 167-172.
- Institute of Medicine. (2001). *Crossing the Quality Chasm: A new Health System for the 21st Century*. Washington, DC: The National Academies Press. Erişim Adresi: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK222274/pdf/Bookshelf_NBK222274.pdf Erişim Tarihi: 07.01.2023
- Işık, O. (2014). *Sağlıkta Dönüşüm Programı Çerçevesindeki Uygulamalar*. İçinde Uğurluoğlu, Ö. (Ed.) Sağlık Kurumları Mevzuatı, 3. Baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Kalender, A., & Uludağ, A. (2004). Sağlık Hizmetlerinin Yürütülmesinde Doktor-Hasta İlişisinin Rolü. *Amme İdaresi Dergisi*, 37(4), 117-132.
- Kırılmaz, H. & Ulusinan Çubukçu, E. (2022). *Sağlık Yönetimi*. İçinde Özer, M.A. (Ed.) Baştan Sona Yönetişim. Ankara: Gazi Kitabevi. ss: 395-418.
- Kırılmaz, H. (2021). *Uluslararası Sağlık Politikaları ve Dünya Sağlık Örgütü*. İçinde Kutlu, Ö., Sayın, Y. & Usta, S. (Eds.). Uluslararası Kamu Politikaları -Kavram, Teori, Aktörler, Uygulamalar. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık. ss: 295-319.
- Kırılmaz, H. (2019). *Yönetim ve sağlık yönetimi*. İçinde Özer MA. (Ed.) Yönetim ve: Yönetim'e Disiplinlerarası Yaklaşım. Ankara: Gazi Kitabevi. ss: 437-78.
- Kofahl, C., Trojan, A., von dem Knesebeck, O. & Nickel, S. (2014). Self-help friendliness: a German approach for strengthening the cooperation between self-help groups and health care professionals, *Social Science & Medicine*. 123, 217-225, doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.socscimed.2014.06.051>
- Lamba, M., Altan, Y., Aktel, M., & Kerman, U. (2014). Sağlık Bakanlığı'nda Yeniden Yapılanma: Yeni Kamu Yönetimi Açısından Bir Değerlendirme. *Amme İdaresi Dergisi*, 47(1), 53-78.
- McWay, D.C. (2013). *Today's Health Information Management: An Integrated Approach*. 2nd Edition. Clifton Park, NY, Delmar Cengage Learning.
- OECD Sağlık Sistemi İncelemeleri- Türkiye. (2008). OECD ve IBRD/Dünya Bankası. ISBN 978-975-590-282-1. Erişim Adresi: <https://sbu.saglik.gov.tr/ekutuphane/kitaplar/oeckitap.pdf>
- Ong LM, Visser MR, Lammes FB. & de Haes JC. (2000). Doctor-patient communication and cancer patients' quality of life and satisfaction. *Patient Education and Counseling* 41(2), 145-56.
- Sarp, N. (2017). *Sağlık Hizmetleri ve Sağlık Hizmet Kuruluşları*. İçinde Şeker, M. & Bulduklı, Y. (Ed.) Sağlık Kurumları Yönetimi - I, 1. Baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Taşçı, B. İ. (2013). Hekim Hasta İlişisinin Psikolojik Boyutları. *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*. 6(2), 25-36.

- T. C. 58. Hükümet Acil Eylem Planı (AEP). (2003). Erişim Adresi: <https://docplayer.biz.tr/3890419-T-c-58-hukümet-acil-eylem-planı-aep.html> Erişim Tarihi: 08.12.2019.
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2003). *Sağlıkta Dönüşüm*, Ankara.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2007a). *Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı, Hıfzıssıhha Mektebi Müdürlüğü, 21 Hedefte Türkiye: Sağlıkta Gelecek*. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Yayın No: 711.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2007b). *Nereden Nereye Türkiye Sağlıkta Dönüşüm Programı Kasım 2002- Haziran 2007*. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Yayın No: 713.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (Ağustos 2008). *İlerleme Raporu Türkiye Sağlıkta Dönüşüm Programı*. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Yayın No: 749.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (Kasım. 2008). *Türkiye Sağlıkta Dönüşüm Programı ve Temel Sağlık Hizmetleri 2002-2008 (Alma Ata'nın 30. Yılı Hatırası)*. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Yayın No: 770.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (Aralık 2012). *Türkiye Sağlıkta Dönüşüm Programı Değerlendirme Raporu (2003-2011)*. Ankara.
- T.C. Sağlık Bakanlığı, Halk Sağlığı Kurumu (2014). *Çok Sektörlü Sağlık Sorumluluğunu Geliştirme Programı 2013 – 2023, Bölüm 1: Sağlıkın Korunması ve Geliştirilmesine Çok Sektörlü Yaklaşım(Özet Kitap)*. Ankara: Bakanlık Yayın No: 942., ISBN: 978-975-590-493-1, Erişim Adresi: https://hsqm.saglik.gov.tr/depo/birimler/cevre-sagligi/1-su-guvenligi/Kitaplar/CokPaydaslisaglsorgelisProOzet_Kitap.pdf
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2012). 2012 Faaliyet Raporu. Ankara. Erişim Adresi: <https://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/457,faaliyetraporu2012pdf.pdf?0> Erişim Tarihi: 07.01.2023
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2013). 2013 Faaliyet Raporu. Ankara. Erişim Adresi: <https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/Yayin/490> Erişim Tarihi: 07.01.2023
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2014). 2014 Faaliyet Raporu. Ankara. Erişim Adresi: <https://sgb.saglik.gov.tr/Dkmanlar/TC%20Sa%C4%9Flu%C4%B1k%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Faaliyet%20Raporu%202014.pdf> Erişim Tarihi: 07.01.2023
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2016). 2016 Faaliyet Raporu. Ankara. Erişim Adresi: <https://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/7585,raporpdf.pdf?0> Erişim Tarihi: 07.01.2023
- Tengilimoğlu, D., Işık, O., & Akbolat, M. (2021). *Sağlık İşletmeleri Yönetimi*. 10. Baskı. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Uludağ, A. (2011). *Doktor-Hasta İletişimi Açısından Hastanelerde Hekim Seçme Uygulaması: Karşılaştırmalı Bir Çalışma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Selçuk Üniversitesi. Konya.
- World Health Organisation (1978). *Primary health care*. Geneva, Switzerland: World Health Organisation.
- World Health Organisation (2007). *People-Centered Health Care: A Policy Framework*. Geneva, Switzerland: World Health Organisation.
- World Health Organisation (2015). *WHO global strategy on people-centred and integrated health services*. Geneva, Switzerland: World Health Organisation.
- World Health Organisation (2016). *Framework on integrated people-centred health services (IPCHS)*. Erişim Adresi: http://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA69/A69_39-en.pdf?ua=1&ua=1 Erişim Tarihi: 07.01.2023
- World Health Organisation (2018a) *Questions and answers on the Framework, Framework on integrated people-centred health services (IPCHS)*. Erişim Adresi: http://www.who.int/servicedeliverysafety/areas/people-centred-care/Framework_Q-A.pdf?ua=1 Erişim Tarihi: 07.01.2023
- World Health Organisation (2018b). *Development of Framework*. Erişim Adresi: <http://www.who.int/servicedeliverysafety/areas/people-centred-care/framework-development/en/> Erişim Tarihi: 07.01.2023
- World Health Organisation (2018c). *Framework on integrated people-centred health services*. Erişim Adresi: <http://www.who.int/servicedeliverysafety/areas/people-centred-care/framework/en/> Erişim Tarihi: 07.01.2023
- World Health Organisation (2018d). *The way forward*. Erişim Adresi: <http://www.who.int/servicedeliverysafety/areas/people-centred-care/strategies/en/> Erişim Tarihi: 07.01.2023
- World Health Organisation (2018e). *About the five strategies*. Erişim Adresi: <http://www.who.int/servicedeliverysafety/areas/people-centred-care/five-strategies/en/> Erişim Tarihi: 07.01.2023
- World Health Organisation (2018f). *Implementation principles*. Erişim Adresi: <http://www.who.int/servicedeliverysafety/areas/people-centred-care/implementation/en/> Erişim Tarihi: 07.01.2023
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. 10. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.